

84(2)00-Алтай-А
А 205

АРЖАН АДАРОВ

КУДАЙЛЫК АЛТАЙ.
ҮРГҮЛИ СҮҮШ

- 4386 -

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА
БИЛЛА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Возврат осуществляется

3 TMO T. 3.600.000 3. 3212- 87

«АЛТАЙ ТЕЛЕКЕЙ — МИР АЛТАЯ»
ЖУРНАЛДЫҢ БИБЛИОТЕКАЗЫ

АРЖАН АДАРОВ

***КУДАЙЛЫК АЛТАЙ.
ҮРГҮЛЖИ СҮҮШ***

ГОРНО-АЛТАЙСК
2005

ББК 84 (2 Рос-Алт) 6-4
А 285

**КУДАЙЛЫК АЛТАЙ.
ЎРГУЛЛИ СҮҮШ**

Горно-Алтайск, редакция журнала «Алтай Телекей — Мир Алтая»,
2005.

Редакционная коллегия: БЕДЮРОВ Б. Я. БЕЛЕКОВ И. И.
КАИНЧИН С. Б. КОРТИН Б. В. КУНИЦЫН В. Р. МУНДУСОВ С. М.
САМУНОВ С. М. ШАТЫГИН В. В.

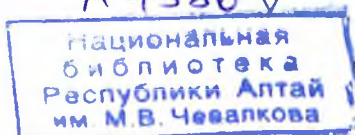
Редактор Б. В. КОРТИН
Технический редактор Э. А. ТЕПУКОВ
Набор и верстка С. Б. МУНДУСОВА

Адрес редакции: 649000, Республика Алтай,
г. Горно-Алтайск, ул. Чорос-Гуркина, 35
тел. 4-18-13

Бу роман “Лүрек өртөгөн от” деп романнын онон арыгызы. Мында Мирзабек Атагановтын жүрүми, алтай калыктын жүрүми. Сууш, ырыс, өлүм. Төрөл калыктын салымы керегинде санаалар. Жаман чакла колбулу журамалдар, салымдар база бар. Калыктын тазылы туку жебрен өйдөн бери келип жат. Кандый кылык-жаныла алтай улус аныланып жат. Улу журукчынын сүри, сүүжи база бар. Же онын өбөкөзи Чоросов. Чике өбөкөзин адабай жадым. Бу журамал кебер. Жаныс ла Валерий Иванович Чаптыновтын адын артырып салгам. Мен онын нөкөри болгом. Бойымнын билеримди айткам. Курч сурактар романда база көдүрилип жат. Каткыرار да, ыйлаар да журамалдар бар.

©«Алтай Телекей — Мир Алтая»

05.06.2005

5-AA-XA-4C

КУДАЙЛЫК АЛТАЙ. ҮРГҮЛЖИ СҮҮШ

ОЛ ЈЕРДЕН ОЙТО КЕЛГЕНИ

Күс. Алтын күс. Кайын, аспак, терек агаштар жабынган кырлар, чындап та, алтындап салган чылап, мызылдажып тургулайт. Өндөри сап-сары, күрен-сары, олордын ортозынан өскөн карагайлар, жойгондор жажыл-чанкыр! Бир күн жанмырлап, булуттап, тенкейген тайгалар, туулар бүркүлип, кабактарын жемире көрүп ийер, онон сооктор ла кардын тыныжы келер. Оной турала, күн жаркынду тийип, чокту күлүмзиренип ийер. Кандый кеен жараш. Кандый ару ла агару, улуркак. Сары бүрлер төгүлип јат. Көзнөктөр алдыла аккан суу аруталып, јарып, керек дезе чанкырзымак боло берген. Чакпындар сары јалбрактарды экчеп, бурулчыктарда айландырып, кайдаар да апарып јат.

Кару, кайран јылдар кандый түрген өдүп барат. Бу ла мынайда Наира көөркийи баскан эмей. Бу ла мында кичинек болчок тура туратан. Кышкыда оны калын кар туй базырып, ару ак шуургандар бүркүзине јетире туй шуурып салатан. А туранын ичинде јай. Тандактый оошкы-кызыл чийнелер, көөркийинин эриндериндий, чечектеген. Качан ол катунын јеринде јүрерде, Наира бу коркок күричектен јанына келип, кызычагын ойнодотон, күнге изидинетен. Онон кызычагы, Суркурайка, јада каларда, ачу-коронын бадырып болбой бери келетен, кичинек јаланычакка отурып, арык тизелерин кучактай алып, јүзин тизелерине јажырып, чакпындардын шылыражып мантаганын тындап, ыйлап алатан. Эмди Наира да, онын кызычагы Суркурай да јок. Олорды элбизин салкындар кайдаар да учура бергендий. Канча јылдар өдүп те калза, олор ундылбай јат. Мирзабектин оору јүрегинде уја тартып алгандар. Ол јүрек согулбай барза, олор чек јоголып калар. Ол ару сүүш өлбөзин деп албаданып јүрген кижии бу — Мирзабек Ойгорчинович Атаганов. Озо баштап ол сананган: өлөр. Бу ак-јарыкта не айланыжар? Уулы, сок јаныс уулы, јолын таап алар болбой. Бу косколонду өйдө јолын бойы таап алар ба? Мирзабек оны “Алтайына јанып кел, мында иште” деп не аайлу јайнаган. Ол туку Литвада иштү де болзо, јанып келген. “А мында не иштебес, ада? — деп, сүүнчилү айткан. — Фермер болзо кайдар? Айса андар тутса кайдар? Айса садышса? Бис укту-төстү байлар болгон эмезис пе?”

Уулы, Айас, јүре ле берген. Уч неделенин бажында јанып кел-

ген. Энирде адалу-уулду унчугышпай отургандар. Кем эрмекти баштаар?

— Ада, неменин јартын айдайын. Мында мен иштеп болбойтон эмтирим. Айла ан азыраары андый ла тегин неме эмес эмтир. Колхоз-совхоз јайрадылып калган. Јаан хозяйство јок. Ончозын тоногылай берген: гаражтарын, мастерскойлорын, кошарларын, клубтарын. Кем тоногон? Бойлоры! Эмди ас-мас малын тоногылап јат. Аракыдаш деп неме не аайлу! Корон спиртти цистерндерле апарып саткылап јат. Онон улус кырылып ол јат. Үч айдын туркунына тогус кижии аракыдан олгөн. Туура-Кем деп јерде он бир бала, кызычактар ла уулчактар — он беш-он алты јашту көөркийлер, бууга салынып олгөндөр!

— Шылтагы? — деп, Мирзабек сураган.

Шылтагы... Јаш јүрек сескир. Балдар ончозын көрүп, билип јат: аракы, иш јок јүрүм. Үренип барза — акча јок. Јанып келзе, иштеер јер база јок. Кем де сеге килебес. Онын учун олзө торт. Олор јүрүм јүрбеген, јүрүмди билбес, онын учун олөринен олор коркыбай јат. Је ол ло слердин јеенигер, Баслай. Малду-ашту бай кижии дежер. Бай бололо, онын јип јаткан курсагы кайда? Кийип јүрген кеби кайда? Јаткан туразы не онду неме ол? Төртөн јыл мынан кайра туткан, јарымдай чирип калган тура. Ондый байлык меге керек јок, ада. Слер бойоор до бүгүнди Чийнелүнин, Таңјарыктын улузын таныбазаар, ада. Ойлө кожо јер де, улус та өскөргөн. Эмди өскө улус, ада, өскө. Россия — өскө ороон. Литва керегинде айдыш та јок. Меени, көрүм-шүүлтени өскөртлөп салган.

Мен энемнин, јаанамнын, эжејдин мөнкүзинде болдым. Өлөн-баргаа туй өзүп калган эмтир. Оны көрүп, арутап турган кижии бар эмес!

— Озо улус мөнкүлерди јаныс јерге чога салбайтан — деп, Мирзабек айтты. — Кем тыттын төзинде, кем таштын јанында. Бир јүрүм өтпөс кичинек төничек јер болуп туй бүдүп калар. Мында кем де јүрбеген, кем де олбөгөн неме ошкош.

Онон база бир эмеш унчугышпай отурала, Мирзабек айтты:

— Канайдар? Бойын көр, балам, албанла мен сени мында тутпазым. Алтайынды, карган аданды ундыбай јүр. Не-не боло берзе, телеграм јетирийбей. Меге бүткүл телекей керек јок. Меге бу ла алаканча јер болор.

Удабай уулы јүре берген. Ого кайнап, бурлап јаткан јаркынду јүрүм керек. Билдирбестен кыш өдө берди. Алтай агас тонын уштып, јажыл торколо оронып ийди. Одожында тууда күүктер јынкылдада эдип, көөлмөк туйук сууларда бакалар аайы-бажы јок

бапылдажа бердилер. Јодралар байбайа чечектеп, кижиге барып јаткан кыстый, кардый ак платьелери элбиреп, сүрекей јараш көрүнөт. Көчүштин өйи једип келген. Көчөр керек. Көк ынаарлу тууларга айса көгөргөн чечектү чөлдөргө ак малды айдап, алкы јөөжөни коштоп, кыштын, јастын тобрагын силкип, јажыл таскылда јаш өлөннин үстине айылды тудуп ийер керек. Мирзабектин канында јебрен көчкүндердин каны ойноп јүрбей база. Танјарыктан тайгага көчөри, таскылда байбак мөштөр јанында айылга кирери кандый кеен јараш, сергелен ару болотон эди. Көк-чанкыр тайгалар баштары өркөлип-чөркөлип, јүктенижип, кучактажып јүре берген. Куда-ай, кандый улуркаак јараш.

Онын учун Мирзабек Атагановтын көчөр, тайгалаар күүни келди. Кайран Танјарык, Чийнелү, Эбреем чек ле јаранып, чечектеп, тандактарла курчанып, сүүнип, кожондоп јаткан јер ине! Мирзабек Чийнелүни табарбай, Танјарыкты өрө мантаткан. Кудајга баш! Јаман да болзо, машина бар — “Нива”. Ыраак јокто јеенинин турлузы бар. Кайракан үйде эмтир. Јакпак бүдүмдү, сүре ле күлүмзиренип јүрер көстөрлү кизи. Азыйда атту-чуулу койчы, обкомнын члени. Эмди фермер. Бу турлуга крайком партиянын, обком партиянын баштапкы качылары да келгилеп туратан. Вертолетло учкылап келер.

Слер оноор өт болбозоор, таай. Өтсө дө, трактор өдөрдөн башка.

Онон Мирзабектин экелген аракызынан ууртап ийеле, Вася јеени көкип ле чыкты.

— Ха! Бойым јерим, бойым таайым! Кизи тен тонло андый уйан эмес не.

— Акыр, јеен, токто! — дезе болбос. — Сен каланы не...

— Коркыбагар, таай! Мында ГАИ де јок, каан-бий де јок! Мында мен хозяин! Мен ады јарлу эмдикчи. Качан да аттан јыгылбаам, кандый да эрге соктырбаам. Чатпак та болзом, чагым тын, таай!

Мантадыжы јакшы. Јолды көрмөс јакшы билер не. Је јол күч. Јыгын јадыктар, јылым таштар, колосколор, чыгыт бийик. Таскылга чыгатын кадалгак јерди машина огурып, калактап, өдүп ле јат. “Токтот!” дезен болбос. Онон машина ачу-корон огурала, арт эдип, шык тура берди.

— Бот! Алзан ол! — деди. — Коленвал капут! Эмди канайдар, таай? Кыштуга јетире јирме берсте бар. — Литкезин тырмап каткырат.

Мирзабек бойына бойы кородоп турды. Онын обы-јибин бүдүрерге болуп, јеени машиназын үреп салды.

Алдырбас, таай. Темир сынды не, кизи өлөөрен эмес!

Эбире кайкамчылу жараш! Каныл мөштөр! Капчал. Онын түбинде түрген кара суу шуулап, нени де айдып жат. Оошкы-кызыл чийнелер тостой-тостой өскөн, кучактай алзан, кучагын да жетпес. Эбире чечектер солоңыланып, карануй-жажыл мөштөрдү жарыдып жат. Мында тайга жер, соок. Онын учун таайлу-јеендү јойу базып ийдилер.

Орык јол онкок-чинкек, оору буттарла базарга кандый шыра. Је канайдарын? Терлеп-бурлап, онтоп, базып ла јадын. Онон кайыр, каскак јер болзын. Јеени јоон будактан тайак-шидеен эдип берген. Мирзабек ого ло једектенип барып јатты. Кыштуга јууктагылап келерде, бозом карануй түже берген. Јаныс аттын чичкечек кара јолын оны јакалай өскөн балбак, сүттий ак, чечектер жарыдып турган.

— Таай! Бачым өлбөйтөн эмтиреер. Мындый јолды өдүп келердерде — деп, јеени каткырган.

Мирзабек јанып келген. Эниргеери түште јаан күрен креслого отуруп, газеттер кычырган. Онон кенейте јүрегин не де өрүмдей кадап, көксин темир кыскашла кабыра тудуп ийген. Үн де чыгарар арга јок. Ол јүк ле арайдан телефонды алып, ноль үчти толгогон: “Скорый! Скорый!” Адресин айткан ошкош. Онон та уча берген, та чөнө берген. Јаан кара таштын үстинде јадыры. Эки кара кускун онын төжин јага тартып, јүрегин чокигылайт, “Күүк! Күүк!” дешкилейт.

— Наркоз! Наркоз! Скальпель! Кайчы...

Мирзабек та өлүп калган, та тирү јаткан, билбес. Ол јерге барардан озо кижиде немене ченелте өдөтөн јанду эмтир. Кандый да бозомтык-карануй јерде јүри. Айы, күни јок деген ороон бу турбай. Эки куу-кара үзүттер эки јанынан колтыктай туткылап алган. Өдүктеринин јыртыктарынан куу сабарлары кажас-кажас эдип көрүнгилейт. “Адай Эрликтин алдына агы-чегин көрүнер. Калганчы јаргы ондо!” — дешкилейт. Кайда да шан согул јат. Эзирик улустын кожоны угулат. “Аракыдан өлгөн улустын сүнелери” — деп, јол баштаачы Үзүт айдат. — А бу агып јаткан суу суу эмес — ачу-корон аракы. Бу аракыны алтыгы да орооннын улузы ичпейт, јаныс ла алкаштар ичип јат. Оны олоп ичер, ичер, онон күйүп, күл болуп калар.

— Алтыгы ороондо јүрүм бар ба? — деп, Мирзабек сураган.

— Бу кандый тенек немене — деп, үзүттердин бирүзи айтты. — Коммунист болбой кайтсын. Мен — билимчи, ол јерди шиндеген билимнин кандидады, бакалавр-иезуит — үзүт билимдердин. Мында јүрүм јакшы. Өрө јерде јакшы јүрзөн, мында да јакшы јүрерин.

Ару, кинчек этпеен улустын сүнелери ак-жарыкта жүрүп жат! Жетен жети жыргалды мында жыргап жүрерин. Сок жаңыс жыргалды ундып саларын. Секс деп немени мында жасакла токтодып салган. Ха-ха-ха!

Мызылдап турар кара таштардан салып эткен коркышту жаан өргөө, тоозы жок текпиштер, эжиктер, өткүштер. Египетте фараондордын пирамидазына түней. Жаан, тенкек бүрүнкий залда, алтын ширеде, Аабы өрөкөн отурды. Желим кара чырайлу, жерге жеткен сагалду, көрнө от көстөрлү, жети башту жеек жыланнын бир бажына жөлөнгөн.

— Кандый кинчек эткен бу кижиге? Жаан жаргынын алдына ол не келген? — Аабы адай өрөкөн сурады.

Баштапкы Үзүт ырјандап каткырып, калјан мандайы жалтырап, кандый да калын бичикти чыгара тартып, үнин бирде жаанадып, бирде чек жабызадып, кычырып баштады.

— Атаганов Мирзабек. Сөөгиге төөлөс. Кам укту. Кубулгазын улустан. Туку Кураганнан, Кату-Каранан, Тас-Төбөдөн.

— Тоолобо. Бойым билерим. Жакшы уулдар болгон. Кандый кинчек эткен? Диагнозы кандый?

— Эткен кинчеге? Жебрен Сүлтерден, талай-тенистин эзиле тудуш кысты алып, оныла журтаган.

— Үзүт, бу кинчек пе?

— Үзүттердин үргүлжиге үредүзиле коркышту жаан кинчек.

— Бюрократтар! — деп, Адай өрөкөн арбанды. — Ол келинин сүнези кайда? Дисплей оны өлгөн деп көргүсү туру.

— Онын сүнезин онын кудайы башкарып жат. Бистин епархия эмес.

— Жер үстинде оны кем истеген?

— Үзүттер! Бистин улус ондо сүрекей жакшы иштеп жат. Оштөжү, күйүниш деп неме коркыш.

— Э! Э! Это хорошо! — деп Эрлик-бий айтты. — Эң жакшыларын бери тартар керек. Бистин престиж бийик болзын.

— Аабы өрөкөн! Мендебегер! — деген үн угулды. — Мен слердин жалчыгар, ээлү кам Јартак.

— Угуп отурым, балам.

Бир узун сынду, же корчойо карып калган кижиге манјагынын күзүнилерин шынырап, түнүри түпүлдөп, ийиктий айланып келеле, Адай кайраканнын алдына отура түшти.

— Ол — Мирзабек, менин жеенчерим! Акту-караны ылгайтан алтын бозогонын жанында айдып турум. Ол жаман неме этпеген. Жаан ла болзо өскө укту-канду бала сууди не! Коммунистин жанын

жаратпады не! Коммунисттер Кудай да, Эрлик те жок деп айдып жат не. Слерди жок деп, Адай!

— Мени-и-и?! О-ой, тенектер! Менин жакылтамла былар не аайлуу кырышты, олүшти?! Талайдый кан тогулди, тайгадый сооктор артты!

— Эмди де кырыл жат, Улу Адай. Аракыдан, оорудан, короннон. Слердин ийген үзүттер, эдүлер, буктар, шайтандар ойинен өткүрө баш билинип жат. Ондо доностор, коптор, өлтүриштер! Же Атагановтын тыны слерге не керек? Оны истегилеп, коптоп, жамандап туруп, жүрегин жара тарткылап ийди. Инфаркт!

— Өлгөй! Өлүнлегей! Не килеп турун! Менин акам, Үлген Жайаачы Кудай, айткан: “Кызыл тыны менин болзын, куу бажы сенин болзын”.

— Адай! Куу баштар батпай браады. Жер алдынын улузы ойинен өткүрө көптөгөн. Олорды неле азыраар? Үзүттердин жаны тамла тынып жат!

— Калактаба, Ыртак! Онын тыны меге керек жок! — Чой эжик күнүрөп, күрс жабыла берди. — Жаргы божогон!

— Көрүгөр ончогор, көрүгөр. Албы-тармы нени этпес — деп, Ыртак унчукты.

Эмчилик. Кижиге кезетен жер. Мирзабек ак столдо жадыры. Сүрекей жарык жарыткыш. Төжин согуп койгон эмитир. Ак кийимдү кижиге онын жүрегин жамап отурды:

— Скальпель! Учук! Ийне!

— Кыскаш! Тампон! Укол!

— Тыныш?

— Жүрек солыган аппарат?

— Каннын тебүзи?

Бир канча ак кийимдү улус оны курчай туруп алган, онын көндөй көксин ширтеп турдылар.

Онон жүрегин көксине сугала, массажтай тудуп баштадылар. Жүрек согулбай да, оорыбай да жат.

— Өлгөн... Божогон... — деген үндөр угулат.

Байагы ла ак кийимдү эр кижиге жакарат:

— Электрошок! Алты ампер!

Күкүрт күзүрөп, жалкын жалтылдап, Мирзабектин бастыра бойын өрүмдей сокты. База катап күкүрт, база катап жалкын: күзүрт, жазырт.

— Же сенийиле болгой, Ыртак! Кызыл тынын албай жадым — деген үн.

— Мен арыдым-чыладым. Аабынан суранайын деп. Канказына

калбандар. Ёстиги ле Алтыгы орооннын ортозына — деп, Ыртак ўлбўрегин уштып арбанат. — Пенсиеге чыгар керек. Јал мўнкўнин ар јанда сўрекей терен куй таш бар. Ого барып, тўнўримди јабынып, ўргўлјинин уйкузын уйкутаар болдым ба? Јердин ўстинде кыймыртшакпырт, ўлўм-шыра. Ондо јалканчыктар, ўзўттер, эдўлер, шайтандар башкар јат.

Ўрўкўн куу јадыктын ўстине такталай отурып, куулы бооколду узун соруулду канзазына танкыны тыгып, камызып ийерде, онын кызыл оды копшык сўўри чырайын кып-кызыл эттире јарыдып ийди. «Мен ол јерде — деп, Мирзабек јаны-јаны ла ондоды. — Бу ўлгўн улус, олардын сўр-сўлтерлери».

— Коныркыс энен, Акбала эжен Тан-Јарыкта ла јўрлери. Кинчек этпеген улустын сўнелерин Адай ўрўкўн јер алдында тутпай јат. Ўлўрдў ўскўн-чыккан алтайында јўрер право бар. Закон андый! — деп, Ыртак таай айдып отурды. — Кинчек этпеген ару кызычагынын сўнези Ўлген Кудай јеринде, ўчинчи тенери алдында јўрўп јат!

— Эй, Ыртак! Мыны ары-кедери ак-јарыкка јандыр. Тирў кижинин јыды јаман! Ўлгўн улустын јыды јараш — дејип, ўзўттер, эдўлер, алмыс-шулмустар кыйгырыжып турдылар. — Эрлик Адай бу чирип калган карган камга јаан јан берип койгон! Ол кўрўм айла Тўбўттин агару намаларыла тудуш! Ўлбўс, мўнкў јўрўм, сўне учун тартышлап јат! И-та-тай! И-та-тай! Доностор бичиир керек! Доностор!

— Араай, араай, ўзўттер, шайтандар ла шайтанчиктер! Ўлбўс јўрўм болор учурлу агару, кудайлык улуска! Ол керегинде Ўлген Јайаачыда вулла — јасак бар!

— Равноправие кайда? Демократия? — деп, ўзўттер, шайтанчиктер кыйгырыжат. — Биске база јайым керек. Секс керек.

Генерал ўзўт кизирт этти:

— Молчать! Кандый ўргўлји јўрўм? Кандый секс? Ўргўлјиге бычылган јан кыймык эдер учур јок. Слер, Ыртак Иваныч, бир тушта крестў болгон эмезеер бе? Революционный, эволюционный эрмек айтпагар. Тўймееен кўдўрбегер! Мен Эрлик-бийге докладной бичип јадым. Ары кедери тайылгар, тайылга тайаачы! Крес кийген кинчектў неме! Ха-ха-ха!

— Сен јер ўстинде кижини болуп јўреринде, канча улустын канын ичкен, доностор бичиген. Эки јўстў, ийт кўўндў неме.

— Ондый јакшы ижим учун мен Эрлик-бийде јаан тоомјыда јўрўм. Мен Москвада болгом, јаан јуундарда куучындар айткам. Абыстарды, молдолорды ўреткем. Телекејдин башчыларын ўреткем. Мен, мен... Удабас Эрлик-бийди антарала, ордына отурарым.

Мен Сатана деп ат аданарым. Улу Сатана. Ондо демократия жок! Ондо диктатура! Аабы өрөкөн Алтыгы ороонды башкарып болбой жат. Јер үстинде үзүттерге, јелбистерге јал акча бербей жат! Казна куру. Үзүттер, шулмустар јаныс ла алкаштардын, торолоп өлгөн эмезе бойлоры өлүнген немелердин сүнелерин бери тажып жат. Байлардын, бийлердин, ат-нерелү кайракандардын сүнелерин ала койып, кызыл тындарын үзе тартып ийген болзо, бисте акча не аайлу болбос эди?! Америкада, Швейцарияда, Москвада банковский счеттор биске ачылбас беди? Адай нени эдип жат? Аракы ичип, фотомодель кыстарла ойноштоп жат. Ол секстен мойнобогон. Олорго не керек? Аракы ла секс!

— Болор! Ыдымар, садынчак, калјан мандайлу неме. Јер үстинде сен кандый болгон, мында да андый болдын — деп, Адай Аабы өрөкөн ачу кыйгырды. — Сен Сатананын кайучызы. Күй! Күй! Күй!

Генерал үзүт турган бойы јалбырт эдип күйүп, кара кок јерге келип түшти.

Кайда да шаннын тунгак күнүрт үни угулды.

✓ — Эй, јееним! Белбес уулы Сергей, Атагановты ак-јарыкка үйдө жип кой!

Каранујдан военный кийимдү, јаказында эки јаан чолмонду кижн чыга конды:

— Генерал-лейтенант Борисов! Маршал Ворошиловтын болушчызы. СССР-дын өскө ороондорло керектер башкарап комиссариатынын Ыраак Күнчыгыштын қеректерин башкарап бөлүгинин начальниги. 1937 жылда албатынын өштүзи деп бурулап, аткылап салган. Угым алтай. Чыккан јерим Мый-Туу! ✓

— Сережа, бис ончозын билерис — деп Јыртақ айтты. — Јер алдынын бийлери ончозын ајаруда тудуп жат. Сени аткылап салган. Абыс сенин сүненди албаан. Сен коммунист деген. Ыдымар, ачу капыстала сазыган неме. Онон бойынын өлүмиле өлбоон деген. Мен сенин сүненди барып садып алдым. Бир чил кызыл аракыла.

— Быйан болзын, таайым! — коо кырлан тумчукту, јаан кара көстөрлү, военный кийимдү кижн чичкере туруп айтты. — Мен Сталинди көргөм. Канча катап онын куучынын уккам. Бис, кайучы уулдар, башкарунын јакылтазыла Төбөткө јеткенис. Намалар болуп кийинип, мүргүп, кожондоп, суранчыктап јүргенис. Алты кижиден кайра мен јаныскан јаигам. Арткандары өлгөн. Кудайдын јери, кудайдын улузы. Сүрекей бийик јер. Оостон, тумчуктан, кулактан кан үрүп ийер. Каннын тебүзи бийик. Тамырлар чыдашпай жат! Мени агару нама ла бөлөм Акбала аргадап алды не. Онон таайымнын куулгас сүлтери јеткен не! ✓

— Хи-хи-хи! — деп, Ыртак чырыш жүзүн там чырчыйтып каткы-
рарда, жыламаштары шылыражып, күзүңгичектери араай шыңыра-
жа берди. — Мен оноор бар жүрбей база. Куулгас нени этпес,
жиргилжин неге жетпес? Бу канчийан жер? Төбөт. Алтайдын ары көргөн
сындарына тебин калган...

Кайда да күлөр шан күн эттире согулды.

— Ой келген! Ой жеткен!

Кандый да ийде Мирзабекти сан өрө учуртып ла чыкты. Бозом-
тык кара тайгалар баштай, агыны жок талайлар жакалай шунуп, учуп
баратты. Жарык от көрүнгөн өткүштен күндү жерге учуп чыкты. Көс
кылбыгар жарык от жарый түшти. Билинип келзе, орында жаткан эм-
тир. Канча күн эдирени жаткан болгодый: не болгон? Же онон ойто
кайдаар да чөңө берген.

— Эн жакшы кабай. Алтын-мөнүнле сылап салган кабай. Ол
каан укту кижини. Туку жебрен ойдө Туяактуда чыккан. Кемнин үни?
Танып болбой жат. “Киу! Киу! Анк! Анк!” Бу кандый куш? Чайка
куш кайдан келген? Бу не талай? Толкулар күүлөп, күзрөп жат.
Кандый кааннын уулы? Мирзабек тегин ле кижинин, Ойгорчынын
уулы не? Бу не талай? Кадын? Бу кандый өргөө? Мында кино сок
турган болбой? Наира? Нарита? Кайдан келдин, көөркийим, кай-
ранным? Бу сенин өргөөн, чын ба? “Көк өлөннин үстинде көгөргөн
чанкыр өргөө бар”. Бу кемнин жолдыгы? Кытат поэт Ду-Фунун
ба? Сүрекей жараш кийимдү кыстар, уулдар. Олордын ортозында
бой-бойына сүрекей түней эки кыс: Наира ла Нарита. “Наи-и-ра-а!
Сүүгеним! Бу мен, Мирзабек!” Же Наира ол жаар көрбөй жат! Кожон
күнүрөп, жынырап, тенериге ле бийик тууларга жаныланат:

— Эне-Жер! Суу! Эне-Жер! Суу! Анатэресу! Нипон! Ямато! —
деген кыйгылар. Онон кандый да таныш куучындар, үндөр, арба-
ныштар.

— Ого жакшы межикти неле садып алатан? Олигарх па ол? Са-
фин айса сат алар эди.

— Коркышту бай неме дежет. Жерленетен чыккыжын, сийгижин
ару алтыннан эт салган дежет.

— Э, алтынга отур айса агашка отур, түней ле озыр койорун.

— Аспактан да эткен межик ого једер не — деп, ритуальный
конторанын жааны айтты. — Улус ырыл жат, а кирелте жок. Пенси-
зи мынын канча эди?

— Кемнин?

— А бу Мырза Атагановтын.

— Тьфу! Копейка! Горкомхозто база акча жок! Ол бир бизнес-
мен Елпемов өлөрдө, не аайлу жыргаган эдис!

— А Ялбакбаев божоордо?

Мирзабек Атаганов нени де ондоп болбой јат. Ненин учун оны, Мирзабек Атагановты, межикке салып, көмөргө жадылар?

— Је, өбөгөн, ой келер! Анда, ол јерде, сакып жадылар.

— Эй! Фома Фомич! Баш јазар неме бар ба? Кече јыргал тын болгон не. А, аргалу-чакту да, акчалу да. Кече канчузын көмдис.

— Тоғус өлгөн сек. Ол тоодо эки бомжа. Олордон нени ала-рын?

Бу кижини тирүге көмөргө турган кандый немелер? А Нарита бу ла јуук јанында туру... Ол не унчупайт?

— Нар-и-та-а! Нарита! Нарита-а! — деп, Мирзабек кыйгырат. Је талай күркүрейт. Јалкын жалтылдайт, онын бастыра бойын јалкын өрүмдей сайат. “Киу! Киу! Анк! Анк!” Нар-и-та-а!

— Доктор! Доктор! Билин келт...

Чичкечек чончойлордын торсылдаганы, чочыган үндер, ак сүнелер. Ончозы табынча көрүнип келди. Коркок тумчукту капшык чырайлу доктор оны, Мирзабекти, ширтеп көрүп турган эмтир.

— Температура?

— Бийик.

— Каннын тебүзи?

— Кеминде...

— Кризис өткөн. Алдырбас болор бо? Је кандыйаар, Атаганов?

— Кем јок - деп, јук арайдан шымыранды. — Ондо болдым...

— Э-э, андый змей база, көөркий. Эдирениде слер нени ле айтканаар. Кандый да Аабы, генерал-полковник, фотомодель. Је... је... Эдирениде кижини нени ле айдар... Маргарита Ивановна, ончо процедураларды эткер. — Онон ары шымыранып та нени де айдат. Тыныда унчукты: — Курсак јакшы болзын. Је эмди коркор неме јок. Слерди кудај узак јүрер эдип јайаган эмтир, Атаганов!

Кескен јер оорып, сыстап, ачып та турган болзо, је санаа-сагыш јарып келди ошкош. Јүрек те араайынан типилдеп согулып јат. “Кайран јүрегим... Көөркий нени көрбөди деп айдар... Учунда барып кестирди. Јүрегине операция эткен улус он, он беш јыл јүрүп јат дежет. Бир кижини јүгүр јүрди не? Ол кижини айткан: “Коркыба, кестир. Наркозло тумалап салар. Чыдашпазан, ол јердөөн кожондоп јүгүре берерин, чыдашсан — јүрерин”. Курсак јиир күүни келди. Канај суранар? Эби јок неме. Је сестра келин сезип ийген болгодый. Ол бойы сурады:

— Ажанараар ба?

— Эйе, аштап турум, Маргарита Ивановна.

— О кудај, мени не байлап тураар? Бу такаанын мүни. Сообо-

зын деп коларткышла ороп салгам. Мында ристен эткен каша, калбактан жигер.

— Жок! Жок! Орыннын көксин көдүрип ий.

Соксойо отурып, ажанып алды. Же оны ажаныш деп айдар ба? Жарым стакан мун, үч калбак каша. Коридордо кемди де апарып жат. Каталканын көлөсөлөрүнүн тибирти, сестралардын үндери. Мынайып ла кере тўжине күлүрөп, тилирөп жадар. Жаныс ла орой энирде тымый берер. Эмдерле жытан жат. Ол эмдер эди-канына өдүп калгандый. Сестралар — ончозы жаш көөркийлер. Коп-коо сынду, кара, чанкыр көстү кыстар. Орус, алтай балдар. Олор кандый да килегендү, кайкаганду көргүлөп салар. Көстөрүнүн тўбинде сурактар: “Слер кем? Кескен жүрек оорып жат па? Жаш тушта жараш эр болгон болбайсын? Эмди де кеберлү, чырайлу”.

Бир канча күндердин бажында Мирзабек Атаганов өндөйип отурар, палатанын ичиле араайын базып жүрөп боло берген. Ондолып жат! А доктор не аайлу сүүнип жат. Мындый болор деп ол бодогон бо? А канайдар? Кеспезе — туней ле өлөр. Эмди доктор керегинде мак жүрүп жат. Жүрекке операция эткен. Уур айалгада. Медицинанын жаны жылдызы!

Анатолий Николаевич мак керегинде сананабаган да! Ол кижинин тыны, жүрүми учун тартышкан. Өлүмнүн колынан кижинин тынын блаап, айрып алганына канайып сүүнбес? Жүрүмнен баалу ак-жарыкта не бар?

Кескен жерлер бүдип, күрөн-күрөн сорбулар артып калды

— О-о, жакшы, жакшы, карындаш! Удабас жанарын.

Доктор онын жүрегин тындап, канынын тебүзин кемжип, шыркарарын сыймап көрүп, мындый укол, мындый анализ эдигер деп жакып турды. Сестра ончозын бичийт, бажыла кекийт. Оны эн ченемелдү сестралардын бирүзи дежетен. Атагановтын жүрегине операция эдерде, ол база турушкан.

Маргарита экинчи күн келбеди. Өскө сестралар. Же эн ле уур күндерде көөркий Маргарита онын жанында болгон эмей. Сөс жоктон, жаныс ла көрүштен оору кижиге не керек болгонын ол сезип ийетен.

Көзнөктин ары жанында баштапкы сары бүрлөр айланыжып турарда, табыш жоктон Маргарита кирип келген. Ол Мирзабектин жанына отурып, бошпок эриндериле жылу күлүмзиренип, кап-кара көстөриле эркелү ле чокту көрүп, неге де сүүнип айтты:

— Кудай бар эмитир, Мирзабек Ойгорчинович! Слер эдрени жадараарда, сүре ле “Нарита! Нарита!” деп кыйгырганаар. А меге “Рита, Рита!” деп угулган не. Көрөр болзо, Нарита. Слердин эш-нөкөрөөр болгон туру не. Кичүде мен оны бир-эки катап көргөм. Кайкамчылу жараш келин болгон.

— А Ялбакбаев божоордо?

Мирзабек Атаганов нени де ондоп болбой жат. Ненин учун оны, Мирзабек Атагановты, межикке салып, көмөргө жадылар?

— Же, өбөгөн, ой келер! Анда, ол жерде, сагып жадылар.

— Эй! Фома Фомич! Баш жазар неме бар ба? Кече жыргал тын болгон не. А, аргалу-чакту да, акчалу да. Кече канчузын көмдис.

— Тогуз өлгөн сек. Ол тоодо эки бомжа. Олордон нени ала-рын?

Бу кижини тирүүгө көмөргө турган кандый немелер? А Нарита бу ла жуук жанында туру... Ол не унчукайт?

— Нари-и-та-а! Нарита! Нарита-а! — деп, Мирзабек кыйгырат. Же талай күркүрейт. Жалкын жалтылдайт, онын бастыра бойын жалкын өрүмдей сайат. “Киу! Киу! Анк! Анк!” Нари-и-та-а!

— Доктор! Доктор! Билин келт...

Чичкечек чончойлордын торсылдаганы, чочыган үндөр, ак сүнелер. Ончозы табынча көрүнип келди. Коркок тумчукту капшык чырайлу доктор оны, Мирзабекти, ширтеп көрүп турган эмтир.

— Температура?

— Бийик.

— Каннын тебүзи?

— Кеминде...

— Кризис өткөн. Алдырбас болор бо? Же кандыйаар, Атаганов?

— Кем жок - деп, жүк арайдан шымыранды. — Ондо болдым...

— Э-э, андый эмей база, көөркий. Эдирениде слер нени ле айтканаар. Кандый да Аабы, генерал-полковник, фотомодель. Же... же... Эдирениде кижини нени ле айдар... Маргарита Ивановна, ончо процедураларды эткер. — Онон ары шымыранып та нени де айдат. Тыныда унчукты: — Курсак жакшы болзын. Же эмди коркор неме жок. Слерди кудай узак жүрер эдип жайаган эмтир, Атаганов!

Кескен жер оорып, сыстап, ачып та турган болзо, же санаа-сагыш жарып келди ошкош. Жүрек те араайынан типилдеп согулып жат. “Кайран жүрегим... Көөркий нени көрбөди деп айдар... Учунда барып кестирди. Жүрегине операция эткен улус он, он беш жыл жүрүп жат дежет. Бир кижини жүгүр жүрди не? Ол кижини айткан: “Коркыба, кестир. Наркозло тумалап салар. Чыдашпазан, ол жердөөн кожондоп жүгүрө берерин, чыдашсан — жүрерин”. Курсак жири күүни келди. Канай суранар? Эби жок неме. Же сестра келин сезип ийген болгодый. Ол бойы сурады:

— Ажанараар ба?

— Эйе, аштап турум, Маргарита Ивановна.

— О кудай, мени не байлап тураар? Бу такаанын мўни. Сообо-

зын деп коларткышла ороп салгам. Мында ристен эткен каша, калбактан жигер.

— Јок! Јок! Орыннын көксин көдүрүп ий.

Соксойо отуруп, ажанып алды. Је оны ажаныш деп айдар ба? Јарым стакан мўн, үч калбак каша. Коридордо кемди де апарып јат. Каталканын көлөсөлөринин тибирти, сестралардын үндери. Мынайып ла кере тўжине күлүрөп, тилирөп јадар. Јаныс ла орой энирде тымый берер. Эмдерле жытан јат. Ол эмдер эди-канына өдүп калгандый. Сестралар — ончозы јаш көөркийлер. Коп-коо сынду, кара, чанкыр көстү кыстар. Орус, алтай балдар. Олор кандый да килегендү, кайкаганду көргүлөп салар. Көстөринин түбинде сурактар: “Слер кем? Кескен жүрек оорып јат па? Јаш тушта јараш эр болгон болбайсын? Эмди де кеберлү, чырайлу”.

Бир канча күндердин бажында Мирзабек Атаганов өндөйип отуруп, палатанын ичиле араайын базып жүрөр боло берген. Ондолып јат! А доктор не аайлу сүүнип јат. Мындый болор деп ол бодогон бо? А канайдар? Кеспезе — түней ле өлөр. Эмди доктор керегинде мак жүрүп јат. Јүрекке операция эткен. Уур айалгада. Медицинанын јаны жылдызы!

Анатолий Николаевич мак керегинде сананабаган да! Ол кижинин тыны, жүрүми учун тартышкан. Өлүмнин колынан кижинин тынын блаап, айрып алганына канайып сүүнбөс? Жүрүмнен баалу ак-јарыкта не бар?

Кескен јерлер бүдип, күрөң-күрөң сорбулар артып калды

— О-о, јакшы, јакшы, карындаш! Удабас јанарын.

Доктор онын жүрегин тындап, канынын тебүзин кемјип, шыркаларын сыймап көрүп, мындый укол, мындый анализ эдигер деп јакып турды. Сестра ончозын бичийт, бажыла кекийт. Оны эн ченемелдү сестралардын бирузи дежетен. Атагановтын жүрегине операция эдерде, ол база турушкан.

Маргарита экинчи күн келбеди. Өскө сестралар. Је эн ле уур күндерде көөркий Маргарита онын јанында болгон эмей. Сөс јоктон, јаныс ла көрүштен оору кижиге не керек болгонын ол сезип ийетен.

Көзнөктин ары јанында баштапкы сары бүрлер айланыжып турарда, табыш јоктон Маргарита кирип келген. Ол Мирзабектин јанына отуруп, бошпок эриндериле јылу күлүмзиренип, кап-кара көстөриле эркелү ле чокту көрүп, неге де сүүнип айтты:

— Кудай бар эмтир, Мирзабек Ойгорчинович! Слер эдрени јадараарда, сүре ле “Нарита! Нарита!” деп кыйгырганаар. А меге “Рита, Рита!” деп угулган не. Көрөр болзо, Нарита. Слердин эш-нөкөрөөр болгон туру не. Кичүде мен оны бир-эки катап көргөм. Кайкамчылу јараш келин болгон.

— Слерге јаан быйан, Маргарита Ивановна.

— Је, мени Иваназы јогынан, Рита ла деп айткар. Мен андый ла карган эмезим. — Ол төмөн көрүп, көстөринде кандый да жажытты кирбиктериле бөктөп ийди. — Бистин эткен ижис андый не... Бу жаан оору улустын палатазы, эртен слерди өскө кыпка көчүрер... Акыр, мен слерге айылда жазаган нек-сак экелгем. — Ол энчес эдип, целофан баштыгын тизезине салды. — Больницанын курсагы күүнерге тийе берген болбой?

— Јок! Јок! Рита, курсак толтыра. Бу мында буфет бар не.

— Буфет? Колбаса? Фу. Слер мыны жибегер. Слерге кем де келбей јат не. Кижы мыны көр турбай. Јакшы ажанар керек. Эт-кан тынызын.

— Ох, Рита! Мен мыны канай төлөөрим?!

— Канай-канай төлөрөөр — деп айдала, Рита орыннын јанында кичинек столго экелген курсагын тургузып койоло, чыга берди. Чыгып јадала, кайа көрүп, ырысту ла санаалу көстөриле та нени айтты болбогой? Мирзанын јүреги чым эдип калды. Столычакта салган аш-курсакты келин тотоолоп ло кичеенип жазаган болгодый. Ол, Мирзабек, эпјоксынар болор деп сезип, чыга берген ош-кош. Ол бу оору, јарым тынду кижиден та нени сакыды болбогой. Ненин учун мындыј ајару ла килемји? Наира ак-јарыктан јүре бергенинен бери узун эдектү улустан кемизи де Мирзага мындыј ајару этпеген. Је этсе де, олордын ајарулары чек өскө амадулу болгон.

Мирза тамзыктап тойо ажанып алды. Бу курсак-тамакты ого, Мирзабекке, сүрекей карузыган кижы эткен. Мирзабектин бастыра бойына кандый да јылу толкулар јайыла берди. Ол кем? Кандый салымду, јүрүмдү кижы? Мирзабек Атаганов нени де билбес. Билип те алып кайдар оны? Ол ого кандый да јакшызын јетирип болбос. Је онон, Атагановтон, кандый туза?

Эмчиликке кандый салымду, кандый јүрүмдү кижы келбейт деп айдар. Качан бир тушта калапту эрлер, јаркынду јараш кыстар. Јашты јажап, карып, корчойып, чырчыйып калгандар. Ој ончозын ченеп, эреп, толгоп салат. Ол кемге де килебес. Эмчиликке сүре ле келип, эмденип турган улус бой-бойын таныжып, сүүнгилеп турар.

— Бу сен бе?

— Мен эмей база. Таныбай турун ба, уул?

— О молјис, сени кижы канай таныйт?

Кажы ла кижы өлбөскө, јүрерге албаданып јат. Ончо ижемји — доктордо, калганчы секундка јетире. Кезиги јайнап јадар: “Тыным узулбей јат! Оору-сыска чыдажар күч јок”.

Мирзабек Атаганов јозооры болуп келген. Ол палатазынын

ичиле, эмчиликтин эрикчел коридорлорыла, эргиш агаштар өскүргөн серүүн садла базып жүрөр боло берген. Мында, коштой палатада жаткан профессор кенейте божой берген. Канында рак деп оору. База бир профессор ичтен оору. Орто сынду, каткак бүдүмдү, жаан боро көстөрлү кижиле. Бойына бойы диагноз то тургузып отурар. Онон көрөр болзо, врачтын тургусканыла, онын тургусканы туней. Жаан билимчи: биолог, химик. Ого коштой литератураны, искусствону жакшы билер. Мирзабек бойы да женил эмес жүрүм жүргөн, көпти көргөн, кычырган кижиле. Онын куучынын сүрекей соныркап угуп турган. Олор экү уколдон, процедурадан бош ой болзо, капшай ла тышкары чыгар. Ол ло жажыл садта агаштардын серүниле базып, куучындажып, ой өткөнүн чек ле билбей калар. Профессор эмчиликтен чыгып жана берерде, сүрекей эрикчел боло берген.

— Слерди айлаарга жандыр жадым, же слерди көрөтөн, кичееттен кижиле керек. Жаан ченемелдү медсестра. Мен бодозом, Маргарита Ивановна жараар. Оны жалдап алар аргагар бар ба? Эмди күч ой, жарт не.

— Аргам бар. Же кандый да эби жок неме не. Ол мында да мени не аайлу кичеет. Айла... жөпсинер бе ол? — деп, Мирзабек Атаганов аланзып унчукты.

— Бис жаш улус эмезис не...Бойоор ондоп жадаар. Онон ол слерге карузып, килеп жат. Кем билер. Слер жаныскан кижиле... Бир айдан мен слерди атту-чуулу Мешалкиннин институтуна апарым. Ондо ончо жанынан слерди жарыдып, шиндеп көрзин...

Бийик төннин үстінде тура. Туранын ичи ол ло бойы — Нарита айылдын ичин башкарып салала, жаныла ла үйден чыга берген неме ошкош. Ончо немелер ол ло жеринде туруп жат. Айылчылык кыпта Наританын жаан портреди. Ол узун чанкыр платьелү, киштин терелеринен эткен жабынчы пелериназын жабынып алган туруп жат. Толгомолду кара чачы ийиндерине түжүп калган. Көстөринде кандый да кунук бар. Же эриндеринин учтарында эрке күлүмжи жажынып калган.. Чек ле бистин ойдин кижизиле эмес. Айлында кандый жакшы. Бастыра бойына больницанын, эмнин-томнын жыды өдүп калган ошкош. Капшай ла жунунар керек. Чеберленип. Мылчага эмес, жүк ле ваннага.

Мирзабек айылдын ичинде кийетен кебин кийип, күрөн хром тереле тартып койгон жаан, серүүн креслого отуруп, буттарын чирей тебип, сүүнчилү сананган: “Айылда кандый жакшы! Эбире ончозы кару, жылу!” Чөйбөк, бийик көзноктөрдөн күннин алтынзымак чогы жарыдып жат. Ол жажыксып отурала, уйуктай бергенин бойы да билбей калды... Эжиктеги күзүнүнүн табыжы кайдан да

алыс жерден угулып турды, же Мирзабек чек ойгонып болбой жат. Онон кенейте ойгоно чарчап келзе, эжикти кем де күзүнилеп, токылдадып турды. Күн жабызай берген эмтир. Онын чокторы кыйанынан чалыйт. Эжикти ачып ийзе, Рита турды.

— Кудаймай! Коркыганымды не деп айдар!

— Креслого отурган ла эдим. Онон шык-мык. Өткөр, өткөр, Рита.

— Жаан операция өткөн кижиси... Сок жагыскан жадарга жарабас. Слерге нянька керек.

Рита укол тургускан, эмдер берген. Кескен кийинде кырлай бүткөн жерлерди сүркүштеп, араайынан массаптап сыймаган. Онон айткан:

— Кудай, бу же ле деген тураны канай башкар турганаар? Садтын жаанын! Баш бол.

Онон Наританын портредин аяктап, араай унчуккан:

— Кандый жараш көөркий. Же сан башка, көрүжи кандый да кезем. Кебери бу жерден эмес, өскө жерден, өскө телекейден келген кижинин кебедели бар. Слер өскө кижиси сүүбезеер. Онызы жарт.

— Акыр, мен чай кайнат ийейин. Сооткышта нек-сак бар болгудый — деп, Мирзабек эпжосынып айтты.

— Отураар, отураар, Мирзабек Ойгорчинович, мен бир часка хозяйка болуп ийейин — Рита кухнянын ичин аяктады. — Порядок, ончо жаанынан порядок.

Экү чайлаган. Куучын чек келишпей жат. “Бу жагыскан журтап, жерликшип калган кижиси болбой?” деп, Рита сананган. Онон кийинип, чыгарга жадала айткан:

— Мени слерге патронажный сестра эдип салган. Слер, калак, бу келин мени аптаарга туру деп сананбагар, коркыбагар. Мен бойым да уур жүрүм жүргөм, көп шыра көргөм. Онын учун слерге килеп жадым.

Мирзабек ого “Быйан болзын, жаан быйан болзын” деп айдарга сананган, же та неден де улам тамагы кургап, тили ээлбей туруп калган. Жааныс ла келинге быйанду, быйанду көрүп салган. Ондогы ба айса жок по?

Бу та не көөркий? Сөөги не? Угы-төзи кандый улус? Сураарга да ой болбогон. Эби жок не... Не шылап турун дезе, нени айдар. Жаан оору жадарда, ол онын жаанында отурган, кичееген, килеген.

Мирзабек Атаганов былтыр өткөн жаиды эске алынып, быжылгы күрөн күсти эрке, жылу уткып, сан башка, кайкамчылу салымдар-

ды, улустан уккан куучындарды эске алынат. Јаныскан база нени эдер? Кемле куучындажар? Бир күн больницынын садында, эргиш агаштын көлөткөзинде амырап отуларда, јажы јаан јаанак өрөкөн базып келген.

— Сенин мамылан Атаканов ба?

— Эйе, мен Атаганов Мирзабек, сөөгим төөлөс. Отураар, отураар, өрөкөн.

— Сенин эненди де, аданды да мен көр жүргем. Ортобыс ырап та калган болзо, мен сеге јуук кижн болорым. Энен јанынан. Ол Бырчыттын балазы эмес бе ди?

— Эйе, андый, өрөкөн.

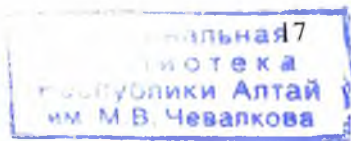
— Бырчыттын адазы Самтак, Самтактын аказы — Карамай. Карамайдын уулы — Јолду, ол Јолдунын балазы болорым. Бис Оймон ичинде јатканыс. Адамды, энемди ол ло граждн јууда јаржактар өлтүрп салган. Мен өскүс арткам. Мени, кабайда баланы, јаанам азырап алган. Борбыйдый эмчектү, боро көстү эмеен болгон. Оруска түней. Кандый бир јаржактын суразы болгодый. А колый јадала, канай колышпайтан эди. Туйказынан. Уурданып. Алтайлар кирлү, јаман деп шоотлоп то турза, койдоныш ла ийген турар. Акыр, бу мен нени тоолой бердим? Калак, төрөөнзип, јөйлөнпн туру деп бодобо. Карган кижини улус чала кыйа көрөр не.

— Јок, јок. Куучындагар ла, өрөкөн. Таай эје кижн турбайаар.

— Эмдиги улус төрөөн-төркинн билер бе ол? Озодо јаандар төрбөлжинн төрт үйеге јетире, үргүлјинн үч үйеге төрөөн болдыс дејип, сүүнијип отуратан. Јети үйеге јетире өбөкөлөрн билијип јүретен. Акыр, бу кандый өй келди? Азыйда, Стайлин өрөкөн тушта, јаныс аяк арба учун, јайда чыккан кураан учун, уурдаза, сегис, он јылга түрмелеп салатан. Эмди колхоз-совхозынды тоногылай берди. Фабрых-заводын тоногылай берген дежет. Эмди уурчы, тонокчыл кижн јаан тоомјыда, макта, јанда. Мындый немени токтор јан бар ба?

— Бар эмей, былар. Је уурчылардын јаны оморды корыбай, бисти корыыр дейдеер бе? — деп, Мирзабек унчыкты. — Мошейниктер толтыра.

— Јуунн-чактын өйи. Иш көп, јан кату. Колхозтын бир отара койын кабыр жүрүм. Эримди, Јыгар Кыпчаковты, фронтко алып барлаган. Колымда үч бала. Кардын немелер. Јааны алты јашту. Балдарды кабырар ба? Колхозтын койлорын кабырар ба? Балдарым өлзө, мени кем де бурулабас, койлор өлзө — түрме. Јайгыда кем јок. База өлөн-чөп јип, койдын сүдин ичип, көөркийлер жүргүлеер ле. Алты јашту уулчагым — меге јаан болушчы. Кол-бут

боло берген. Койды айылдан ыраак јокто кабыр јүрер. Јайлубыс бу ла Танјарыктын ары көргөнінде болгон не. А кышкыда, корон соокто, коркышту ла неме. Кыштубыс деремненен ыраак Тегенектү Кобы деп берт јерде болгон. Ан-куш, бөрү деп неме толтыра. Бөрүлөр айылдын одожында межеликте улугылап јат. Кудайдан курсак сурап јат. Мен де улуп, ыйлап отурамым. Балдарым торолоп јат. Је јас келген, кар кайылып, јер карантылай берген. Балдарым өркөлөр тудуп, көгөзин казып, азыранлап јүре берди. Кыштан коомой чыккан койлор өлүп јат. Је онын сегин де јиир учурын јок. Сој койорын. Санитар келип, оны көрөр. Акт деп неме тургузар. Оорудан эмес, арыктайла өлгөн болзо, мойнына да салар, түрмелеп те койор. Кудайга баш. Санитар болуп бир чек јаш орус кызычак иштеген.

— Бу кой арыктайла өлгөн эмтир, Тоня эјебис — деп айдар. — Је мен оны өкпөзинен, буурынан өлгөн деп бичип салайын.

Ол куру келбес. Балдарга картоп, морков экелер. Каа-јаада өтпөк. Онын кел јатканын көргүлөп ле ийзе, балдарым ого удурә јүгүрлеер: “Марина! Марина!” Онон келбей барган. Угар болзо, фронтко јүре берген.

Тайгыл деп карган ийдибис бир күн јылый калган. Өлгөн болгудый. Ийт деп неме өлүми келзе, јажынып өлөтөн дежет. Үрүп чыгар ийди јок, үйген сугар ады јок неме ол туру.

Бир күн койлоп јүреле јан келзем, ортон уулчагым, Мишек, айылдын төринде, меестин эдегинде, кандый да күчүккө ойноп отуры. Күчүк бого кайдан келетен? Бөрүнин күчүги! Јүгүр барала, уулчагымды кучактай алып, айлымдөөн лө јүгүрдим. Кийнимде не де элбес эт калды. Кайа көрзөм, узуун көк бөрү балазын тиштеһип, ары ла болды. Мантап болбойт. Оору ба айса шыркалу ба?

Кажааннын төр јанында, меестин эдегинде, кижиге көрүнбес куй таш болгон. Мен јайлуга көчөр алдында нек-сагым ого сугуп салатам.

Бу бөрү мында не төрөгөн болотон? Нени сескен, нени ырымдаган? Мыны кетеп, энези јүре берзе, күчүктерин өлтүрзе кайдар? Канча сый, канча кой. Онон јүрегим чым эдип, өзөк-буурым соой берген. Мен де канча балдарлу, ол до канча балдарлу. Ол — эне, мен база эне. Ол — јерлик ан, мен — санаалу, јүректү кижиди. Балдарын өлүрүп салзам, эмчектеринин сүди агып, ыйлап јүрер. Мени каргаар айса өштөөр? Ак малымды кыраар. Јок, јок. Јарабас. Күчүктери, байла, аштап турган болор. Чек ле энчигип болбой, кажааннын үстине чыгарып койгон койдын сегин түжүрө тартып, куй

таштын жанына таштап ийгем. Эртең тура көрзөм, жок эмтир. Түндө көбүк ак кар жааган. Онон атту улус тидиреде мантадып келдилер. Бөрүнүн изин кезип турган улус. Күчүктери ичеенде тушта, олоорды кыраар керек.

— Эй, Антонина — Тойно! Бөрүнүн изин көрбөдүн бе? Бу Тегенектү кобыда сүрекей сүмөлү көк бөрү бар. Кажы ла жыл уйазын солып жат. Сүмөлүзи коркыш — деп, байбак сагалду, азыйда партизан болуп, камык улус өлтүргөн жаржак айтты. Антонинанын адазын, энезин өлтүрөрдө, ол база турушкан дежетен.

Онын учун мен оны, монус-шайтанды, көрөр күүним жок болгон.

— Айылдын жанынан оны не бедиреп турун? — дедим. — Корымду таштардан бедире.

— Жажыр турган болдын, кадыт — деди. — Бойун жагыскаң көк бөрүни өлтүрүп болбозын!

— Күчүктөрим бу турада жадыры. Өлтүрөдүн бе? Мойындарын кайра толгоп ийерин бе?

— Эй, эй! Тоны! — деп, бирүзи кизирт этти. — Ол кызыл партизан! Сен бежен сегис статьяла тайыла берерин!

— Ме! Ат! — деп кыйгырып ийгенемди, тәжимди ача тартканымды бойым да билбей калдым. — Көк бөрүнүн уйазын көрмөскө, сеге, көрзөм дө айтпазым!

— Ха-ха! Уулдар! Бу кадыттын эмчектеринин жаанын — деп, Тегенектүдө жарлу кей-кебизин, элдеп-эрдек неме каткырды.

— Койдонорго бо? - дедим. — Койдон көр. Мен сени бир ле эмчегимле тумалап өлтүр койорым. Жаңыс ла сидигин чачыла берер!

Мен жаш тушта жараш та, чыйрак та, тилдү де болгом! Он алты жаштуда кижиге баргам, Үч жылга үч бала тапкам. Ол кереш туура тушта мен жүк ле жирме жашту келин болгом не. Жаш. Омок. Акыр, жееним. Уколдодотон ой келди. Кижиде айдын та алза, жүрегине жакшы не.

— Кудай, өрөкөн. Сүреен солун эмтир, слердин жүрүмеер.

— Ондый болзо, айла түштен туркаары бери кел. Түште кижини уйукта дежер. Түштен болкый, түндө уйуктап болбой жадым.

Өрөкөн жайбандап, коркондоп, база берди. Кандый да күч салымду, уур жүрүмдү болзо, бу өрөкөндөр карыкпай жүрет. “Бу да жүргеним жакшы. Алтай-Кудайыма баш болзын” дежер.

Экинчи күн ол өрөкөн, Карамаева Антонида Жолдубевна, палатазынан чыкпаан.

Эртезинде күн Мирзабек көрзө, өрөкөн ол ло кечеги жерде отуры. Жаанында эки кызычак. Коп-коо сындулар. Өнжик көөркийлер. Бу эмдиги алтай кыстар кандый жараш.

— Настя кызымнын жаан уулынын балдары бу. Мында үренгилеп турган шайрайган танмалар. Узун буттан өскө неме жок. Озодо кыстар тизезин де көргүспес. Эмди жикпелерин айры-тейри байрылап кескилеп алган жүрер. Штандарын жалмаштарына жетире жара кескилеп алган. Мынызы кандый да мода деген неме дешкилейт.

Кызычактар эпжоксынгылап, араайынан каткырыжып, мендештү жүргүлөй берди.

— Якшы болзын, нана. Эртен база келерис.

— Сен отур, Мырза, отур. Мен кече эмеш жадындап ийдим. Бажым оорыган, Чанкыр Шыннын суузын ичер күүним келген. Ол Оймоннын тайгаларынын жаражын не дейзин. Канча-канча кутук суулар, канча-канча ыйык тайгалар. Жай өткөн. Күрен күс база да жакшы. Жаан уулды школго ийер керек. Ол кайда жадар? Кайда үренер? Улустын айлына канай суранар? Олор бойлоры торолоп, аштап жат. “Бир жыл школго барба жү бе, балам, эзенде айса жуучак божой берер. Айса инчернат неме ачылар. Ол тушта үренип баргайын. Бичикке чек ле жүткүп турар бала болгон. Букваларды бойы ла үренип алган. Газет-камырынды кычырып отурар. Коронсоок кыш түшкен. Балдарымды болчок турага бөктөп салала, койлоп жүрерим. Ан-куш менин ак малыма тийбес. Эне көк бөрү андамында ла жүрү дежер. Күскиде койлорымды эрте чедендеп койоло, коштой жышка кузуктап бардым. Кузук ол жыл тын бүткен. Кузугымды артын алып жорт келеетсем, мөштөр ортозында тонын антара кийип алган бир кижжи кузуктап жүрү. “Бу кем болотон?” деп санандым. “Якшы ба, былар!” деп кыйгырдым. Антара тонду кижжи огурып ийеле, ары болуп мантаган, мен багырып, чынырып, айлым жаар мантаткам. Айудан жакшы сураган кижжи бу Алтайда жаңыс мен болбойым?

— “Якшы ба, былар” дегенеер бе — деп, Мырза бууры көжигенче каткырған. — Колын берген болзо, канайдараар?

— Коркышту соок кыш болгон — деп, өрөкөн айтты. — Балдар аштап жат. Жиир неме жок. Ортон уулым чек ле тижге берер. Эниргеери түште уулчагым турага кире ле жүгүрди. — Энем! Туку меестин эдегинде бөрүлөр бир анды антара тартып алган жигилеп жат!

Мен курч малтамды ала койып, карга бадалып, кыйгырып, кышкырып, ичкери ле жүгүрдим. Бөрүлөр тиштерин кыылайтып, ичкери тап эттилер. Же жоон көк эне бөрү арт ла эдерде, үч пе айса төрт пө неме куйруктарын минип, кайа көрүп, кайа көрүп, жыраалар дөөн кире кондылар. Мен айдынып ла турум:

— О, кайракан! Алтайдын казыр аны да болзон, сен — эне,

мен — эне, балдарым торолоп јат. Мен бу үлүнөн бир кичинек алайын!.. — колы-будым тыркырап јат. Аннын бүдүн деген будын томыра чабып, оны сүүртеп, төмөн лө јүгүрдим. Карга та жыгыл тургам, кају јерде тоолон то тургам. Сананзам, эне көк бөрү кийнимнен ары көрүп тургандый. “Көк бөрү! Сен де — эне, мен де — эне! Балдар аштап јат не! Торолоп јат!” Мен аннын будын сойо тартып, эт кайнадып ийдим. Эки кичинек неме көстөри тозырайыжып калган агаш орыннын үстинде самтар-сумтар тондордын ортозында тым отургылады. Ажанган кийнинде балдарымнын тыны кир келди. Мишанын јаактарында тын јок. Эtti чайнап болбос. Эки көстин јажы төгүл јат. Мен ого чайнап берип эмезе оок эдип кезип берип, азырап салдым. Чыдап келерде, сан башка јараш уул боло берген эмей. Бөкөн кара кабакту, јаан кара көстөрлү. Кырчызы, кожончызы коркыш. Ол кайда, ондо јииттер, кыстар јуулыжа берген турар. Тенистин түбинде өлди не көөркий балам. Суунын түбиле јүрер кемеде өлди. Ол кемеге бу үч јыл үренип ийди. Амырап келерде, кийген кебинин јаражын. Айла коркышту суучыл бала болгон. Бу ла Кадынга наайлу эжинетен эди. Суу, суу деп јүреле, бала сүнезин талай-тенистин эзине алдыртып ийди. Калганчы катап келерде, кандый да орус бала једин келген. Онон сок јаныс самара алгам: “Мама, Миша погиб”. Онон суруу-чап јок. Мен уккам: сени база угы-төзи башка кижн алган деп. Онон ол көөркийин божоп калган деп.

— Ондый. Угы-төзи башка. Јаныс уулду болгоныс. Уулым туку Арасейдин түбинде јадыры.

— Кижн кандый ла кижиле јуртаар. Санаа-күүн јеткенде. Је учында барып, угы-төзи јылый калатан туру. Орустын теннзине чөнгөн кижн ойто кайра келбес не. Ол јыл, акыр, мынызы төртөн төрт јыл ба айса төртөн беш пе? Корон-соок кыш болгон. Көк бөрүннн берген сыйыла эки недеде чыдаштыс. Онон ойто ло торолош. Түште кажааннын өтөгнн күреп турзам, јаан уулым айтты: “М-миша өлөргө јат. Ичегелери арказына јаба кат калган. Бүгүн тур болбоды”. Турага кирип келеле арбандым: “Коля ла Настя кем јок. Сен база ла сунаадай берген бе? Мен сени неле азырайын, күрүм. Өлөтөн болзон — өл!” И-татай, јүүлгек кадытты. Балам араай унчыкты: “Энем, өлзөм, ороны терен каскар. Ойонот өлөнлө ороп салгар. Јылу болзын. Устимде тобракты ныкталай тепсеп салгар. Онон башка кижини чычкандар кемирер болор. Айса түлкү јип салар”. Ичи-буурым торт ло андана берди. Чыга ла конгон эдим. Бир билин келзем, чеденнин агажына артылып, өксөп-өксөп ыйлап турум. Кенейте санаам јарый түшти. Балам өл јат. А мен,

кадыт, мында не соол турум. А, не болзо, болзын! Койдын семизин сойор. Качан да ууры этпеен эдим. Кудай жаргылабас! Кижинин жаргызы меге жаргы эмес? Кажанда бир семис субай койды туткан ла эдим. Ийниме арта салала, турага кийдире ле жүгүрдим. Өзөй салган ла. Онон-мынан сойо тарткан ла, эттен кезе сөгүп, көөш төөн чачкан ла. Мендеп турганым коркыш. Койды сой жатканчам, нек-сак кайнай берди. Үстү мүннен урала, орыннын жанына жүгүр келдим. “Мишчек, балам! Бу изү мүн. Семис эт жиirin, балам”. Оозын ачпайт. “Куды-ый!” дедим. Онон тиштерин бычакла кажып жадып ачала, бир калбак жылу мүн ур ийдим. “Ич, балам, ич!” Беш калбактын бажында балам көзүн ач ийт. Чыкыр-мыкырт эткен жерде, эжик калырт эдип, Еремей Табуков кир келди. Бир буды агаш, бу ла жуукта фронттон жан келген кижиди.

— Якшыла-ар! — деди. Мен каруу бер болбодым. Коркыганымды не деп айдар. Өлгөнүм бу туру деп санандым.

— Кемнин койы?

— Колхозтын...

— Кем берген?

— Балдарым торолоп жат.

— Өскө улустын балдары торолобой турган ба? — деп, Еремей үнин бийиктедип ийди. — Ончозы уурданза, ороондо не артаган? Гитлерди канай жөнөтөн? Мен сени, кадытты, эмди ле апарып, түрмеге сугарым! — ол ичкери тап этти. Агаш буды кыжырт эт калды.

— Апар! — деп кыйгырып ийдим. — Озо баштап үч баламды өлтүр сал!

Орыннын бажында бердан мылтыкты ала койгонум билбей калдым.

— Канай турун? Канай турун, Тойна? — дейт. Мылтыгым жырс ла эткен. Еремей тонкос эдип, эжиктен чыга тоолонордо, агаш буды сырас эт калды ошкош. Уулчагым чурап келип, мылтыктан ала ла койды.

— Еремейди өлтүр көйдим бе?

— Мылтыкта ок жок! Куру таары!

— Еремей не тонкос эт калды?

— Тонкос этпей! Чочыйла жыгылган ине! Айса чычын ийген!

Мен мылтыгымды ычкынып, орыннын жанына отура түштим. Өлгөн! Божогон! Өскүс балдарымды кем көрөр? Онон чачымды кем де араай-араай сыймап туру. Көзүм, Миша эмтир. Жүрегимди не де өртөп ийди ошкош. Тура ла жүгүрдим. Койды сойо тарткан ла, этти жара тилиген ле. Кичееп жүрген бир чыткыт чуй чай болгон.

Оны жара чабып кайнаткан ла. Не болзо, ол болзын. “Бүгүн Еремей деремнеге једер, онон аймакка. Оной јатканча, бир-эки күн өдө берер” деп санандым. Балдарымды азырап ла турум. Мени түрмелеп салза, балдарым койдын эдин кайдан јизин? Јаан уулыма, Коляга, айттым: “Је сен тын тудун. Ийнинди, сыйнынды кичееп јүр. Детдомго апарза, айрылышпагар, кожо јүргер”. Уулчагым нени де айтпады. Төмөн көрүп, улу тынды. “Совет јан балдарымды, байла, таштабас” деп санандым. Бу ла күскиде Јыламаш ла Пелегейди идиргеннен беш килограммнан аш уурдаган деп бурулайла, түрмелеп салды не. Кижі јүрген јерде мен де јүрбей, кайткан эдим. Эмди јүрегим јимиреп, миллизе сақып отурым. Јоон, узун талыйма курымнан уулыма чамча, штан көктөп бердим. Мишага — штан, Настяга — платье. Балдарым кийлеп јүрзин. Энезинин алкыш-быйаны курчу болгой.

Ўчинчи күн тышкары чанактын чыкыраганы угулды. “Је, кайракандар! Көк бөрүлер јетлеп келген туру” деп санандым. Эжик калт эдип, агаш буды чыкырт эдип, Еремей кир келди. Нени де айтпады. Көзнөктин алдында талтак отургышка отурып, танкызын ороп айтты:

— Је, Антонида Јолдuevaна... Сеге болушчы болуп келдим. Болгон неме — болгон ло. Оны сананыш та јок. А бу уулчак не турбай јат. Оорыган ба? Ол самтар јуурканды ача тартып ийеле, арай ла кыйгырбады. Онон байагы јерге келип ойто отурала, махранын корон ыжын өзөгине тартынып, көстөри јашталып айтты: “Мындый немени мен јаныс ла Освенцимде, концлагерьде көргөм. Јаныс ла тере ле сөөк балдарды”. Онон барып чанактан таар экелген. Ондо орустап быжырган өтпөк, кулур, тараан, сахыр.

— Бу мыны балдар јизин. Олорды азыра. Менин фронтовой паегым.

Онон тышкары чыгып, адын чанагынан алган. Одын јарган. Бир күн айттым: “Кийимин бер. Јун берейим”.

— Самын бар эмес, неле јунатан?

— Чүшле — дедим. — Мен балдарым чүжин јууйла, оныла кийимдерин јун бер турам, экинчи сууны күлден чейип, јазап јадым.

Түнде уйкубыс келбей јат. Санаабыс бой-бойыста не. Мен санандым: “Көөркий үч баламды азыраарга болуш јат. Мен мында, кыс бала чылап, не кызын јадым.” Јанына бас барала айттым:

— Ары јат. Агаш будын уштыган ба?

— Агаш бут чаптык болбос — деди.

Оной туруп, јуртап калдыс. Бир уул, бир кыс чыгар бердим. Ох, капшай јанар керек. Карганым та кандый отуры болбой. Агаш будынын чыкырттын укпазам, чек ле эриге берерим. Јүрүм деп неме

андый, жееним. Балдар ончозы айылду-јуртту, бала-баркалу. “Теректүнин бай тереги мал тебелеер ыжык эмей, Корымдунын корым тажы кой күдүйтен алтай эмей”. Айылдап жүр. Теректүге јетсен, Терен-Кобы кайда айтлап берер.

СҮҮШТИҢ ЈАНЫЛГАЗЫ

Ап-апагаш, јенилчек ак карычактар агаш туранын бүркүзине тўжўп, оны јенилчек ак јуурканла јабып ийди. Кыш келип јат. Кўстин алтын сары бүрлерин јабып, базырып салды. Туранын ичи, эбире ончо немелер ару ла јенилчек боло берген. Мында ўй кижинин колы тийип, ончо немени онын сўўжи ээлеп ийгени јарт. Ол ло Рита сан башка кўоркий, мыны ончозын бойы ла эткен.

— Мынайда јадарга јарабас, Бу не кир-тор, тоозын, јоргөмөштин уйалары. Слер тирў кижине, Мирзабек Ойгорчинович. Тура кандый да бай, јараш болзо, ол склепке тўней.

Ол ончо немени јүгүре базып эдер, капшууны, ээлгири коркыш. Оборын көрзөн, он тогус јашту кыс ошкош. Тураны черетеген, јунган, полын будыган, көзнөктөрин ачып, шилдерин суркурада јунган. Ончо немени тышкары апарып силкиген. Та кандый да кожонды кимиренип кожондоп жүрер. Нени де айтпас. Сурабас.

— Мен канайда эдейин, андый ла бөлзын — деп, ол Атагановко айткан. — Ўй кижинин јүреги нени эдерин бойы билер. Айса Наританын сүнези менин ичине кирип, нени канайда эдерин айдып јат?

— Чындап та, сен онын кўўнин сезип жүрген болбойын? — деп, Мирза өткөн өйди эске алынып, Наританын кылык-јанын сананып, араай унчуккан.

Рита мынайып ўч недеде иштеген. Алты кып тураны арутап јазаары, јенил эмес не. Ого ўзеери алды база бүткүл этаж. От салатан, јунунатан јер. Ончозын кафедеп салган. Ўлўш бөслө арчып ийзен, торт ло суркурай, мызылдай берер.

— Бу мыны тен не мынай јаан эдип тутканаар? — деп, Рита сураган.

— Та, канай да анай эткен неме — деп, Мирзабек айткан. — Байла, потпышта јадып шыралаган болбойыс. Онон элкем-телкем јадарга.

Јазалду иш божогон. Туранын ичи, ончо немелер, алтынzymaк чололорлу чанкыр торкодон эткен көжөгө-занавес те кайкамчылу жарык боло берген. Чек ле Нарита бойы эткендий. Эмди ле бу шуурганду энирде эжикти ача тартып, кирип келгедий. Кирбикте-

ринде, кабактарында ак карычактар жапшынып калган. Јенил, ару, торт ло учар күүни келген. Рита туку орой энирге јетире иштейле, јана берер. Кайда да анда, Кайас бажында ба айса кайда.

“Бүгүн келер керек. Темдектел ийзе кайдар? Эмди мынын јалын та канай төлөйтөн? Канча деп айдар? Онон нени-нени сыйлаар керек” деп, Мирзабек сананып отурды. Төн, бийик јер. Јаантайын ла салкындап јадар. Кайыннын бүр јок будактарында салкын сыгырар, төнөштөрдин ырмаларында сыктап ла онтоп турар. Мирзабектин өскөн јери салкындаак алтай. Онын учун ол салкындардын кождорын тындап уйуктаарын сүүйтен.

Бастыра бойы шуурганга туй шууртып койгон Рита кирип келди. Мирзабек оныла кожо кирип келген шуурганнын, кардын тыныжын сүүнчилү тынып, Ритага чечинерге болужып, онын јаказында, бөркінде, өмүрінде јенилчек ак карды кактап, оны кучактай алганын бойы да билбей калды. Онон капшай ла колдорын туура эдип, тонды, бөрүкти илмекке илип, араай унчыкты:

— Мындый соокто, шуурганда...

— Мен — салкын сүүчи. Ол мени кучактай алза, тыныжым буулып та турза, сүрекей сүүнерим.

Рита јаранып алган эмтир. Калын кара чачын толгоп, локондор эдип алган, кабактарын, кирбиктерин карарта будып ийген, эриндери чейненин оошкы-кызыл чечеги ошкош. Онон француз духи јытанып јат. Ак платье, үстинен кара килин пиджак. Јараныш, јазаныш тын ла болгон болгодый. Наритага бүдүштеш болорго албаданган ба, кандый? Мирзабектин јүреги чым эдип калды. Чындап та, не де бар. Рита чүрчеде ле курсакты јазап ийген. Столго аш-курсакты јайа салып, Наританын алтындап кееlep салган хрусталь бокалдарына, ол ок көөркий алган шампан аракыдан кайнада, шуулада уруп ийгендер. Нарита эзен јүрерде, подвалда јүзүн-јүүр аракылар туратан. Ол шилдердин бирүзин Мирзабек байа түште подвалдан алып чыккан.

— Је, Мирзабек Ойгорчынович, јүрүм учун ууртап ийелик. Кандый да болзо, јүрүм — ол јүрүм. Слер де оноор бар јадала, ойто јан келдеер.

— Јүрүм — ол јүрүм. Кандый да болзо, јүрер керек. Сен чын айттын, Рита. Сениле кожо мени эбире ончозы јаныра берди. Мында сен бир төрт-беш күн келбезинде, чек ле кунуга бергем. Бу кандый капшаай үрениже бердис?

Шуулап, кайнап турган соок шампанды ичерге кандый јакшы! Чек ле конжорынды соодо тартып ийер.

— Мен чек јүре берзем?

— Јүре берзен? Ой, эригерим, коркышту карыгарым. Је канайдарым мен? Экинчи катап сүүш келбей јат. Онон мен карган, оору неме... Ол калзам, мени кем де көрбөс. мында ла чирип каларым. А, кайдалык!

— Анай айтпагар, Ойгорчынович... Слер эмди де јараш, седен кижн. Сестричкалар да слерге көстөрн сал јат. Јелмек күргүл чач јетире кажайбаган, борозымак-чанкыр көстөрдин оды өчпөгөн. Кезикте кижини өртөй көрий јадаар.

Бу шуурганду карануй түнде оныла, Мирзабекле, кожо кем отуры? Бу не кижн? Кайдан келген? Ненин учун ол ого кенете кару боло берген? Айла бу чын јүрүм эмес? Мен ол јерде арт калгам? А бу Наританын сүлтери?

— Кайкаба, Мирза! Мен ончозын куучындап берерим. Мен Наританын сүлтери эмезим, мен тегин ле алтай кадыт! — деп, Рита айтты. — Слерге көп ичерге јарабас.

— Меге айса нени де эдерге јарабас? Айса јаныс ла межикке киреле јадар керек.

— О-о, көп немелер эдер аргагар бар, Мирзабек Ойгорчынович. Ончозын ченеп көрөр керек. Ой, айылчылык кыпта пианино турган. Ойноп көрөргө јараар ба?

— Эйе, эйе, ойногор, ойногор, Рита. Тышкары салкын-шуурганнын күүлеп турганын — деп айдала, Мирзабек столдон турды. — Кандый јакшы энир!

Рита ак, кара клавиштерге узун ак сабарларыла эптү базып, кандый да күүни ойной берди. Кайдан да төрөл, тирү күүлер јүрекке табарып, тышкары салкынла биригип, јайкап апарып јат. Музыканы билетен келин эмтир. Ол Чайковскийдин “Неополитан бийезин“, база кандый да күүлер ойноп турды. Турада тымык, јылу. Тышкары салкын, соок ло ыраак телекей. Рита бир эмеш ойнойло, сабарларын уужап, алакандарын ајыктап, тым отурды. Онон чедиргендү күлүмзиренип, тизелери чала бокырылып, Мирзабектин јанына базып келеле, онын койнына отура түжүп, ээлгир, узун колдорыла оны мойнынан кучактай алып, бастыра бойыла јапшына берди. Мирзабек нени эдерин билбей калды ошкош. Мыны ийде салар ба айса канайдар? Көстин изү јаштары онын, Мирзабектин, мойны дөөн, төжи дөөн агып келгенин сезип, ол оны база араай кучактай алып, онын арык ийиндерин, јарындарын, кееркедип алган чачын сыймап, нени де айтпады. Нени айдар? Ыйлап алзын. Кижинин көксин кенидетен неме — сок јаныс ол. Ритадан сүрекей јараш духилер, үй кижинин ару, сүрекей эрке јыды јытанып јат. Бу элесте олар экү кенейте јүрүмнин учы-кыйузы јок јолын

өдө конып, бир салым, бир кижги боло бергенин экилези билбей де калган. Рита токынап, көстөрүнүн жажын арчып, буруулу күлүмзиренип, кемзинип, араай айтты:

— Жаманым ташта, Мирза...

Онон коркышту салкынду тун болгон. Толун ай ак булуттарды аралай кайдаар да учуп бараткан.

— Мен жанып болбозым, Мирза. Кажы бир кыпта конып калайын, айса кухняда?

— Уйуктаар кыпта барып уйукта. Нарита сеге тийбес. Онын сүлтери бүгүн мында жок — деп айдала, Мирзабек сенекке чыккан. Куйун куйундалып, шуурган шуурып ла јат. Салкын тўшпейтен јер болгон. Ар-бүткеннин де кылыгы јангы кубулып јат. Мындый ок тўнде ол катунын јеринен јанган... О Кудай!

— Уйкум келбейт — деп, Рита үнденген. — Бу менин јаныма келип отурзан... Мен сени јибезим. Мен тегин ле алтай кадыт. “Үйгендү ле болзо — ат, үйттү ле болзо — каат” — деп, јаан јашту эјебис айт туратан. Коркышту омок, коқырчы, тилдү кижги болгон.

— Ары јат...

— Ой, бу слер, Ойгорчыныч?

Онон олор торт ло бой-бойына јапшыныжа берген. Рита та кандый да ујатту, изү сөстөр айдып јат. Тыштынан ла көрзө — арык, јыланашта тен чыт эткалан келин эмтир. Болчок төштөри, ондый ок соорызы, бастыра бойы кызу, јалбыш. Мирзанын да эди-каны тыыдына берген. Мындый эркеге, мындый талайга канайып чөнбөс? Рита јаныс ла тату онтоп, эрке-эрке сөстөр айдып јат: “Эмеш араай, араай, көөркийим”. А көзнөктин ары јанында тегерик ай секирип, бийелеп турды. Торт ло бүрлери тўжүп калган агаштын будактарына илинип калган чылап, шуурган шуурып ла јат. Ырыстын кемези толкуда бирде секирип, бирде јайканып барадала, јаратка тўртүп, тымый берди.

— Сендий эрлерди үй улус сүүп јат.

Мындый ок тун болгон, мынайып ла шуурган шуурган. Јарымдай чирик болчок тура селендеп турган: та јотконнон, та сүүштин јалбышту бийезинен. Ол катунын јеринен јанып келген күн мында ырыс ла ый бириге берген эмей. Суркурайканын божогоны, Наританын шыралаганы, бууныгып, санап, эригип калган сүүш.

— Суузап турум. Чай ичек, Мирза.

Онон чайлап отурала айткан:

— Мен бу городтон јүре берерим. Ойто бери келбеске чырмай-арым. Качан да, качан да. Бойымды ченеп көрөйин деп. Сени ун-

дып болорым ба айса жок по? Онон сен мени билбезин. Мен не кижиге? Кемнин балазы? Сөөгим не? Айла сурабай да жадын.

— Сенин сөөгин чорос. Калдан-Ойроттон келген улус. Жаан чак тушта. Бойуннан бойун качып болбозун. Тегин жерге тенибе.

— Ой, Ойгорчынын ончозун билер. Кемнен уктын?

— Эжемнен, туку Оймон ичинин кижизинен...

— Тоня эжен бе? О-о, ол өрөкөн көпти билер. Ол сего жуук кижиге бе?

— Жок. Туку озо чакта. Менин таадамнын адазынын карындажынын балазы.

— Бис туку байат жеринин улузы, Чорос-Гуркин база ол жердин деп уккам. Улу журукчы. Алтайы, албатызы учун тынын берген. А мен ак-жарыкка не чыккам? Мен нени эткем? — Онон салкыннын кожонун тындап сураган: — Бу салкын ненин учун ыйлап жат? Неге комыдайт?

— Кем билер оны. Мен үрен калгам...

— Чын, кижиге неге ле үренип калар. Бис бу, акыр, кажы жылда көч келдиз? Жетен беш жылда. Ол тушта мен он беш жашту болгом. Беловодо жатканыс. Адамнын адазы шахтер, адам бойы шахтер. Акчаны жакшы иштаал жат. Ончо жеткил. Ондо, Урматы деп жерде, шорлордын тайгазында, энемнин таадазы — Абуя деп өрөкөн жаткан. Сөөги мундус. Жүс жаштан ажыра жаап койгон кижиге. Көргөн жаңыс уулын одус жети жылда атлап койгон. Бис жайгыда таадага барарыс. Шор тайгалары база сүрекей жараш жерлер. Таадак андаган, балыктаган, адарулар туткан. Көмүр казып барбаган. Эрликбийдин жерин не түймедер? Кара көмүрдөн калашты не жиир? Ондо кара көрмөстөр кир калган деер.

— Бу шорлор — тенек немелер. Агаш-ташту алтайын таштап, жер алдына чомып жат. Акчага болуп, аракы жударга. Сүнелери ондо, жер алдында...

Адамнын адазы жакыскан жаткан. Энези эрте жашта жаш эттен жада калган. Ол иштеер де, ичер де. Бир күн айлына жанбаган. Шахтада авария-жеткер болгон, жер жемирилип, он шахтерды базыр койгон. Бис ыйлажып, сыктажып, таадакка барганыс. Таадак желбейген сагалын сыймап, жерге жарымдай кир калган туразынын эжигинде отурган.

— Мен айтпай! Айтпай! Жер алдына киргилебе деп, жеек-желбисти ойгоскылаба деп. Сен, Ыманак, Терен Алтайга көч. Эркетендү каанду, эржинелү байлу жер эмей. Калдан-Ойрот кааннын калдыгынын артканы, очогунда арткан одынын мызыл эткен чокторы.

Онон Абуя таадак кара торбок тайган, камдаган. Ол торбокты

төбөлөп өлтүргөн, сойлогон. Жаан кара казанга эт кайнатпаган, арагы экеллеген, чек ле байрам не. Айса той. Тышкары от салгылаган.

— Отты жаандай сал. Оноор бараткан кижинин жолы жарык болзын!

Онон түнүр түпүлдөп, күзүрей ле берген. Таадам ийиктелип, айланып, сагалы элбиреп, та нени де айдып жат: “Эйе, онойдо ло бас кудам, онойдо ло бар, балам. Лодо сөөктөрдөн салган күрди кечтин бе? “Кечтим!” Тос кемеге отур. “А бу бир неме кайыкты бербей туру!” Карманында бир пачка танкыны бер! Кечирди бе? “О-о, жакшы уул турбай, тен шуулада кечир ийди”. Онон ары? “Алдымда эки амбал туру, божотпойт”. Карманында эки шил арагы. Оны берип ий. Божотты ба? “О-о, аракыны ден шайт салгылап ийди. Өдөөрдим. Бу жерде, карын, сый деп неме бар туру не”. Бар эмей база. Эмди не көрүнөт? “Коркышту жаан өргөө туру. Бозогого жедетен тепкиштер алтын эмтир, мызылдап жат”. Ол алтын тепкиштү бозогодо сени жаргылаар, агы-чегинди көрөр. Кинчек этпеген болзон, ченелтени өдөрүн, улу улдаларыннын үргүлжи журтында, Төрбөн-Ойроттын төринде отуарын.

Бир эзириги жаанай берген өбөгөн тура ла жүргөн.

— Сен, алмыс-шулмуз шилемир, албатыны төгүндөп, акыр, желбейген сагалынды жулбазам болзы-ын.

Же Абуяа өрөкөн орбузын көдүрүп, жаңып ла ийерде сан өрө чарчалып, беш метрге учуп барала, жерге күч бар түшкөн.

— Алдын ба, тенек көдөн? — деген.

Мыны көргөн улус чым-м отурлай берген. Менин де тизеле-рим тырлажа бербей кайтты. Же карган абайым карбай калган колын чачыма тийгис ле ийерде, санаам жарый түжүп, санаам сержий берген.

— Менен коркыба, балам, кызалан өйдө Абуяа болужар.

Мен санангам: “Карган неме неле болужар. Бойы да удабас ол калар”.

— Үргүлжи неме жок — деп, Абуяа айткан. — Бу жерде, ак-жарыкта. Ол жерде жүрүм үргүлжи. Менин кудым, сүнеем өлбөс. Мен ончозын көрүп жүрөрем, кезет жүрөрем.

Камдаш божогон. Онон ары аракыдаш болгон. Орустар да келген. Чурана ойногон, кожон-бије болгон. Оной турала согуш башталган. Бистин улус андый не. Ол өрөкөннин айтканынан окпыр-сокпыр ла немелер эзелет.

Атанар алдында Абуяа адама айткан:

— Лыманак балам. Келер үлүргөн айдын үчинчи эскизинде өлөрүм. Ол жерге барар ой келди. Адай Эрликтен алтын танмалу

јетиру келди. Атанар керек. Айдып берер энчим јок. Јантык тура кемге керек? Ол бир Нүрке деп келин, бала-баркалу неме, ол киргей. Мен бойым жүре берерим. Тайга-ташта тенип жүрүп, өлүп калган дешсин. Менин Ёстиги Кара Кайада, кышкыда андап жүреримде, конотон үкпек турамды билерин. Мен ого једип өлөрүм. Сен мени анан таап аларзын. Онда аннын терезинен эткен сүүретки бар. Мени ого сугала, Кара Кайанын алдында каныл мөштин койу будактарынын аразына — мөшкө јаба танып сал. Түнүримди ондо ок јажыр кой. Ол менин коручылым болор. Кара Кайага салкын күнүреде согор, менин түнүрим түнкүлдеп турар. Сен менен коркыба. Је мени јерге көмөргө јарабас. Јерге көмзө, јаман болор.

Бис јанып ийгенис. Карганак жылыып калган деген табыш угулган, је оны база кем бедирейтен эди. Косколон ойинде, ончозы јайрадылып, тонолып јадарда. Адам ижинен чыккан, тайгалай берген дешкен. Онон јан келеле айтты:

— Ончозын јазап койдым. Аткарып ийдим.

Рита јаан кыптын ичиле базып, көзнөк ары јанында ак куйундардын бијезин көрүп, олордын кожондорын тындап турган. База ла катап Наританын јаан портредин ајыктап көргөн. “Ол менен незиле јараш? Мен база кеберлү, чырайлу” деп сананган. Је жүреги кенейте шимирт эткен. Күскүден ого удурасан сан башка кийимдү, сан башка көрүштү јаражай көргөн. Ол ого, Ритага, кандый түней. Јок, бу кубулгазын, јебрен өйдөн келген түш.

Кем де белинен кучактай аларда, Рита кенейте бура соккон. Мирзабек.

— Рита... Сен ол јурукка узак көрбө. Ол ээлү јурук.

Онон олор ончозын ундыырга албаданып, кучактажып, эркележип, уйуктаар кыпка баргандар. Төжөк собогон эмтир. Олордын јылузы артып калган. Рита ары көрүп јада берген. Ыйлап турган, та кандый. Је бу ла ок өйдө ол болчок изү соорызыла, арык арказыла ого јапшынып јат. Көөркий эрке сурап турганын эр кижиканайып билбейтен эди.

Јүрүм божогон, эмди јаныс ла өлөри арткан деп сананып жүретен эди. Көрөр болзо, ол јастыра шүүген болгодый. Бу чын сүүш айса өткөн сүүштин јанылгазы? Көлөткөзи? Сүнези? Айса Рита жүре берзе, ончозы ундылып калар? Бу сүүнчилү ле карыкчалду, ырысту ла кыйынду түн болгон.

Мирзабек өткөн жүрүмин сананып, кандый да толкуларга јайкадып, шык уйуктап калган эмтир. Ойгонып келзе, ын-шын. Салкын токтоп калган. Көзнөктөрдүн чанкыр көжөгөлөри өткүре күн чалып турды. Столдо чаазын јадыры. “Сагы — сагыба, туш-

таш — тушташа, салым, кудай бойы билгей, көөркийим. Рита”. “Сүүген эмес — килеген — деп, Мирзабек сананды. — Ол до учун сеге улу быйан, Рита”. Күн чалып ийеле, ойто өчүп калды.

Алтайды канча жолдор чарыган, ол жолдорло канча калыктар барган, келген, эбирген. Алтай дегени жебрэнде элбек телекей болгодый. Кытайдан ала туку Том сууга жетире, Энесайдан ала Уралга жетире. Онын учун озодо улус сен кажы алтайдан деп сурайтаны жолду деп айдар керек,

Рита кажы алтайда, кайда барган, кем билер. Жүреkte кандый да кунукчал, бу ла ок өйдө ижемжи. Ундыбас болор бо? Айса ундып салар? Ол, Мирзабек Атаганов, эмди кемге керек? Алтай кызаланда, албаты кырылып өлөрдин алдында. Бу ла жуукта Алтайдын ыраак журтарынын бирүзинде жыл туркунына он бир уулчактар ла кызычактар буунып өлгөн деп угала, Мирзабек кере тўжине карыккан, ыйлаган. Кайран балдар, жаш көөркийлер, тындарын не кыйат не? Бир журттан он бир бала өлөрдө, ончо алтай журттардан канча бала өлүнип, жүрүмнен барды не? Беш жүс журттан канча улус жүрүмди таштап барган? Олор ондор эмес, жүстер айса мундар болуп калган? Кудай, кудай! Мындый республика, мындый башкаруу, мындый парламент кемге керек? А оны төзөп турарда, кандый сүүнчи болгон эди? Алтай калыкта республика болор! Ол бойын бойы башкарынар! Бойынын салымын бойы башкарынар! Же табынча жайымды ла демократияны тuzаланып, акчаны, жанды тuzаланып, республиканы өскө көрүмдү, өскө жүрүмдү улус башкарап боло берген. ологго алтай улус капшай кырылза, бойлорын бойлоры өлтүрзе, карын макалу — жер аруталар! Кеен Алтай олордын болор! Аракыдан ылам, түрениден ылам өлүмди тоолош то жок...

Республиканын баштапкы президенти айдатан: “Капитализмнен коркыбагар, улус. Жаан байлар болзын, олорло кожо албаты база байыыр! Жайым ла демократия бисти өскүрер, жеткерден корып алар”. Мирзабек те ол тушта жаны кубулталарга бүдүп туратан. “Олорго бүтпе, Мырза, олор бойынын партиязын, ороонын саткан куурмакчылар! Тонокчылар... Жалканчып, садынып, партияга кирген карьеристтерди көрөр күүним жок. Же бүгүнги демократтарынды онон артык көрөр күүним жок. Уйадын ундыган, ак-чегин саткан немелер. Көрөрин, көрөрин. Сенин ол бир мактап турган немен, партийный поэдин кийнинде бойынды базынар, кыйа көрөр — деп, Нарита канча катап айткан. — А Валерийди өлтүргилеп салар!”

— Бу нени айдадын? Эмди... Эмди, демократиянын ойинде — деп, Мирзабек тын удурлашпай жымжада айдарга сананган. Нарита оору не. — Мен кече ле Валерий Ивановичле тушташкам. Ол өскө

неме айдып јат: јаан пландар. Инвестиция. Республиканын экономиказын көдүрип ийер. Валерий — ойгор көгүстү кижиги.

— Санаалу, је бүдүнкей... Оны эбире јескимчилү немелер. Меге кудай өткүре көрөр ийде берген. Мен бойымнын өлүмимди туку качан көрүп салгам. А сени, Мирза, сүүп жадым, айдан, күннен, ак-жарыктан артык сүүп жадым! Мен сени та мун јыл, та эки мун јыл сүүп јүрүм. Айса Јер-Тенери бүдерден бери!

Валерий Иванович күргүл-сары чачту, жарык, сур көстөрлү, жабызак сынду кижиги. Омок, јалакай. Удура келетсе, күлүмзиренип келедер. Бастыра бойы жарып, јаркындалып, ончо улусты бойына јууктада тартып... Ол ненин де учун билимчилерди, бичиичилерди, јурукчыларды сүүйтен. Олорды угуп, ондоп, јөмөп јүретен. Је республика јангы тözөлгөн. Ондо экономикалык, байлык ийде-күч јок. Онойдо ок онын өштүлери сүрекей көп. Је ол карыкпай јат! Россиянын президентиле јуук таныш, јаан политиктерле, бизнесмендерле база таныш. Качан Ельцинди ончо јанынан каргагылап турарда, Атаганов Валерий Ивановичтен сураган:

— Чынынча айтса, Ельцин ол кандый кижиги?

— Тегин јүрүмде чүм-чам јок јакшы кижиги. Аракыны да ичип ийер. Кокырлап та ийер. Бир катап дачада амырап турарыста, ол мени күрежелик деген. Ол сүрекей бөкө, бийик сынду кижиги. Мени неме этсин бе? Сан өрө алып чыккан. Мен буттарымды тырландып кыйгыргам: “Мен президенттен бийик”. Ол мени кучагынан божодып, жаркырада каткыра берген: “Чындап та дезен, сен бир минутка Россиянын президентинен бийик болдын, је түней ле бир де указ бичип болбодын”.

Јас. Алтай чечектеп јат. Јодралардын чечектери јайылып, күүктердин үндери јынкылдап турган ой. Валерий Ивановичтин кабинетинин кийиндеги кыптан, оны каптерка дежетен, бастыра тепсен-јалан көрүнип јат. Ондо колын ичкери сунган Ленин турганча, јажыл кырларда садтар чечектегенче, үргүлји, кайкамчылу јүрүм өткөнчө...

Валерий Иванович сары кабактарын түүп, терен сананып, араай айткан: “Ончозы Борис Николаевичтен камаанду эмес не? Оны эбире турган кайракандардан, магнаттардан, демократ-олигархтардан камаанду не! Кем олордын сөзин укпас — өскө телекейге јүре берер”.

Ол тегиндү эмес кижиги, бойынын салымын, онын алдында турган јеткерди сезип салган.

Мирзабек Атаганов ол тушта бойынын јиит нөкөрине айткан:

— Валерий Иванович, слерди кайда ла јеткер сакып јат. Ајарынып јүрүгер. Бир кайракан камык улус јууп, слерди кармап

јады дешкен. Туку Үч Өнмөктин алдынан, онын каргыжын “Алтайдын Чолмоны” бүткүл бугине жарлап салды. Эн жуук нөкөрлөригер слерди садып жадылар. Олордын тоозында слерге сүрекей жуук кижиде бар.

— Ат өлбөскө, алтын эмес, эр өлбөскө, эржине эмес — деп, Валерий Иванович айткан. — Салымнын түүкизинде ончозы бичилип калган эмей. Слер, Мирзабек Ойгорчынович, түүкини, философияны, теологияны ла жебрентик легендаларды ла мифтерди билетен кижиде, мыны ондоп турган болбойоор?

Бу кичинек кыпта, чөлөө өйлөрдө, олоор экүнин ортодо терен куучындар да болгон, карузышкан санаалар да айдылган.

Бу туку Ойрот кааннын тергеези чачылып турарда, жаман чак тушта Чуй бажында жаткан Тоодо нама айткан дежер: “Кайыш курлу кара албаты — теленет, телеут кырылар. Ондуларын орустар терен Арасейге айдай берер, аргазы жогы кара кыргыстын жемиди болор. Эки чактын бажында кергилдердин уйазында алып-баатыр чыгар, аргазы жок кичинек сынду болор, айдары жок улу көгүстү, ойгор болор. Каандыктын жемигин артырарга ченежер, кара башту калыгын корый аларга тартыжар, же орус кааннын тергеезинде туктү колду улустын колынан өлөр”. Үзе көрө айдып салган.

— Кадында ГЭС тудуп алзаас, карманыста акча болор. Бийик технологиялу производство ачарыс. Алтайыстын ар-бүткенин үребезис — деп, Чаптынов амадап жүрген эмей. Же тилдү неме айткылап отурар, оосту ла неме тукүрип отурар. Демократиянын тынып турган өйи. Озогы жанды антар салган, жаны жан будына тургалак. Арасей, адарунын уйазынды, күүлеп жат. Баштарыла баскылап турган туш. А сүмелүлери уурдап жат, тоноп жат. Сан башка жасактар бичип жат. Кичинек республика, мында көстөн жажын болбозын.

Ол ло алтын чачту, сур-күргүл көстөрлү уулчак Апшыйактунын ажусын ары-бери ажып, Шабалинде школго келип турган көөркий, качан бир Алтай Республиканын баштапкы президенти болор деп кем бодогон? Коммунисттин темирдий жаңы оодылар деп кем сананган? Улу ороон — үргүлжи Совет жан качаннын качан солынбас, жажын чакка жынкыс этпей турар. Валерий Чаптынов жан ла болзо, обкомнын качызы болорго сананган. Айса ол до санаазына кирбеген. А политбюронын члендери — олоор кудаайлар эмес те болзо, жарымдай кудаайлар. Москва — телекейдин жүреги. Беш айры кызыл чолмон — качан да өчпөс кызыл жылдыс. Же тоолу ла жылдарга кызыл жылдыс өчүп калды, кызыл мааны жыртыл калды, үргүлжиге тургадый гранит шибее оодылып, тонолып калды.

Адазы айлы-журтын чачып, өскө кижиде алган. Валера энезиле,

кичү сыйныла кожо артып калган. Оны адазынын адазы, таадазы өскүрүп алган дежетен. Айса ого элбек телекейди, улу тайгаларды, жылдысту тенерини, үргүлжи жүрүмнин учурын таадазы сыйлап берген? Бачыш өрөкөн колхозтын жылкыларын кабырган, сүре ле тайгаларда, агаш-ташту жерлерде жүретен. Кичинек уулчагын учкаштырып алар. Атла тен чечектер, ак карлу сүмерлер. Онын, сары чачту кичинек уулчактын, жүрегине жарашты ла ойгорлыкты жайап салган деп айдар керек. Шабалиннин школында үренип турарда, Апшыйактунын боочызын ары-бери көп лө ашкан эмей. Ол шыраны да көргөн. Ырысты, сүүнчини де билген. Энезине, сыйнына, журтаган эш-нөкөрине сүрекей кару, аярынкай кижги болгон дежетен.

Өйлөр өдүп жат. Үргүлжинин эбирилижи канча катап эбирип келди. Лакшы ла жүрген улус кенейте канайып өскөрө берди? Бир канчазы уурданып, байып, арткандары торолоп, кыйналып. Капиталдын чырайы кандый эмтир? Кижинин тыны, жүрүми не де эмес. Ончозы садуда.

Јаан јамылу, јаркынду омок кижги ого, Мирзабек Атагановко, та не килеген? Айса јаш тушта, ол комсомолчы болуп турарда, Атагановты националист деп бурулап, түрмелеп турарда, ол көп неме уккан болгодый. Комсомолдын јуунында оны бурулап, сөс тө айткан болордон айабас. Онон эр болуп өзүп, тынып келеле, ондо кичинек те буру јок болгонын билип, бойынын ойинин бурузын алынып, килегенин ле карузыганын көргүзерге кичеенген, керек дезе ишке де алган. Је ол иште ого, Атагановко, узак иштеерге келишпеген. Јөөжөни үлешкен, ого коштой јамы учун, анчада ла јамы ажыра сүмеленип, акча-јөөжө алгадый болзо, торт ло өлүнгилей берер. Атагановтын отурган јери ондый түжүмдү јер болгон. Онын учун көп донос, шымыраныш деп неме көптөй бербей база. “Ол Атаганов деп неме нени эткен ол? Кандый иштерде иштеген? Айдаткан, түрметелкен кижги болуп мактан јат. Јан блааш јат. Ого коштой, ол оору кижги. Јайладар керек. Јаш үйеге јол берер керек” деген үндер күүлеп тура берген. Көрөр болзо, Мирзабектин јерине отурарга турган күлүк кандый да јаан депутаттын јеени бе айса таайы ба.

Атаганов угузу бичик бичип алып, Курултайдын туразына јеткен. Валерий Ивановичтин приемныйында улус толо. Министрлер, депутаттар, кайдан да келген бизнесмендер. Килтиреген, јалтыраган кайракандар. Мирзабек Атаганов јаар көргилебей де јадылар. Таныш та бийлер туура көрдилер. Јуукта јаны Мирзабекти јамандаган, јабарлаган, кандый да казнанын машиналарын саткан деп бурулаган јескимчилү статья чыккан.

Кенейте кабинеттин эжиги ачылып, көстөринде күн јаркынду

күлүмжилү Валерий Иванович чыга конып келген. Ол ончо улусты сырт аяктай согуп айткан:

— Господалар! Меге жаан јашту кижн келди. Чыгыштын јаныла ого озо јол берер керек. Киригер, Мирзабек Ойгорчынович! Слерлер чүрче сакып ийигер.

Кабинетке кирип барала, Мирзабек айткан:

— Валерий Иванович, слерде бош јок по? Јаан улус сакып јат. Бу мен заявление экелдим. Јайымым керек, тыныш керек.

Чаптынов заявлениени кычырып көрөлө, кабактарын түүп, көстөринде күн јаркынын өчүрип унчуккан:

— А меге тыныш керек јок по? — Онон тымып, терен сананып кошкон. — Айса, чындап та, керек јок? Меге удур заговор беле-теп јадылар. Менин эн јуук нөкөрдөрим. Бу ла эжикте турган кай-ракандардын бир канчузы! Је мен оларды озолоп ийерим! Согултаны мен эдерим!

— Олор слерге килебес.

— Билерим. “Барбаан” дешкенче, “барган” дешсин, “коркыган” дегенче, “өлгөн” дешсин.

Онон түрген өрө туруп, базып келеле, онын јардынан јарымдай кучактай алып айткан:

— Чындап та, амырагар, јурангар, бичингер, кудайга мүргүгер. Килинчектү мен учун килемжилү сөс айткар.

Атаганов кабинеттен чыгып келерде, ончолоры күлүмзиренип, баштарыла кекиген, керек дезе колдорын да сунган. “О-о, Ойгорчынович, јакшылар! Кандый јүреер? Су-кадык кандый?”

Неден ылам, кандый темден ылам улус најылажып, карузыжып јат. Атагановтын ла Чаптыновтын салымдары чек башка. Олор кожо иштебеген, текши јилбүлер олардо база јок. Јаан јайалталу јаш кижн түрген өзүп турар тушта Атаганов түрмеде отурган, истеткен, бурулаткан. Ненин учун? Јалтанбас болгон, неменин чынын айдарын сүүген, албатызы ичине, јүрегине кару болгон. А Валерий Чаптынов албатызын сүүбеген бе? Сүүген. Ол өлөрдин өлгөнчө эл-калыгына кару болгон. Учунда барып, оны, албатыны, өрө көдүрер, башка-башка уктардан турган республиканы нак эдер, бирлик эдер деп тартыжып јүреле, тынын берген.

Сан башка кижн. Бийиркеп, јамыркап билбес. Је айткан сөзи бек, амадузы јарык ла бийик. Қоқырлап јүрер:

— Је мен тегин ле алтай кижн. Јаргак тоным тылырап, јаргак штаным шылырап, Кремльге јет ле барадым. Албатынын келер өйи учун, республиканын кереги учун. Ачылбас эжикти ачар керек. Эдилбес керекти эдер керек.

— Эжиктер ачыл туру ба?

— Ельциннин эжиги ачыл турганда, кандый бийдин эжиги ачыл-бас? Онын учун барып турбай база. Оndo жүрерге күч. Тегин малчы болгон болзом, тайгалар баштай жортып, кожондоп жүрер эдим. Кандый жараш, бийик, ару кайран Алтайыс! Москва бар жадым. Жаан керектер, оны бүдүрүп баштазаас, республикабыс ондөйип келер. Өзөр.

Ол кандый да уур жай болгон. Тартыжу кызып турган. Бир тушта чындык нөкөрлөри өштүлөр боло берген. Жан ла акча блааштын карамы жок өйлөри. Мирзабектин жүреги та нени де сезип, жайнылу сыстап турган. Кандый да жеткер келип жат. Кандый жеткер? Кайдан ол келип жат? — билерге күч. Түженип барза, ол кандый да сан башка жерде турган. Кандый да улус Валерий Ивановичти узун кара лимузинге отургызып турдылар.

— Сеге жан керек пе? Каан болорго турун ба? Ол жерге жетир койорыс — деп, ол улустын бирүзи айткан. — Ойроттордын оды ойто күйбес! Гуркин, ол бир чорос сөөктү күлүк, оной жүрүп база өлди.

Онон машина элес эдип жүрүп калды. “Кайдаар? Кайдаар, Валерий Иванович? Охрана, каруул кайда?” деп, Мирзабек кыйгырала, ойгоно чарчап келди. О Кудай! Бу не түш?

Ол көөркий керегинде не аайлу коптор, жабарлаштар жүрген эди. Валерий Иванович прокурорды алдырып келеле айткан:

— Мени бир отара койлорлу, эки этаж котеджтү деп бурулап жадылар. Банкта база канча миллион акча сугуп салган дежет. Ончозын шиндеп көрүгер. Койлор табылза, шашлыктап салаак. Республиканын жөөжөзин мензинген болзом, түрмелеп сал.

Бир айдын бажында прокурор келген. Тазап калган калжан бажын сыймап, жаан кара көстөриле күлүмзиренип айткан:

— Ачымчылу неме, Валерий Иванович, кандый да миллиондор таппадым, котеджтин ордында агаш айыл, мылча туру, койлор база табылбады. Ого жүк бир кой табылган болзо, чындап та, шашлыктап салар эдис!

— Локто — жаргы да жок! — деп айдала, Валерий Иванович көстөри жашталганча каткырган. — Шашлык жиир күүним кел жат! А кой жок! Лөргөм дө жок!

Качан Атаганов кыйыкта жүрерде, онын журуктарына кем де аяру этпейтен. Эрестент неме, Совет жаннын өштүзи. Ондый немеле најылажарга де жеткерлү. Же билени канайып та азыраар керек. Лантый калган болчок тураны жазап албазан, кайда жадарын? Сеге иш те, квартира да болбос. Мирзабек шабаштаган, туралар, кошарлар туткан. Онон улустын айбызыла, фотожуруктардан ондү

журуктар жураган. Онын бу жүрүмин автор “Жүрек өртөгөн от” деп романында бичиген эди. Акча иштеп аларга болуп, халтура да эткен. Же качан эжей Акбала өрөкөн Самтак тайдазынын сугуп койгон алтынын көргүзүп берерде, Мирзабек элкем-телкем жада берген. Жаан туралу, машиналу, үйинин, Наританын, кийген кийими — мандык- торко, киш, норка. Онын учун улус оморды бай немелер дежетен. Күйүнгилеп, өштөгилеп те жүретен. Мирзабек бойы да ол жылдарда акчаны көптөн иштеп алатан эмей. Омордо алтын барын жаңыс ла литвин Тефелис өрөкөн билетен. Бойы айдуулда жүрген, онын учун кату салымду Атагановко карузып жүретен.

Бир катап жайгыда Мирзабек Атаганов этюдтар белетеп аларга, Ачыктын оозына жеткен. Чуйдын суузын кечире агаш күр. Эбире карануй чибилерлү, кайын, аспак агаштарлу кайыр туулар. Омор жибрен шибеелерге түней. Текпиштен бийиктей берген кайалар. Омордын төбөлөрине жажыл, кызыл женестер жайылып калган. Чек ле жылым кайанын төжинде мөштөр, чибилер өзүп жат. Мирзабек суудан ыраак жокто, жаан таштардын ортозында кичинек агычакта, байканын тартып ийген. Жашман өлөннин, меестин кычкыл өлөндөринин жыттары жытанган. Байканды эбире сары, чанкыр, кызыл чечектер изү күнге жылынгылап, жылу эзинге жайканыжып турган. Бийик көк тенери, бийик туулар. Амыр. Ын-шын. Мындый жерде жаңыс ла кудайга бажырар, үргүлжинин сүлтерин көрөр крек.

Мирзабек тан эртеден ала, качан күннин чогы Жер-Алтайды жарыдып ийерде, чалындар мызылдажып, өлөн-чөп өңдөйип, агаштар сүүнчилү шуулажа берерде, мольбертин тургузып, эрчимдү иштей берген. Жакшы илелү элкем көрүп аларга, туунын көксине жетире чыккан. Бу кайкамчылу жарашты канайып тудуп алар? Текши жарашты эмес, жердин- суунын кеберин, жажытту сүнезин, тынын журукта канайып көргүзер. Бу телекей тынду, жүрүмдү ине. Бу ла ай-кара таш кандый да кеберлү, жажытту. Журукчы кере түжине базытта, бедрениште. Кайдан ла көрзөн, кайкамчыл жараштар көрүнер. Ол бийикте, а байканы жабыста агарып туру. Чуй суузынын бу жаанында кем де жүрбей ат. Жол ол жаанында. Ол өйлөрдө ууры, тонош деп неме жок болгон. Кайда да кон, амыра — сеге кем де тийбес..

Күн тал-түшке жедип, төбө чачка тийип турды. Суузап турганы коркыш. Төмөн түжерге узак. Мирзабек байбак чибинин көлөткөзине жадала, кенейте шык уйуктап калган эмир. Түш жеринде чанкыр жылым кайанын жүзиле, чичкечек жолычакла базып баратса, куй таш туштады. Куй таштын ичинде чөйбөк ак сагалду, ак кабакту өрөкөн отурды.

— Эжиктер ачыл туру ба?

— Ельциннин эжиги ачыл турганда, кандый бийдин эжиги ачыл-бас? Онын учун барып турбай база. Ондо жүрерге күч. Тегин малчы болгон болзом, тайгалар баштай жортып, кожондоп жүрер эдим. Кандый жараш, бийик, ару кайран Алтайыс! Москва бар жадым. Жаан керектер, оны бүдүрүп баштазаас, республикабыс өндөйип келер. Өзөр.

Ол кандый да уур жай болгон. Тартыжу кызып турган. Бир тушта чындык нөкөрлөри өштүлөр боло берген. Жан ла акча блааштын карамы жок өйлөри. Мирзабектин жүреги та нени де сезип, жайнылу сыстап турган. Кандый да жеткер келип жат. Кандый жеткер? Кайдан ол келип жат? — билерге күч. Түженип барза, ол кандый да сан башка жерде турган. Кандый да улус Валерий Ивановичти узун кара лимузинге отургызып турдылар.

— Сеге жан керек пе? Каан болорго турун ба? Ол жерге жетир койорыс — деп, ол улустын бирүзи айткан. — Ойроттордын оды ойто күйбес! Гуркин, ол бир чорос сөөктү күлүк, оной жүрүп база өлди.

Онон машина элес эдип жүрүп калды. “Кайдаар? Кайдаар, Валерий Иванович? Охрана, каруул кайда?” деп, Мирзабек кыйгырала, ойгоно чарчап келди. О Кудай! Бу не түш?

Ол көөркий керегинде не аайлу коптор, жабарлаштар жүрген эди. Валерий Иванович прокурорды алдырып келеле айткан:

— Мени бир отара койлорлу, эки этаж котеджтү деп бурулап жадылар. Банкта база канча миллион акча сугуп салган дежет. Ончозын шиндеп көрүгөр. Койлор табылза, шашлыктап салаак. Республиканын жөөжөзин мензинген болзом, түрмелеп сал.

Бир айдын бажында прокурор келген. Тазап калган калжан бажын сыймап, жаан кара көстөриле күлүмзиренип айткан:

— Ачымчылу неме, Валерий Иванович, кандый да миллиондор таппадым, котеджтин ордында агаш айыл, мылча туру, койлор база табылбады. Ого жүк бир кой табылган болзо, чындап та, шашлыктап салар эдис!

— Локто — жаргы да жок! — деп айдала, Валерий Иванович көстөри жашталганча каткырган. — Шашлык жиир күүним кел жат! А кой жок! Лөргөм дө жок!

Качан Атаганов кыйыкта жүрерде, онын журуктарына кем де аяру этпейтен. Эрестент неме, Совет жаннын өштүзи. Ондый немеле наылажарга де жеткерлү. Же билени канайып та азыраар керек. Жантый калган болчок тураны жазап албазан, кайда жадарын? Сеге иш те, квартира да болбос. Мирзабек шабаштаган, туралар, кошарлар туткан. Онон улустын айбызыла, фотожуруктардан өндү

журуктар жураган. Онын бу жүрүмин автор “Жүрек өртөгөн от” деп романында бичиген эди. Акча иштеп аларга болуп, халтура да эткен. Же качан эжей Акбала өрөкөн Самтак тайдазынын сугуп койгон алтынын көргүзүп берерде, Мирзабек элкем-телкем жада берген. Жаан туралу, машиналу, үйинин, Наританын, кийген кийими — мандык- торко, киш, норка. Онын учун улус оморды бай немелер дежетен. Күйүнгилеп, оштогилеп те жүретен. Мирзабек бойы да ол жылдарда акчаны көптөн иштеп алатан эмей. Омордо алтын барын жаңыс ла литвин Тефелис өрөкөн билетен. Бойы айдуулда жүрген, онын учун кату салымду Атагановко карузып жүретен.

Бир катап жайгыда Мирзабек Атаганов этюдтар белетеп аларга, Ачыктын оозына жеткен. Чуйдын суузын кечире агаш күр. Эбире карануй чибилерлү, кайын, аспак агаштарлу кайыр туулар. Омор жебрен шибеелерге түней. Текпиштен бийиктей берген кайалар. Омордын төбөлөрине жажыл, кызыл женестер жайылып калган. Чек ле жылым кайанын төжинде мөштөр, чибилер өзүп жат. Мирзабек суудан ыраак жокто, жаан таштардын ортозында кичинек агычакта, байканын тартып ийген. Лашман өлөннин, меестин кычкыл өлөндөринин жыттары жытанган. Байканды эбире сары, чанкыр, кызыл чечектер изү күнге жылынгылап, жылу эзинге жайканыжып турган. Бийик көк тенери, бийик туулар. Амыр. Ын-шын. Мындый жерде жаңыс ла кудайга бажырап, үргүлжинин сүлтерин көрөр крек.

Мирзабек тан эртеден ала, качан күннин чогы Јер-Алтаиды жарыдып ийерде, чалындар мызылдажып, өлөн-чөп өндөйип, агаштар сүүнчилү шуулажа берерде, мольбертин тургузып, эрчимдү иштей берген. Јакшы илелү элкем көрүп аларга, туунын көксине жетире чыккан. Бу кайкамчылу жарашты канайып тудуп алар? Текши жарашты эмес, жердин- суунын кеберин, жажытту сүнезин, тынын журукта канайып көргүзер. Бу телекей тынду, жүрүмдү ине. Бу ла ай-кара таш кандый да кеберлү, жажытту. Јурукчы кере түжине базытта, бедрениште. Кайдан ла көрзөн, кайкамчыл жараштар көрүнер. Ол бийикте, а байканы жабыста агарып туру. Чуй суузынын бу жаанында кем де жүрбей ат. Јол ол жаанында. Ол өйлөрдө ууры, тонош деп неме жок болгон. Кайда да кон, амыра — сего кем де тийбес..

Күн тал-түшке једип, төбө чачка тийип турды. Суузап турганы коркыш. Төмөн түжерге узак. Мирзабек байбак чибинин көлөткөзине јадала, кенейте шык уйуктап калган эмитир. Түш јеринде чанкыр жылым кайанын жүзиле, чичкечек јолычакла базып баратса, куй таш туштады. Куй таштын ичинде чөйбөк ак сагалду, ак кабакту өрөкөн отурды.

— Јакшы ба, өрөкөн!

— Јакшы, јакшы ба! Сен не кижы, балам?

— Сөөгим төөлөс. Адым Мирзабек. Адам Ойгорчы.

— А-а, андый ба-а? Төөлөстөр төрбөлжинин төрт үйезинин баштапкы үйезинде каандык башкарган кайракандар эмей... Келген-куш абан Ой-манинин чөлинде сегизен јаштуда өштүлерге курчадып, ат бажынан чабыжып, јыда бажынан согужып, ат-нерелү өлгөн эмей. Калганчызы ас јонду каан болуп, ас малду бий болуп јүреле, калкалардын олјозында өлди. Сен нени тергип јүрген кижы, төөлөс оглу?

— Мен јурукчы кижы. Алтайымнын јаражын, кайкалын јурап јүрүм?

— Алтайдын јаражын, кайкалын үргүлјинин үч үйеге јурап болбозын, төрбөлжинин төрт үйеге кайкап, учына јетпезин. Алтай-кудайдын јери! Оны кудай јайаган. Хань јеринин каганы Алтайдын јаражын угала, улузын бери де ийиптир: ол јердин јаражын, кайкалын јурукка салала экелзин деп. Јурукты көрөлө ыйлаптыр: “Мындый јерде мөнкүм јаткан болзо” деп. Качан өлөрдө, Тан-Шааунын тожына тоныр салган...

— Слер канча јашту, өрөкөн?

— Менде јаш јок... Мен үргүлји, Кудай Јайаачы мени кезедип салган. Ненин учун дезе онын јажыдын билерге санангам, оныла тен болорго ченешкем.

“Акыр, бу не кижы? Кандый бир экстрасенс болбозын? Көрзөн, оны”.

— Аланзыба, балам. Суузап турун ба? Суу ол ло чибинин ары јанында шоркырап агып јат. Оны ич. Јаан ээлү, јаан учурлу аржанкутук болор. Онын ээзи айдары јок јараш кыс болор. Ол меге бир јылда бир чөөчөй суу экел бер јат. Оны ичсен, узаак јаш јажаарын.

Ак јабынчы кебинин алдынан колын чыгар келерде, сабарлары куу сөөк болуп калган эмтир, јодолорынын сөөги јенестип калган.

— Баш бо-ол! — деп кыйгырала, Мирзабек ойгоно чарчап келген. — О, кудай! Кижиге не ле түжелер.

Терлеп калган эмтир. Суузап турганы коркыш. “Ол — Алтайдын ээзи, ол — үргүлји. Ол нени айтты? Суу ол јикте деп айтты ба?” Мирзабек тала кружказын тудунып, карганалар өскөн корымду јикке түш барза, кара суу јаан таштын алдынан шоркырап агып јаткан эмтир. Атаганов сүүген де, коркыган да. “Айлу-күндү тенерим, агаш-ташту Алтайым, улу Јайаачы кудайым, аржанкутуктын ээзи, Алтайымнын быйанду, агару кызы! Баш болзын!” — деп, јурукчы ичинде айдынала, чөгөдөй түжип, үч кружка сууны ичкенин бойы да билбей калган. Суу соок, ару, күннин чогына торт ло

мызылдап јадар. Мирзабектин сыны сергип, көкси кенип, бастыра бойы женил боло берген. Мирзабек сүрекей жуук нөкөринин, ороондо жарлу билимчинин, Касан Саймычтын, айтканын эске алынган.

— Мирзабек, Ачык деп јерде јүрзөн, байланып јүр, јандан. Ол ээлү-байлу Алтай. Оңдо шанкылу кыс јүрү, ол јердин, аржан-кутуктын ээзи болор.

— Түш јереерде көрдөөр бө?

— Бу ла көзимле.

— Кандый бир аферистка болор бо?

Ол соок көргөн. Нени де айтпаган. Мирзабек ол тушта ого бүтпеген, каткырған. Онон ол катунын јеринде јүрүп, ачу-коронго бастырып, јүрүмди теренжиде билерге үренген. Санан јүрер болзо, онын көрөри де јолду. Онын адазы јаан кам кижии болгон. Оны ол бойы да көргөн эмей. Студент тушта төрөл јерине јан келер. Танјарыкка барбай, городто айланыжар, танцага барар. Кыстарла таныжар. Танца-бијени Мирзабек сүрекей сүүйтен. Онон ол Танјарыкка не мендеер? Энези туку качан божоп калган. Суркурай эјези Кадыннын суузына чөнгип өлди. Оңдо јаныс ла Эјей өрөкөн сакып јат. Бир күн Касан Саймыч айткан:

— Мирза, кожондор, табышактар јуурга кожо бараак. Майма јери база јараш јер ине. Айса јараш кыс таап берерим.

Јажыл торко јас. Карагай, кайын агаштар, атла тен өлөндөр, чечектер. Туйук јерде туруп, бууныгып калган аттар. Кажы ла кобыда пасекалар. Эбире јер мөтлө, мөттин сыразыла жытанып јат.

— Эй, јерлеш! Касан Саймыч, не түшпей тураар?

Касан Саймыч кажы ла пасекада сыра ичер. Улус Мирзабекти мөтлө күндүлеер. Кандый кеберкек уулчак дежер.

Онон өкрөк манла баргылап јадар. Нөкөри ат үстинен балтыргандарды үзе тартып, бајырада јип барадар. Аттардан бирүзи кейди тын божодып ийерде, Мирзабек сураган:

— Бу слер табыштан тураар ба?

— Мен? Мен сеге ат па?

— Слер өлөңди ат чылап јип турараарда.

Јаан нөкөри не аайлу каткырған эди: “Мен ат! Ха-ха-ха! Мен ат!”

Ол јорыкта кожондор, чөрчөктөр, табышактар јууган. Нөкөри фронтто болгон, он колы шыркалу, онын учун сол колыла јаан, јаан букваларла бичип отураар. Сүрекей јалакай, јакшы кижии болгон. Јан келеделе, Касан Саймыч айткан:

— Кайынсурда адам айлына түш ийеек. Оңдо кон то калбай. Аттарыс јакшы тойып алзын.

Кичинек межеликтер кайындарла туй ӧс калган. Јазара тўшкен јаландар, кобы-актар. Агаш айыл, болчок тура, кажаан. Эјези койлор кабыр турган эмитир. Бўрўнкий эмир. Курлаазына арай јетпеен кара сагалду ӧрӧкӧн коркондоп, эки кӧнӧк суу экеледири. Чакынын јанында јаны ла аттан тўшкен бисти кӧрўп ийеле, айтты:

— Бу не улус? А-а, сен бе Касан?

— Мен, мен, адам. Јакшы ба!

— Је ўйге кир, не турун? Аракы ас јадым. Тўште изў не.

Айлына кирип келген бойынча, капшай ла казанда сууны солыды. Капшууны коркыш. Ары-бери, јакпан-јукпан. Оттын јанында Касаннын энези. Јаан кара кӧстӧрлў, кырлан тумчукту ӧрӧкӧн куулы бооколдорлу, узун соруулду канзазын оозынан да албады. Јаныс ла уулына карузыган кӧрўшле кӧр салды.

— Не удаан келбедин? Бу канчийан јер? Сидик чачым. Эјеннин койлоры таштан антарылып ӧлгӧн. Ыйлап отуры. Тўрмеге апарар дейт. — Эрмеги тўрген-тўрген, кыймыгы база капшай, — Бу не бала?

— Адам, ол студент. Москвада ўрен турган.

— Москвада? Јаан јамылу болор, кылбыштый акча алар. А бу сен, Касан, канча јыл ўрендин, ал тыран акчан јок. Айса онор ўйин блаал турган ба?

— Болор! Калыраба. Акча саа не керек? — деп, эпши кижидылып ийди.

— Тегин, тегин айт турбай оны. Јуудан-чактан јан келен балам јакшы ла јўрзин. Ырысту кижиди эмитирин, балам. Алдында изў казан, адан аскан казан, О-о, кайракоон, Ўч Курбустан, ўлў берген Адай.

Айылдын ичи изў. Аарчыла, јаны уужаган тереле јытанып јат. Шуурумнын узун кара чоргозынын бажы терлеп, аракы араайынан чоройлоп агып тўшти. Ўч литр банкага арай толбос аракы. Касан энезинин јанына отурып, онын буурыл чачын сыймап, нени де айдат. Олор экў араайынан куучындашкылай берерде, карганак ўйден чыга конордо, Мирзабек база тышкары чыкты.

Шык карануй тўн. Јылдыстар бајырайа берген. Межеликте кайындардын бўрлери шуулашканы, суучактын шылырап акканы угулат. Баргаа, чалкан мында не аайлу бийик ӧс јат.

Ол эмир Мирзабектин санаазынан чек чыкпас. Нӧкӧринин энези чай урган, курут, каймак салган. Карган ӧрӧкӧн аракы урган, айдыган, алканган, айылдан чыгып аракы чачкан. Онон айылга кирип келип, торбоктын јарымдай тазап калган терезинин ўстине јабыланып отурып, кара сагалын сыймап, кара кӧстӧри суркурап айткан:

— Же! Кайрактарды күндүлөп салдым. Эмди ичерге де кем жок...

Баштапкы чөөчөйдү үйинө берди.

— Эй, танмазы ден таары! Амзап көрзөн, Майну.

Өрөкөн озо баштап чөмчөйүп отурды, эки тулунын сыймады, шыпшанды. Амзап көрөлө, унчыкты:

— Чындап та, танмазы ачу турбай. Ме, бойын уурта, менин качан аракыдап жүргеним көрдин.

Онон чөөчөйдү Мирзабекке берди.

— Ууртап ий, балам.

Мирзабек чөөчөйдү эрдине тийгизеле, кайра берди.

— Мен мындый ашты тутпайтам, бойоор ууртагар, өрөкөн.

— Адам, ол аракы ичпейтен уул.

— Касан, балам. Ол аяксалгышта көөрчөктү түйүс туры. Оны бу жаш нөкөрине ал бер. Аштап жүргөн болор. Ачу курутты канай жиір ол? — деп, Касаннын энези айтты. Онон өлөн-чөп, мал-аш керегинде куучындар башталды. Бала-барканын жүрүми, төрөөн-туугандардын керектери... А көөрчөк кандый жымжак, сарсузы кандый соок. Адалу-уулду ичкилеп отуры, эмештен калагылай берди.

— Сөөгим төөлөс дейдин бе, балам? Калын журт, калапту улус болгон эмей. Абучан деп тайгалу, Алтын-Көл деп талайлу. Танжарык. Алтын туткан байлардын жери. Эржинелү алтай. Эркетендү жон. Эм кайда? — Онон ыныранып, ары-бери жайкан турала, тым отура берген.

— Танжарыкка бар жүрдим. Жаныс содон айыл туры, жаныс болчок тура туры. Эжикте ак мандайлу жеерен уй жадыры. Оттын төр бажында үч темир курчулу агаш күп туры. Тол калтыр. Оттын жанында карып жүргөн уй кижин отуры. Жакшы суразам, унчыкпады.

— А-а, шилемир! База нени табадын? — деп, үйи арбанды. — Ойто ло кара көрмөстөрүн кайнап чыкты ба? Он сегис бала тапкам, он үчүзүн аза-көрмөс ал баады!

— Жок! Жок, Майну! Жагдабай жадым, түүк-түүк! — кайа көрди тунүрдөн. — Же база бир неме айдып берейин, балам. Жакшы жүрерин, эрдин эри болорун. Өскө канду, өскө жанду кижин аларын, ол үч талайдын булунында, үргүлжиктин жеринде бүткөн. Өйи келзе, ол жүрө берер. Ыйлаарын, сыктаарын, өлөрүн, онон тирил келерин. Алтай келин туштаар. Кыйнал жатсан, шыранды жазар, карыкчалдан айрып алар, карузыган эжин болор.

— Жаш баланы коркытпа, жүзүн-жүүр неме тоолобо! — деп, айылдын ээзи өрөкөн адылган.

— Э-эй, э-эй, эмегеним, адылба. Көрзөн, колымда тунүр жок. Же

јүрегимде алтын бичик бар. Ондо ончозы бичил калган. Оны кычыр отурбай.

Ол тушта Мирзабек ого јаан ајару этпеген. Каланыда карган өрөкөн нени ле айтпай база. Төмөн түжүп келеделе кайа көрзө, жылым кайанын јүзинде эчки баскадый јик те јок, куй таш та јок. Чуйдын суузынын ол јанында, трак јолдо, болчой калган “Нива” турган. Јанында эки кижн баскындап турала, машинага отуруп, өрө мантаткан. “Кош-Агаштын улузы болбой кайтсын” деп Мирзабек сананган. Оной отурганча, бурылчыктын ары јанынан ол ло машина чыгып келген. Јаан таштарды эбирип, ары-бери болчондоп, “Нива” одунын јанына тура түшкен. Онон кыскачак сынду, күргүл-сары чачын кыскарта томырып салган, боро плашту кижн чыгып келген.

— Јакшылар, нөкөр јурукчы! — деп, ол жарык күлүмзиренип, јардак үниле айткан. — Слерге кандый јакшы! Јайым! Кайда ла отурайын дезен — отур, журанайын дезен — журан! А мен? Город барар керек, јуундаар керек, клаптар толгон гостиницада конор керек. Онон ойто кайра мантадар керек. — Онон колын берип кошкон: — Кош-Агаш аймактын райком партиязынын баштапкы качызы Чаптынов Валерий Иванович! Сөөгим кергил, өскөн јерим Апшыйакту.

— Атаганов...

— Мен слерди билерим, Мирзабек Ойгорчынович! — Онон кургак јерге отуруп, меестин манырлу өлөнин јула тартып, јыткарып унчыкты: — О кудай! Кандый јараш јытанып јат. Өлөннин, кайран Алтайымнын јыдын да ундып браадым. Аймакта јуундар, конференциялар, областа — база. Мынай јүрүп, кижн ол ло клапту гостиницанын диванына јадала, өл калар болбой. Эх, туулар кандый бийик, тенери кандый көк!

Ол ташта өскөн тандалай чечектердин бирүзин үзүп, јыткарып, ончо јанынан шиндеп көрүп, нени де терен санана берген. Јарык чырайы карануйлап, кабактары түүлип, мандайында чырыштар тартылып, унчыкпай отурган. Көөркий та нени сананган? Онон сертес эдип, күн јаркынду күлүмзиренип сураган:

— Слердин јанаарда конорго јараар ба? Бу ла отурган јеримде? Чаптык болбозым ба?

— Конгор, конгор, Валерий Иванович — деп, Атаганов айдары јок сүүнип айткан. — Бу байканда коныгар. Эки кижинин не. Онон мен тайга-ташла басканым удап калды. Он беш күн Улаганнын тайгаларында јүрдим. Јанар керек.

— Эй, Петро! Мында конорыс. Багажникте нек-сакты экел. Кармагын алып, кайзыракту балык тут.

— Алтын балык илинзе? — деп, Мирзабек каткырган.

— О-о, онон мен суранар эдим, балыкчы карганак чылап энчей-ип: О-о! Эре-Чуйдын талай-суузынын ээзи алтын абакай балык! Чуйдын чөли кургабазын, өлөндү болзын, ак малы семис турзын, албаты-жоңы эзен жатсын — деп.

— Көп суранбагар, алтын балык ачынала, кармакты тўжўр ийеле, Чуйдын ак чакпынына чөнерер.

— Чындап та — деп, Чаптынов каткырган. Онон Мирзабекке сўмелў көрўп айткан: — А мен суранып ўрен калгам не. Обкомнон суранарым, крайкомнон суранарым, сельхозтехниканы жайнаарым. Оной турала, чек эш кереги жок неме сурап алган турарым. Ха-ха-ха! Сууга чөмөлик пе, Ойгорчыныч?

Ол тўрген-тўкей чечине берген. Мирзабек Чуйдын ак-чанкыр толкузына эки-ўч катап анданала, чыга конып келген. Суунын соогы коркыш. Валерий Иванович сууга кирбей, кимиренип кожондоп, курлаазына жетире јунунала, сууга бир-эки катап отура тўжўп, чомып ийеле, чыга конгон. Каткырып, секирип, кожондоп турган. Эди-каны апагаш, чачы кўргўл-сары, бастыра бойы ажып бараткан кўннин чогына торт ло јарып турган.

Мирзабек балык кайнаткан, аннын эдин тиштеген. Кече энирде Чуйдын ол јанында байканын тартала кон јадарда, бозом энирде, атту кижи јорт келген.

— Јакшы ба! Слер художник пе?

— Эйе, мен јурукчы, јуран јўрўм. Аттан тўшкер, чай ичкер.

— А кудай, суузап турганым коркыш. — Ол адынан тўжип, јабыланып отурып, изў чайды оозын өртөдип, өртөдип, иче берген. — Акыр, слер не кижидеер, былар? Ады-јолоор кем? Сөгөөр не?

Мирзабек айдып берген.

— А-а, уккам, уккам. Бу јууда-чакта божогон улустын картыш-каларын јарандыра јурап туратан кижиде слер тураар не? Онон менин јаан энем Танјарыктын улузын айт отуратан. Атаган деп кижинин адын адаган. Менде туку озогы эски картышкалар бар. Чек өчөмиктел калган. Јаанамнын көзи јетпес, ого ачынар, ыйлаар. Бойыска да кереес улус эмей. Олорды јаанада, јараштыра јурап берзеер. Төлөп берерим. Ат сыйлап берерим. Тайгалап јўререер. Бистин тайгалардын јаражын не дейзин. Чибит чанкыр, Шабланын көли, Ачык, Аркыт!

Мирзабекке эби жок боло берген. Онын халтуразын тегин улус јарадып јат. Мойноорго јарабас. Онын ачык, јаан кара көстөринде јайну ла ижемји.

— Је, картышкан кайда?

— Өзөктө. Чодродо. Николай Маймановты ончо улус билер. — Онон тура жүгүрүп, арчымагынан өлөңгө ороп койгон чараан балыктар, аннын эдин алып берген. — Тайга бараак. О-о, алтын жай. Мен бу ла Ачыктын тайгазында. Оңдо жаан энем, энем, мен бойым. Мен эртен ээрлү ат једин келейин, а?

— Јарайт — деп айдып ийгенин бойы да билбей калган. — Эртен эмес, сонзун келгер. Мен Чуйдын ол јанында болорым.

— А бу слер, Ойгорчынович, балыкты качан тудуп, анды качан адып ийгенеер?

— Кудай берген, Валерий Иванович, кудай берген. Тенериден түжүр ийген.

— О-о, уха! Шашлык! Слер тен ресторанду жүрер кижн тураар не! Слер бу мындый немеге канай көр тураар? — Ол сумказынан бир шил кабак чыгарып келген.

— А канай көрөр оны?

Онон оны-мыны куучындажып, балыктын изү мүннн ичип, шашлыкты јип, кокырлажып јыргай бергендер.

— Кече мынайда бир алтай уул, јок, өгөөн түшкен, айылдап келеер дейт. Оңдо, тайгада, кайкамчыл јараш дейт.

— Баргар, Ойгорчыныч, баргар! Јуранатан јер анда не. — Валерий Иванович айткан. — Эх, мен јайым болзом. Эртен бюро, сонзун исполком. Онон өскө кааннын улузын уткыыр керек. Монголдын айылчылары... Ойто ло ичер керек. Слер ырысту ла кижн, Ойгорчыныч.

Тенери чап-чанкыр. Јылдыстар койыла берген. Онон жаан тегерик ай кырдын ары јанынан өнөлөп чыгып келген. Ол түн сан башка куучындар болгон. Телекеј керегинде, өткөн чактар керегинде. Корымдар... Таштарда бичиктер. Озогы улустын айтканы.

— Јүрүм кандый кыска — деп, Валерий Иванович кызыл косторго көрүп айткан. — Јаны-јаны ла санаан кирип, жүрүмди ондоп жүрерин, је өлөтөн күн јанында јеткелен турар. А эдилбеген иш те канча, кайкамчылу телекеј кандый элбек!

— Ол јерде жүрүм бар дежет...

— Оны кем барып көргөн? Мен — материалист, коммунист, Совет јан, партия јынкыс этпес, бек турар, јаныс ла жүрегимде кандый да карыкчал бар. Сөстөрнсте ийде јок, јоткон-күкүрт јок. Калыраш, калыраш...

Чаптынов байканда уйуктаарынан мойноп ийген.

— Мен — козырыкчы кижн. Уйку бербезим. — Онон шоферынын экелип берген јуурканыла оронуп, уйуктай берген.

ЖЕБРЕН ТАЗЫЛ. КӨРӨ ТҮШТЕР

Жаныскан деп неме база сан башка неме эмтир. Эбире толтыра улус. Најылар, таныштар, төрөөндөр, бойыннын балдарын. А сен жаныскан. Бойыннын санааларынла, амадуларынла, жүрүмди, телекейди оңдожынла — сен жаныскан. Уулы да телефон толгобой жат. Бу көндөй, жаан турада жаныскан отуларда, оны бүткүл телекей ундып салгандый. Эң жуук нөкөрлөри бу жүрүмнен жүргүлөй берген. Калганчыда күннин чогыла жарып ийеле, кандый да сан башка көөркий жылыыйып калды. Жастыкта онын чачынын, сүртинген жараш жытту суунын жыды артып, оны эзедип, жүрегин эрикчелдин чанкыр түдүскөк туманыла орой тартып турат. Кайда барды не? Кижинин жүрүмин, салымын кем билер? Кижинин бойынын да жүрүмин учына жетире билип болбой жүрөт. Кочкор айдын шуургандары, сооктору жабызап, чанкырзымак ак карлар терлеп, бозырайып жатты.

Бу өйдө Рита туку Алтайдын түбинде кичинек журтта бийик кирнестелү, бийик көзнөктөрлү эки кып турада отурган. Канча жылга ээн, көзнөктөрүн туй кадап койгон тураны арутаарга, черетеп жунарга, жеңил эмес болгон. “Медичка келин жан келген бе, кандый?” деген соныркаш деремнеде жайыла берди.

— Трубазынан ыш чык туру.

— Жаныскан ба?

— Сок жаныскан бойы.

Рита ончо иштерди бойы эткен. Жерлештеринен болуш та сурабаган. Олордын айлына да кирбеген. Ол арчып ла жат, жунуп ла жат. Торт амыр жок. Жаныс ла ол бир кижинин чырайы көрүнип келер. Жүреги чым эдер. Жажыксу санааларды туура таштаарга албаданып, бойын талап турар: “Кадыт! Ырызы жок кадыт. Сеге база эр керек! Куртын кайнап туру ба?” Санаа соок, кату, же жүрек ойто ло сүүрге, сүүнерге, иженерге жат. Кучагы кандый тын... Эркези кандый тату! Ох,ох!

Туранын ичи ойто ло черетле, будукла, печкенин одыла жытанган. Кайран тура, кару журт, качан бирде сүүнчи, ырыс берген. Туку жирме жыл мынан кайра медшколды божодоло, жиит алтай кыс медфельдшер болуп бери иштеп келген. Түргөн суунын жанында бийик төндө кичинек журт. Нак, жакшы улус. Жаан эмес, же бек эземдү колхоз. Эбире кандый жараш. Кайыр туулар, карлу ыйыктар, а ыраак жокто Кадын ак көбүгү анданып, көк толкулары жайканып агып жат. Бу ла сын тайганын ары жанында Танжарык, Чийнелү, Ары-Сын. Ол Ары-Сында чыккан, өскөн.

Энирлерде кичинек клубка уулдар, кыстар жуулып ла келер. Ончо зы соныркап жат: “Жаны медичка. Кандый бала?” Жаан улус сураар:

— Сөөгин не, балам?

— Чорос.

— А-а, бистин жерде андый сөөктү кижиге жок. Сен туку Танжарыктан, Ары-Сыннан болбойын?

Рита иштенип ле жүрген. Солун жер, солун улус. Жаан жашту өрөкөндөр келер.

— Шалудыгым оорыган.

— Кардаар ба?

— Шалудыгым деп айттым не!

Рита каткырат, өрөкөндү шиндеер, таблетка берер, микстура.

— Кислота көп болбой? Аймакка барар керек — деер.

— Сен — доктор, сен эмде. Аймакка барып чыралайын деген эдим.

Кандый бир ичетен кайракан да жет келер. Јүзи тиш калган, колдору тыркырап жат.

— Бакпырлап тураар ба?

— Андый не... Лакпа бөктү.

— Каннын тебүзи бийик, жүрек чарчал жат.

— Кудаай, былар, мынай жүрүп өлөтөн тураар не. Эмди ле больницага баргар. Айса мен бойым апарайын.

— Жет албазым, балам, жолдо өлөөрөрүм. Је бир бежен грамм спирт берзен. Кемге де айтпазым. Орөги кудай көр туру, ук туру.

Јүдештен улус ол жат. Рита спирттен уруп берген. Обөгөн оны јуда салып ичип ийеле, көстөрүн јумуп, тым отура берген. Онон тоолу минуттын бажында бажын көдүрүп, көстөрүн жаан көрүп айткан:

— Кудай-ай, балам. Тыным кир келт!

Бир Мызай деп уул Ритадан чек көзүн албас. Клубка келзе, танцага кычырат, иштенип отурза келер, эм сураар, укол сал деп айбылаар.

— Бу канай турун? Уколды кадык кижиге мен не саламам.

Ондый тен мыч эт калган уул. Черүде жүрген, десантник болгон дежер. Иштенкей, јалакай кеберлү уул. Ого санаазын да салган кыстар бар. Жаан улус мактап жат. Чыйрак-чыдым, ачка-јутка алдырбас уул. Албастан ал ийер, јибестен јип ийер. Ага-карындаш јок. Энезинин јаныс уулы. Адазы туку качан божоп калган. Оскүс өскөн.

Ак төнөйлү аргымак —
Мен минбезем, кем минер?

Алтайдын төрбөт балазын
Мен албазам, кем алар? —

деп, кандый да тойдо кожондогон дежер. Кыстын жүреги мелирей бербей база. Той болгон, ыргал болгон. Элкем-телкем жаткан ой. Ого үзери кичинек деремненин улузы нак. Жуула түшкен. Жаңы туткан айылдын түнүгинен жажыл кайыннын бүри элбирей берген. Кожон жиилеп жат. Койдын эди кайнап жат.

Сары тайдын кечүзи —
Сайламалу сай кечү.
Санаам жеткен көөркийим
Сары торко чачакту.

Кара-Кемнин суузы шуулап ла жат. Элбиреген кайын агаштар эзин-салкынга жайканыш ла жат, алтай кожон жиилеп ле жат. Үргүлжи Алтай! Эржинелү жер. Эне-аданын журты. Мызай жылкылар кабыр турган. Тайгада жүрер. Айлына жанза, арчымагы толо жанар: аннын эди айса балык. Эригип калган эр эркеге чек тойбос. Рита бойы да чырмайар. Бу, байла, сүүш деп бодогон. Ырыс деп неме, байла, мындый деп бодогон. Эр кижиле ойногон эмес. Баштапкы сүүш, баштапкы кижиле. Рита, керек десе, баштапкы түн төжөнгөн простынды экчелей-экчелей салала, сугуп салган. Оndo онын кыс болгон темдеги.

Медишчи кижиле кайда ла бол жат. Эм аларга, аймакка барар, турлуларда койчы-малчы улусты база барып көрөр керек. Оны ары-бери ферманын шоферы тартып жат, Алексей деп уул. База жуукта черүден жанган. Андый күргүл чачту, күргүл көстөрлү, көстөринде жобош күлүмжилү. Айыл тутпай жат. Күскиде үрен барарга турган. Мызай тайгадан түш келер болзо, Рита үйде жок. Кайда барган? Аймак барган. Турлуга мантаткан. Онон коп жайылган: жергележип мантатлап туру. Сыр каткыда. Калак, уул, үйинди блаадып ийдин!

Мызайдын чырайы карара берер. Неме айтпас.

— Бу сен күнүркеп турун ба? — деп, Рита казан азып тура айткан.

— Айса мен аймакка жойу баратам ба? Кече элчи келген. Үстиги Ойбокто Жаңарчынын үйи бала таап болбой жат деп. А мен оны туку качан айткам. Больницага бар деп. Күним жеткелек деген. Түниле оноор мантадарга келишкен. Же ле деген уул чыгар алды. Жаңарчынын сүүн турганын! Кожондоп, бижелеп туру.

— Эзирик пе?

— Как эрүүл.

Мызай акча ла деер. Албааны садып ийген турар, жаан городтон келген улусты тайгага апарар. Ан аттырар. Олордон жаан акча алар. Аймактын төс јеринде, городто бийлер оныла јуук таныш. Ританын да чымыр-чытык ишјалын карманына сугуп ийген турар. Совхоз-колхоз јайрадылып баштаган. Реформа. Тургакту өйдөн айрыл турган өй. Мензин, јандарды тузалан, керек болзо, уурдан. Аймактын прокурорын, милизенин жаанын аннын эдиле, чараандарла тойо азырап койгон. Мызайга удур озор нени де айтпас. Мызай Бакумов аңчылардын инспекторы деп јамылу боло берген. Озо баштап ол кем ле јок уул болгон. Күнүркеп јат. Јаш, јараш үйине кем күнүркебейтен эди? Бир күн уйуктагылап јатса, көзнөкти кем де токулдатты. Мызай чыга конгон. Көрзө, Алексей турган.

— А-а, сеге Рита керек пе? Мени үйде јок деп бододын ба?

— Акырзан, уул! Бу канай турун?

— Мызай јырс ла салган. Онон канду согуш башталган. Экилези чыйрак, экилези бу эмдиги согушты билер. Кан-јин јайрай бербей база.

Рита турадан чыга конгон.

— Бу канайлап турун, күрүмдер! Мызай! Алексей!

— Ха! Сенин хахалин келген!

Алексей эбире соголо, Мызайдын ээгине јырс саларда, онызы чалкойто бар түшкен.

— Дурак! Энен курул калган јадыры, ол јат. Улус мени докторго ийди.

Танары јуукта Мызайдын энези божой берген. Инсульт. Меенин тамыры үзүлген. Мызайдын ыйлап-сыктап турганы коркыш. Ританын да јүреги јымжай берген. Кожо ыйлаган. Кайын энезин јунып, кийиндирип, мөнкүзин көдүрип салган. Казан-айагын аскан. Јуртта улус Ритага килеп јадылар. Јалакай, јакшы келин дежер. Кезигине Ританан жаан доктор јок.

Мызайдын көгөрө тижип калган көстөрине компресс салып, бир күн Рита айтты:

— Сен меге качан да күнүркебе. Мен сеге ару келгем, өлгөнчө ару бойым јүрерим. Мен сеге кандый бир эрзек кадыт эмезим. — Онон ыйлап ийген. — Мен барлу. Сеге, күрүм, уулчак чыгар берерим. Таштап ийзең, ол менин коручылым, сөзим айдатан уулым болор...

Мызай да сүүне берген.

— Чын эмеш пе? Чын эмеш пе? Рита, уул таап берзен, мен сени эки колдын бажына ал јүрерим. Кудай-май!

Оной турала, чындап та, өскөрө берген. Одын жарар, суу экелер. Ончо немени белетеп турар. Же байыыр деген санаа амыр бербей жат. Сүре ле аймакта, областа, Барнаулда. Тооргынын кинин садып жүгүрген. Акча албай, жажыл доллар ал жат.

Оной турала, Рита, чындап та, уул бала таап алган. Мызай жапаны күрөн “Нивалу” мантат келген. Сүүнчини не деп айдар! Койу көчө. Айылдаштар жуулган. Мызай азийгы Мызай эмес, көс-баш чагылып отурган. Кийгени — сүрүк, колында алтын жүстүк.

— Менин уулым “Мерседестү”, “Тойотолу” мантадар. Парижте үренер. Мен байыырым! Капиталдын өйи келди. Макалу. Кабыр турган эки жүс жылкынын кап-ортозы менин болор! Көрөрөөр, Мызай Бакумыч кем эмитир.

Онын мактаныжын угарга, Ритага уйатту. Же канайдар, сүүн турган өгөөнди. Бу күн ол, чындап та, ырысту болгон.

Уулчак точылдада куучындап, топылдада жүгүрип баштаган. Шулмузы, омогы коркыш. Жер-айакка токтобос. Улус айдыжар: “Уулчактын адазына түнейин. Мызайдын баштерезин кий алган не”. Күйүнгилеп те турар. Мызайды медичка кармактап тартып алды не. Келерде не онду неме болгон эт? Эм байып жат”.

Мызай Бакумович айлына келбес. Кайда да коммерсантап жүр жат. Уулчагы Ырысту. Мызай уулчагын арслан жүректү Рычард деп айдар. Ол адазын сакып, бууры туузыл жүрер.

— Эне-ем, күрдин ол жанында күрөн “Нива”. Адам кел жа-ат.

Мызай уулчагына сыйлар экелер, тоозы жок ойынчыктар, онон машиназына отургызып, ары-бери мантадар. Энирде уулчагын койдонуп алала, уйуктап калар. Ританын орынына келбес. Ол ондо, аймакта, областа, келиндерле, кыстарла ойноштоп турган деп табыш жет ле келер. Же эш-нөкөринин жанына келбес кайткан. Рита коп-коо сынду, ташпанашту, ончозы жеткил келин болгон. Эр улустын көзи тийе ле берген турар.

Бир күн улус кой кайчылап турган, бийик таскактын жанында. Айас, чап-чанкыр тенери. Лажыл кырлар. Ак чечектерине байбайып калган жодралар туруп жат. Деремненин оок балдары жаан улустын жанында ойногылап, жүгүрижип, таскактын сайламаларын кырлагылап турган.

Ырысту база олордын кийнинен чыккан.

— Ол туку бийикке чыгатам. Адам келеткен болор.

— Ырысту! Ырысту! Ол дөөн чыкпа! Лыгыларын! — деп, уулчактардын бирүзи кыйгырган. Же онызы угуп турганы жок. Бийик сайламаны кырлап барала, тайкылала, сан төмөн учуп, жерге бажы сүксүре бар түшкен. Уулчактар качып жүгүрлеген. Кой кайчылап

турган үй улустын бирүзи уулчакты өрө тургузарга сананган. Је онызы — мылырт.

— Эй, медичканы капшай айткар. Уулчагы таскактан жыгылган. Тал калган та кандый!

Ончолоры чуркуражып, уулчакты эбире туруп ийгендер. Рита сыр жүгүрүккө келген. Уулчагынын жанына отура тўжўп, оны эки колына ала койоло, медпункт јаар жүгүрген. Экелеле, тактага салган. “Тал калган болор бо? Балам! Балам! Ырыштушкам! Ойгон! Ойгон! Көзи-чегин ач! О-о-о!” Уулчактын жамакайынан кызыл кан агып келген, бажын көдүрейин деерде, болчок кара бажы мылкыс эт калган. Баланын шукшуузы сынып, жүлди үзүл калган. Мыны тегин де кижн билип ийбей. Рита та неге де иженип, араай айткан: “Балам, балам, Ырыштушкам, бөднөчөгим...” Онон ол ачу-ачу кыйгырып, уулчагынын үстине барып тўшкен. Сагыжын энделтип ийген ошкош. Билинип келзе, эки келин оны эки колынан өндөйтө тартып:

— Рита, Маргарита Ивановна! — деп кыйгырыжып, ыйлажып турган.

— Санан, көөркий, тын тудун! О Кудај! Кудај!

Эжиктен кем де айткан:

— Тийбегер, келиндер... Ыйлап алзын, сыктап алзын.

Рита уулчагын сыймап, сыйрыл калган кичинек тизелерин окшоп, бастыра бойын окшоп, атрак кара чачын сыймап, көстин жажыла уулчагын јунып отурган. Кем де аймак төөн телефон соккон. Милийзе, судмедэксперт алдырган. Мынай турганча, Мызай једе конып келген. Медпунктын јанында улус. Бу не болгон болотон? Мызай машиназынан чыгып келеле сураган:

— Не болгон, уулдар?

Ончолоры төмөн көргөн, туура көргөн, јаныс ла сынар колду фронтвик өбөгөн айткан:

— Бек тудун, Мызай Бакумович, јеткер болды. Сенин уулчагын таскактын сайламазынан жыгылган.

Мызай медпункка кир барала, уулчагынын жанына тизелей отурып, үйин чаканчагыла туура ийдип, үни тыркырап, араай шымыранган:

— Баатырым менин, Ырыстуум, Ричардым... Кайттын, балам. Тур, балам. Адан сего јара-аш ойынчыктар экелген. Онон уулчагын кучактай алып, үч оос ачу кыйгырып ийген: О-о-и-и! О-о-о! Кудај! Не кезеттин?! Не кыйнадын?!

Ол уулчагын кучактанып, таралјый-таралјый айлы јаар баскан. Онон уулчагын орынга сал койоло, машиназынан јаан сумка экелген. Онон ойынчыктар чыгарган. Ондо автомат, пулемет, камаз, үч

көлөсөлү кичинек велик. Мыны ончозын уулчагынын жанына салган. Көстөн жаш табырап төгүл жат. А үн жок. Эр кижинин ыйы, короны.

Нени де айтпаган. Унчукпай танкылап отурган. Онон араай унчуккан:

— Энези, эмди канайдарыс?

Рита ойто ло кыйгырып, уулчагын кучактай алып, сыктай берген.

Мызай таскактын алдынан кургак мөш плаха ушта тартып, оны кезип, структап, уулчагына межик жазаган. Болужарга келген уулдарга айткан:

— Бойым, уулдар, бойым.

Структын алдынан төгүлгөн кургак, толголгон такпайларга көстин ачу жажы төгүлүп жат. Оной турганча аймактан милициянын жааны, судмедэксперт келген. Көргөн. Улуслар куучындашкан. Леткер. Уулчактын шукшузы сынып, жүлди үзүлгөннен ылам өлгөн деп акт бичилген: “Бакумов Ырысту 13 июньде 1992 жылда алты жашту туужында жеткерден өлгөн”. Милициянын начальниги, судмедэксперт Мызай Бакумовичтин колынан бек тудуп, карыкканын айдып, машинага отуруп, учурта берген.

Мызай уулчагынын межигин кызыл торколо, ичин чанкыр торколо кыптап ийген. Эниргери баланы жунуп, жараштыра кийиндирип, межикке салгандар. Журттын балдары аркадан оошкы чейнелер, кызыл от чечектер, чанкыр чай чечектер экелген. Уулчактын жанына экү көс жумбай, отура конгондор. Улус кирер, улу тынар, отурар, онон жүргилей берер. Мызай уулчагынын чырайынан көзүн албай отурган. Ол нени сананган? Кем билер? Онын бойын кандый коркышту салым сакыганын ол кайдан билзин...

Адазы кандый карыгып жат! “Көөркийим уулчагын кандый тын сүүген! Мени сүүбезе — кайдалык, эр улус андый не” — деп, Рита сананган. Түнде өбөгөнүн эркелеген, окшогон, сыймаган, онын эр күчин ойгоскон. “Көөркийим, мен сега база бир уулчак таап берим” деген. Мызай коркышту ойынзак, бек, бырчыт кижин болгон.

Мызай база ла жүре берген. Уулчагына төртөн күнине кереес экелген. Өндү журуктан атрак чачту, өкөр уулчак көрүп отурган. Мызай бойы каланы келген. Онон төгүнүн ажын ичип, уулчагын эзеп ыйлаган, кыйгырган. Бир шил кабакты оозынан жүдүп ичеле, отурган жеринде ыгыла берген. Онон түнде кайдаар да жүре берген. Рита сананган: “Кайдалык, ичкей ле”. Жүрегинин алдында база тирүү кижин табылган. Ай боло берген.

Эртен тура Мызай калжурп калган жеткен. База ла коп угуп

турган үй улустын бирүзи уулчакты өрө тургузарга сананган. Је онызы — мылырт.

— Эй, медичканы капшай айткар. Уулчагы таскактан жыгылган. Тал калган та кандый!

Ончолоры чуркуражып, уулчакты эбуре туруп ийгендер. Рита сыр жүгүрүккө келген. Уулчагынын жанына отура тўжўп, оны эки колына ала койоло, медпункт јаар жүгүргөн. Экелеле, тактага салган. “Тал калган болор бо? Балам! Балам! Ырыстушкам! Ойгон! Ойгон! Көзичегин ач! О-о-о!” Уулчактын жамакайынан кызыл кан агып келген, бажын көдүрейин деерде, болчок кара бажы мылкыс эт калган. Баланын шукшуузы сынып, жүлди үзүл калган. Мыны тегин де кижги билип ийбей. Рита та неге де иженип, араай айткан: “Балам, балам, Ырыстушкам, бөднөчөгим...” Онон ол ачу-ачу кыйгырып, уулчагынын үстине барып түшкөн. Сагыжын энделтип ийген ошкош. Билинип келзе, эки келин оны эки колынан өндөйтө тартып:

— Рита, Маргарита Ивановна! — деп кыйгырыжып, ыйлажып турган.

— Санан, көөркий, тын тудун! О Кудай! Кудай!

Эжиктен кем де айткан:

— Тийбегер, келиндер... Ыйлап алзын, сыктап алзын.

Рита уулчагын сыймап, сыйрыл калган кичинек тизелерин окшоп, бастыра бойын окшоп, атрак кара чачын сыймап, көстин жагыла уулчагын јунып отурган. Кем де аймак төөн телефон соккон. Милийзе, судмедэксперт алдырган. Мынай турганча, Мызай једе конып келген. Медпунктын жанында улус. Бу не болгон болотон? Мызай машиназынан чыгып келеле сураган:

— Не болгон, уулдар?

Ончолоры төмөн көргөн, туура көргөн, јаныс ла сынар колду фронтовик өбөгөн айткан:

— Бек тудун, Мызай Бакумович, јеткер болды. Сенин уулчагын таскактын сайламазынан жыгылган.

Мызай медпункка кир барала, уулчагынын жанына тизелей отурып, үйин чаканчагыла туура ийдип, үни тыркырап, араай шымыранган:

— Баатырым менин, Ырыстуум, Ричардым... Кайттын, балам. Тур, балам. Адан сеге јара-аш ойынчыктар экелген. Онон уулчагын кучактай алып, үч оос ачу кыйгырып ийген: О-о-и-и! О-о-о! Кудай! Не кезеттин?! Не кыйнадың?!

Ол уулчагын кучактанып, таралјый-таралјый айлы јаар баскан. Онон уулчагын орынга сал койоло, машиназынан јаан сумка экелген. Онон ойынчыктар чыгарган. Оңдо автомат, пулемет, камаз, үч

көлөсөлү кичинек велик. Мыны ончозын уулчагынын жанына салган. Көстөн жаш табырап төгүл жат. А үн жок. Эр кижинин ыйы, короны.

Нени де айтпаган. Унчукпай танкылап отурган. Онон араай унчуккан:

— Энези, эмди канайдарыс?

Рита ойто ло кыйгырып, уулчагын кучактай алып, сыктай берген.

Мызай таскактын алдынан кургак мош плаха ушта тартып, оны кезип, структура, уулчагына межик жазаган. Болужарга келген уулдарга айткан:

— Бойым, уулдар, бойым.

Структын алдынан төгүлгөн кургак, толголгон такпайларга көстин ачу жажы төгүлүп жат. Оной турганча аймактан милициянын жааны, судмедэксперт келген. Көргөн. Улусла куучындашкан. Жеткер. Уулчактын шукшузы сынып, жүлди үзүлгөннен ылам өлгөн деп акт бичилген: “Бакумов Ырысту 13 июньде 1992 жылда алты жашту тужында жеткерден өлгөн”. Милициянын начальниги, судмедэксперт Мызай Бакумовичтин колынан бек тудуп, карыкканын айдып, машинага отуруп, учурта берген.

Мызай уулчагынын межигин кызыл торколо, ичин чанкыр торколо кыптап ийген. Эниргери баланы јунуп, жараштыра кийиндирип, межикке салгандар. Јурттын балдары аркадан оошкы чейнелер, кызыл от чечектер, чанкыр чай чечектер экелген. Уулчактын жанына экү көс јумбай, отура конгондор. Улус кирер, улу тынар, отурар, онон жүргилей берер. Мызай уулчагынын чырайынан көзин албай отурган. Ол нени сананган? Кем билер? Онын бойын кандый коркышту салым сакыганын ол кайдан билзин...

Адазы кандый карыгып жат! “Көөркийим уулчагын кандый тын сүүген! Мени сүүбезе — кайдалык, эр улус андый не” — деп, Рита сананган. Түнде өбөгөнүн эркелеген, окшогон, сыймаган, онын эр күчин ойгоскон. “Көөркийим, мен сеге база бир уулчак таап берим” деген. Мызай коркышту ойынзак, бек, бырчыт кижиде болгон.

Мызай база ла жүре берген. Уулчагына төртөн күнине кереек экелген. Ондү журуктан атрак чачту, өкөр уулчак көрүп отурган. Мызай бойы каланы келген. Онон төгүнүн ажын ичип, уулчагын эзеп ыйлаган, кыйгырган. Бир шил кабакты оозынан јудуп ичеле, отурган јеринде жыгыла берген. Онон түнде кайдаар да жүре берген. Рита сананган: “Кайдалык, ичкей ле”. Јүрегинин алдында база тирү кижиде табылган. Ай боло берген.

Эртен тура Мызай калјурып калган јеткен. База ла коп угуп

ийген болгодый. Азыйда Мызайга күүнин салган бала Ританы эмдиге өштөп жат.

— Сен, кадыт, уулчактын сөөгинин үстинде өлөн өскөлөктө, өскө өгөөнлө жүгүр жадын!

— Бу сен жүүл турун ба? База ла Мариянын кобы.

Мызай онын сөзүн укпай, жаагына жырс согордо, Рита полго бар түшкен. Мызай онын ичи дөөн эки катап тебеле, ажыра алтай базып, балыр, жаман сөстөр айдып, жүре берген.

— Мени сакыба, качан да келбезим, кадыт!

Онон машинанын күүлегени угулган. Бу ла күн Рита бир айлу балазын энделтип салган. Эмди ол качан да бала таппас. Эненин ырызын билбес. Мыны фельдшер кижини ондоп турбай. Журттын улузы ого килеп, карузып жат. Рита не де болбоон чылап иштеер, кыкыраар. Ичи-бууры кадып, тожонтып калганын ол сезип жүргөн. Өлөр күүни келген. Туранын белинде кабай илер эдип жазаган күрчекти де тартып көргөн. “Жок, мендебес. Озо баштап, Ырыстунун бир жылын өткүр салар керек”. Рита уулчагынын мөнкүзине жараш, чокту чечектер үзүп, апарып салар. Же эки күн өтпөс, чечектер онуп калар.

Энирлер сайын ол бийик төндөгү туразынын кирнестезине отурып, ыраак чанкыр сындарды аяктап, ыраак жокто Кадыннын күүлежин тындап отурар. Бир күн онын жанына Алексей базып келген. Ол колында чанкыр таңдалай чечек тудунып алган эмтир. Ол чечегин Ритага берип айткан:

— Таштан чыккан таңдалай чечек та кемнин чечеги болбой? Рита сен меге ачынба. А Мызайга иженбе. Коркышту кара күүндү кижини.

— Билерим...

— Рита, кайдаар-кайдаар жүре берек, ак-жарыктын учына да болзо... “Меге ижен” — деп, поэт Эркемен Палкин бичиген эмес пе? Сен меге коркышту, коркышту кару. Чек ле өзөгимде, жүрегимде.

— Айса озо баштап менин санаам сеге жеткен, же Мызай эрте-леп ийген. Мен чек ченемел жок кызычак болгом. Же сениле кожо барып болбозым. Мен кенек, бала таап, журт тудуп болбозым. Көксимде менин көк тош, көөркий. Жараш кыстар көп. Көп сабазы мендий ле тенек немелер. — Онон сабарынан кызыл рубиндү алтын жүстүгүн ушта тартып, Алексейдин алаканына салган. — Менен сеге кереес болзын, сүүген кызына кийдирип бер. Менин сүүжим слерге чаптык болбос.

Эки конгон сонында Алеша жүре берген дешкен. Горно-Алтайск барган.

Бир күн түш жеринде Рита уулчагын көргөн. Ырысту сүрекей

жараш жерде ойноп жүргөн. Чечектер ортозынан жапыс ла атрак чачту бажы карандап жат. “Ырысту! Бала-ам!” Канайып та түргөн жүгүрзе, уулчагына једижип болбоды. “Бала-ам, мен сенин энен!” Онын ўни чанкыр тенериге, ак булуттарга жапыланып жат. Је уулчагы кайа кўрбоды. Онын бу тўжин угала, бир крестў, кудайзак эмеен айткан:

— Уулчагын сенин райда. Кинчеги јок ару баланын сўнези райда жүрер. Сўрекей, сўрекей ырысту болор. Сен кўп ыйлаба, уулчагыннын сўнези карыгар, јерге тўжер, кыйын-шыра кўрўр. Агару жүрўм жүрзен, бойын да райга барарын. Жапыс ла крестке тўжер, кудайдын уулына — Исус Христоско бўдер керек.

АЛТЫН КУДАЙ

Карыкчал деп неме кижини кара тўндий базырып турза, ак-жарыкта жүрерге сўреен кўч. Јер-Алтайдын јаражы да оўо берген немедий. Кўс келген, арка-туулар алтын кебин жабынып ийген. Је Маргаританын жүрегинде сўунчинин јылузы јок. Алтын шандар азыйда чылап кўксинде јаркынду јынырабай жат. Мынай јатканча бу јердин уулы медсестра кыс экелген. Той-јыргал болгон, је Рита тойго барбаган. Улус оны ондоп жат. “Канай сўўнер, канай јыргаар ол? Алтыннан баалу уулчагын кўм салала” дешкен.

Эртезинде тойлу айылга Рита бойы келген. Уруп берген аракыны јык берип ийеле, айткан;

— Кудай сеге ырыс берзин, Наталья! Менин ордыма иште, мен тенип баратам. Мында мен нени эдерим?

Онын јаан кара кўстўринде айдып болбос карыкчал. Ол каткырза да, ондо каткы, сўўнчи јок. Бир јаан јашту ўрўкўн айткан:

— Сен бу јерден бар, балам. Улусту јерге бар. Јерин солы. Онон башка сагыжын энделерден аябас.

Рита ижин табыштырып берген. Кўзнўктўрин агашла туй кадаткан. Айылдаш кижиге айткан:

— Кўр тураар, былар. Кем билер? Баш энилтер јер табылбаза, кайда барар... Уулчагымнын сўўги калган јерге келбей. Ыраак, кичинек јурт. Онын бор-карына кем тийеди эмеш. Аймакка јеткен. Онон ары шулада берген. Кенейте байый берген улус бар. Тўреп калган улус бар. Акчага чек јўўле берген алтай уулдар жүргўлейт. Олордын ады “пупоктор”. Тооргынын кинин јууп, садып турган уулдар. Иномаркалар минип ийген, јербойынын “фотомодельдерин” отургыс ийген салгылап турар. Бис — “јапы орустар”, “јапы алтайлар”. Јўрўмнин эззи бис. Сўрўк тонду кайракандар. О-о, жапы

кыстар, келиндер табыл калган. Көс-баш чагыл калган, сүрүк куртка, курында акча салатан сумка... Садыш турган кайракаңдар. “Крутой”, “деловой” дежер. Кезиктери колтыгынын алдында колмылтыкту жүрер. Аракы ичер, танкы тартар, капиталдын жаны жакшы дежер. Онон эки-үч жыл өтпөс, түрегилеп калган жүрер. Жаан бел балык кортондорды жуда салып ийген турар. Кем жанла колбу жок, кредит алар аргазы жок — ол божоп жат. Кижн акчага үрене берзе, ол жогынан жүр болбос. Тонор, өлтүрер, уурданар. Капиталдын теермени карам билбес. Ончозын теермендеп, толгоп, эзип, чачып ийер. Оозына коозонот тыгып берер. Тойдын ба? Көк тенек! “Мерседес” сего керек пе? Ме ал. Же акчан кичинек уулчак минетен великке де жетпес. Пенсиялар тородон, оорудан кырыл жат. Магазинде ончозы бар. Же аларга акчан жок. Бийлер байып жат. Бир жүзиле башкар жат, экинчи жүзиле уурдан жат. Тегин улустын ортозында андый куучын. Кезедетен, чынды-төгүнди анылайтан органдарда үн де жок.

Рита ары-бери айланышкан. Кайда да иш жок. Городто алтын күс жеткелек. Жылу. Таныш келиннин айлында токтогон. Улустын айтканы жаныс ла акча, жөөжө, аргачы, эпчил. Бомжо, тербезен, аракызак, эрзек. Эдин садыныш, Бир күн Маргаританы таныш үй кижн тойго апарган. Тойдо улус көп. Кийиниш тын. Столго салган аш-курсагы жүзүн-жүүр, бай, кандый аракы жок деп айдар. Айла, бис жокту деш жат не! Таныш үй кижн айткан:

— Ол туку өгөөнди көр? Бай неме дежет.

— Кем ол?

— Мирзабек Атаганов. Үйи божоп калган. Жаныскан. Ондоп турун ба?

Толгомолду күргүл чачту, борозымак чанкыр көстү, интеллигент кийимдү эр кижн. Эр улусла куучындажып, сүүнчилү каткыр турган. Онон Ританын көрүжин сезип ийген болгодый. Ол жаар элес көрөлө, туура көргөн.

— Рита ойто ло төрөл аймагына барган. Райбольницанын баш докторы Ританы көрөлө, сүүнип айткан:

— Маргарита Ивановна! Биске ченемелдү медсестра керек. Операционный бөлүкке. Операция тушта жаш көөркийлер тыркыража берер. Квартира бисте жок. Акыр, мында бир адрес бар. Жаан жашту кижн. Өрөкөн сүре ле уколго жүр турган. Менин айлымда медсестра болгон болзо, дейтен. Варвара Андреевна деп кижн болор. Кудайзак өрөкөн.

— Ол кыпта жат. Маа кей-кебизин кадыт керек жок. Сени жакшы, төп келин дешкен. Сенен төлү албазым. Одын тап, онон укол кадап бер тур. Больницага једер күчим жок.

Маргарита туранын ичин јунган, арутаган, кере тўжине иштенген. Эки кып, эки јаан көзнөк. Польш калын јалбак плахалардан салган эмтир. Кир-торды не деп айдар. Экинчи күн база кере тўжине иштенген, эски-касканы жууп, тышкары апарып өртөгөн. Онон черет экелип, тураны черетеп, база катап јунып ийген. Туранын ичи ару, серүүн, эптү. Тура база ла бийик төндө туруп јат. Көзнөктин алдында чанкыр чакпынду Урсул. Бу тура ненин де учун Кара-Сууда турага тўней. Варвара Андреевна озо баштап болужарга ченешкен, је неме болбогон. Онон укааркап баштаган.

— Сен ого тийбе, ол кереес неме не.

— Бу чирип, јөргөмөш тудуп койгон немени кайттан? Эски-касканы үзе чыгара чачар керек. Олорго көрмөстөр јуул јат. Слер, кудайзак кижы, мыны билер керек. Бу чирип калган күп, таттап калган кайырчак не керек!

Өрөкөн колын жаңыйла айткан:

— Је бойын көр, балам. Кудай сени коругай.

Маргарита јерине барып, эн керектү бор-карын экелген: диван, телевизор, сооткыш, кийим јунар машина, кебис, тоозынсооргыш.

Бир күн иштен келзе, күндүү белетеп койгон эмтир. Столдо та кажы чакта тузаган огурчын, капыста, чочконын јуузы. Јыт коркыш.

— Бу не јыргал, Варвара Андреевна?

— Менин ангелиминин күни. Туулган күним.

Маргарита сумказынан колбаса, консерва, банан, яблоко, “Катор” деп кызыл аракы чыгарган. Капустаны, огурчынды, чочконын јуузын јууй тартып, чыгары апарып чачкан. Өрөкөн немени ондоп ийген болгодый.

— А не? Јытан туру ба?

— Јыды коркыш.

— А мен јыт билер эмес — деп, ол бурулу күлүмзиренип, башпак јаан тумчугын тудуп көргөн.

— А бу не? Аракы ба? — деп, Рита јаан калын кара шилди ары-бери тудуп көргөн. Аракызы соол калган. Шилдин ичинде јөргөмөштин уйазы. Качангы неме бу?

— Акыр, мынызы качан? А-а, Метрей өлөрдө урган аракынын артканы. Онон бери јирме јыл болды ба?

Мызай Бакумыч ондо-мында көрүнип калар. Кылас эдип көрбөс, кыныс эдип унчукпас. Норка тонду, јап-јаш келин јүрген. Јараш, кеберкек. “Салымын та кандый ла болбой?” — деп, Рита сананган. Јал ас, иш көп — бүдүнјарым ставкага иштеп јат, ой өдүп ле јат. Улус аракыдан өлүп јат, кезиги бойына колын салынып ийер.

Кижн кескеннн көрөргө озо баштап күч болгон. же онон үрене берген. Хирургтын жакыганыла, ончо инструменттерди берер керек. Операция божозо, кескен жерди көктөөр керек. Эннрде чек арып-чылап калган жанар. Кестирген кижн жазылып келзе, сүрекей сүүнер. Бнр эзнрнр кнжнге операция эдгерге келншкен — балбарылып калган тумчугын түзедерге. Озо баштап ол кожондоп жаткан. Наркоз албай жат. Тумчугындоон тулку темирди сугала кажыырда, аайы-бажы жок багырган. Айткыланган. Операция божоордо, аракы сураган.

— А-ай! Аркы бер, уул! Аркы бер! Оору-сыска ол браадым. Наркозын жеңилтпеген ооруны аракы жеңилтер эмес пе?

Варвара Андреевна чек Рнтага үрене берген. Рнта иштен орой до жан келзе, ол сакып отурап.

— Балам, мен чай ас койом. Картап каар салам. — Ол арыбери коркондоп базар, фартугыла кызыл барбак тумчугын арчыыр.

Рнта айткан:

— Варя-эже, тумчугаарды сүре ле жышпагар, чамыркап жат не.

Онон кандый да сүркүш экелеле, тумчугын сүркүштеп берген. Тоолу күндерднн бажында тумчуктын кызылы жоголгон. Орөкөн көрүнештен көрүнеле, айткан:

— Баш бол! Бу доктор деп неме нени этпес.

Угуп турар болзо, бу кайлык кижн эмтнр.

— Бнс телеут улус, Туку Аба-Турадан көч келгеннс. Озодо Мыйтуда жаткан, онон бери көчкөн. Мында телеут журт болгон не. Онон орустар тол келбей. Кожойымдардын факториялары тудулган, лакпалар ачылган. Кожойымдар Монголло, Кыдатла садышкан. Серкпе туткан.

— А бу телеут улус алтайлардан башка ба?

— Тнлнбнс бнр, тазылыс жаныс, сөөктөр до аайынча карындаш улус, жаныс ла кылыгыс анылу. Кудайыс башка. Бнс крестүлер. Олор кара жанду улус болгон.

— Эмди ол телеуттар кайда? — деп, Рнта соныркаган.

— А кайда барар олор. Крестү улус орустардын ортозында чейил калбай база.

Жаныс ла бнр кезегнннн мамылалары арткан: Аргоктор, Көчөйлөр, Табакайлар, Манайлар.

— Слерднн сөөгөр не, Варя-эже.

— Оруста кандый сөөк болор ол?

— А бу телеут мен дереерде.

— А чындап дезен. Энемннн таадазы чорос сөөктү. Бу Тыдык-

тардан. Гуркиннин чын мамыйлазы Тыдыков не. Сөөги чорос. Каан укту улус. Мен бойым онду ла жүрүм көрбөдим. Адамды одус жети жылда айдагылай берген. Эки акам жарманнын жуузында өлгөн. Үредүм ас. Төрт лө класс. Комбинатта көкчи де болгом, потребсоюзта калаш та быжыргам. Он сегис жаштуда кижиге баргам. Орус уулга. Метрей жакшы кижги болгон. Угы-төзин билбес, туу Арасейдин түбинен тенип келген. Ус кижги. Туралар тудар. Бу тураны ол бойы туткан. Исполкомдо конюк болуп иштеген не. Атту-тонду, агашты-немени сүүрет ле келер. Алтай журттарда туралар да туткан. Ол Кара-Сууда төн бажында тураны ол туткан эмей.

Бу тураны ла ондогы тураны январы кижги туткан деп, Рита сезип турган эди ле.

— Жакшы жатканыс, январы уулыс эркеде өскөн. Аракыга кирген. Бир күн билинбес эзирикте адазын өлтүр койгон. Малталап салган. Жаргыда январы ла сураганы:

— Мени адар эдип жаргылагар.

Же ого он жыл бергендер. Жирме жыл болды. Байла, өлгөн эмезе өлүнгөн. Та кандый килинчек учун кудай кезетти болбой. Сөзим айдар балам да жок, сөөгим тудар жуугым да жок. Мен узак жүрбес болбойым. Покропко жедерим, та жок. Өлзөм, сөөгим жууп сал, балам. Өрөги кудай сеге быян, кут берер. Сен эмди де жалкын жиит, жаш. Айла кеберлү де көөркий. Иисус Христос сенин килемкейине удура жаан килемкей эдер. Январы ла христиан жанла жуудыр. Абыс келзин, сүнемди ол жерге аткарзын, килинчегимди айрызын. Агаш та болзо, крест тургузып кой.

— Бу нени айдадаар, Варя-эже? Слер эмди де жүререер.

— Жок, жок. Барар ойим жууктап келт. Метрей түжимнен чыкпас болды. Туку озодо өлгөн улус түжиме кирет. Бу тураны саа артыр жадым. Чаазынын жазап салгам.

— Мен оны кайттам, Варя-эже?

— Онызын бойын көр. Жадар болзон, жат, жатпайтан болзон, сат ий. Мен мынайда кудайдын үнин угуп эдип жадым.

— Канай айтканаар, анай эт саларым — деп, Рита айткан.

— Кудай сени көрзин, балам! Кудай сени корула... — Ол коркок сабарларыла Маргаританы крестеп ийген. — Кудайдын сүрлерин адай абыска берип ий.

х х х

Мызай Бакумович Бакумовты мактагылап жат. Январы алтай! Январы бизнесмен! Оны Курултайдын депутады да эткилеп ийген. Же онын

тойоло, токынап турганы жок. Ончо неменен акча эдер керек деп айдар. Алтын кудайга бажырар керек. Коп жүрүп жат: үйин, Нинаны, токлоктоп жат, городтон кандый да база бир бизнесмен үй кижн таап алган. Ого эки кат котедж тудуп берген, “Тойота” машина сыйлаган. Јергележип учуртлап туру.

“Аргалу-чакту кижн эки-үч те үй кижн алзын, јаныс ла оморды азыразын, балдарын кичеезин” деп, бир кезек үй улус газетке де бичиген. А сүүш кайда? Күүн-санаа кайда?

Бир күн түрген болуш Нинаны больницага экелген. Кижинин көзин-бажын чек туй согуп койгон. Ол күн Рита травматологияда дежурить эдип турган. Врач Нинаны көргөн. Сынган, оодылган јер жок. Мее чайпалган, кабырга касталган. Рита врачтын јакылтазыла укол салган, көзине, јүзине компресс эткен.

— Кандыйын? Бажын тын оорыйт па?

— Билбейтен бедин? Сокпогон беде? Бистин салымыс түней. Калју кижиле јурт тутканыс. Кижн күүни жок немеле. Мыны мен јаныс ла сего айт јадым.

— А сен ого не барган? Уккан не? — деп, Рита онын јанына отурып сураган.

— Мен чек јаш болгом. Јакшы јүрерге, бай јадарга санангам. Кем ле жок өгөөн болгон. Онон јүүлген. Јүзүн-базын видиктер экелген, ондо јескимчилү ойндарды көрүп, онойып ойнойлык деп некеген. Кычун канбай туру ба деп кезеткен. Мени барлу тужымда күүрүм тын базырған. Онон улам индеп салгам. Онойтпо деп сурагам, болбос. Сего јетпей туру деп ачынар, ол бир немезине јүзүн-јүүр неме колбоор. Бала таппай турун деп калјуарар. Кенедип салганда, канайып табарым?

Тосток, тосток јаштар тижип калган көстөринен табырай берген.

— Рита, мен узак јүрбезим. Рак. Баланын јадынында. Је өлөр алдында мен оны өлтүреле, өртөп ийерим.

— Кандый коркышту сөстөр айдып јадын! Анай айтпа, Нина. Айрыл кал. Эмден. Эмди де узак јүрерин.

— Керек менде эмес, көөркий. Мени сокконы ол не де эмес. Менин карындажым, он төрт јашту уулчак, буунып өлгөннн уккан болбойын? Је айт берейин. Былтыр јестези оны кедери кожо бараак деген. Атту мантадарга, уулчак сүүне бербей база. Ол ондо бир үүр јылкыны јууыла чедендеген, јаан “Камаз” једип келген. Мызай мылтыкты ала койып, јылкыларды адып баштаган. Шыркалаткандары ачу-корон киштеген, өлөрдин өлгөнчө каны јайылып төгүлген. Ончозы боос беелер не. Јаныс байтал бее чеденди ажы-

ра калып, качып барган. Беелерди сойбой ло, ичтерин јара кеслеп ийерде — кулундар! Олорды ичи-кардыла кодоро тартып, јаныс јерге чоғоло, бензиннен уруп, өртөгилеп ийген. Јылкыларды рефрижераторлу “Камазка” коштойло, учурткылап ийген. Атанар алдында аракы ичлеген, мактанышкан. Мызайды “крутой” дешкен.

Мызай айткан:

— Менин адымды јединеле јан. Бир де тынду кижиге айтпа. Айтсан, өлтүр саларым.

— Ийним карыгып ла калган јүрер, нени де айтпас. Улу тынар. Төмөн көрөр.

— Эркем, не болды, айтсан?

— Јылкыларды адарда, олор коркышту ачу киштеген — деп, Валерка айткан. — Олордын киштежи чек ле көксиме өт калган. Кулундардын кезиги тирү. Көстөри карандаш турган не. Күрүмдер кулунаштарды өртөгилеп ийген...

— Мен нени айдайын? Бастыра бойым соой түшкөм. Эки конгон јок ийничегим сарайдын белине буун салган. Мен јүүлерим, айса өлүнөрим, јаныс ла өч алар деген санаа токтодып ийген. Мен оны өлтүрөрим, өлтүреле, өртөп ийерим.

— Оной айтпа. Јүре бер. Түкүрий күрүмге — деп, Рита айткан. ...Јаны тура, үч машина турар гараж, сауналу мылча.

Бир күн Мызай Бакумович калжуурып калган јанган.

— Сен, кадыт, не комыдап турган? Сенин ийнинди мен бууп ийдим бе? Бойы тенегине чыдашпай, бууга секир туру не. Јүр мынан, тайыл. Мында сенин неен де јок. Тура менин, јөөжө менин!

— Ончозын городто катына бер салан!

— А бербей база! Ол — коммерсант, менин болушчым! Сен кем? Сен — туулак! Сени төжөнөргө дө турбас! А Мария чыт эт калан келин. Ташпанажы да бар. Меге баатыр уулдар чыгар берер!

Нина турага кире конгон. Эки оосту омыра туткуш мылтыкты ала койгон. “Јо-ок! Јыргабас болбойын, шилемир!” деп, соок сананган. Мызай машиназынын јанында канистрага бензин ур турган. Онон ого уулап ийген мылтыкты кылчас эдип көрөлө, кыйгырып ийген:

— Мылтыкты чач, сука! Мойныңды омыра тудала, бууга ил саларым!

Нинанын санаазына сылт кире конгон: “Валерик буунган эмес, оны бууп салган!” Ол кичинек те аланзыбай, мажыны базып ийген. Јырс эткен. Мызай ол ло јерине барып түшкен. Нина мылтыкты туура чачып, бензинди Мызайдын үстине уруп, серенкени чагала, чачып ийген. Јалбыш тир эткен. Улус мылтык адышты угуп, өрт-

жалбышты көрүп ийеле, жүгүрүш келген. Кыйгы-кышкы, тал-табыш. Божогон. Ончо неме онын планыла өдүп жат. Түрген болуштын машиназынын огурганы угулган. Нина холодильниктен күрөн өндү кислотаны алып сананган: кыйналбайтан болзом. Милицционерлер кире конгондор:

— Кем аткан? Кем өртөгөн?

— Мен — деп, Нина токыналу айткан. — Өлтүргем! Өлтүреле, өртөп ийгем.

— Арестовать. Милицияда шылу эдерис.

Нина шилди ала койып, оозынан јудуп-јудуп, иче берген. Милицционерлер оны аракы деп бодогон болгодый. Је келин шилдин түбине јетире ичип болбой, полго меч келип тушкен. Олор жүгүргилеп келеле, кыйгырышкан:

— Кислота! Сернистый кислота!

Мызай Бакумовтын сөөгине бийлер, аргалу-чактулар келген. Ол керегинде жалбышту сөстөр айдылган:

— Бистин өйдин ижемјизи! Јаан бизнесмен! Алтайды байыда-тан улустын бирүзи! Келер өй андый улустаң камаанду!

— Ак-чек кижил! Кичеемкеј, јалакај.

Мында Мария база сөс айткан. Чон, ташпанаш, норка тонду, јоон мойнында алтын илјирме. Байа ла ыйлап турган, та качан кирбиктерин, эриндерин будып ийген болбой.

— Мен Мызай Бакумович Бакумовтын законный эш-нөкөри. Тын эр болгон, јүүлгек кадыттын колынан өлди. Је онын керегин мен мынан ары апарарым. Өй келер. Мен онын адын кайа-ташка, Чике-Таманнын тажына алтын бичикле бичип койорым. Эмди бай, кичеемкеј улус ончозын башкарап.

Нинанын сөөгин таайы келеле, тарта берген. Јескимчилү, калју неменин јанында јатпазын деген. Мызайдын мөнкүзинде байрам ошкош јыргал болгон. Удабай тал-табыш јынырай берген. Эмди кижил өлтүретени неме бе ол? Солун ба ол? Улустын јүректери катурканып калган.

Маргарита бу ончо немени көрүп, угуп, ыйлабаган да, сүүнбеген де. Је керек ондый болорын ол билген. Нина бойы да озолодо айдып койгон. Акча, байлык, јөөжө деген неме кижини кандый тын үреп јат. Мызай ол ло мал-ажын кабырып, андап-куштап жүрген болзо, курсактан аштаар беди? Сүүнер, сүүр, јакшы, јараш балдар азыраар эди.

Покровто кар јааган. Варвара Андреевна ару кийимдерин кийип алала, орынга јадып, амыр атана берген. Өрөкөннин мөнкүзин көдүрерге, Ритага кожо иштеп турган нөкөрлөри болушкан. Абыс

келип, кудайдын мүргүүлдү сөстөрүн айткан. Карган өрөкөндөр келип, абыска болужып сарнаган: "Варварушка, амыр уйукта! — дешкен. — Тенери каандыгында жүр, көөркий" деп айдышкан.

Эски сөөксалгышта жантийып, чирип калган крестин жанында сөөгин салгандар. Каргандар айдышкан: "Дмитрий Иваныч мында".

Рита өрөкөннин тогус, төртөн күндерин өткүрүп салган. Онон жаны иштеп келген врач кыска айткан:

— Сенде квартира жок. Менин турамда жат. Жал албазым. Кичее. Өрөкөннин берген энчизи. Качан бир, айса, бери келерим. Же бүгүн мында жүрер аргам жок.

Врач келин турага киреле, эбире аыктап көрөлө, айткан: — Кудай-ай, Маргарита Ивановна, кандый элкем, ару тура. Канай төлөбөйтөн.

Ол нек-сагын экелген. Кожо конгондор...

Октябрьдын байрамы дейтен күн. Аймакта бизнесмендердин, коммерсанттардын жууны бол турган. Мында Мызай Бакумовтын тул үйи жыргап, кожондоп жүрү дешкен. Же түнде кем де онын чокызын ойо согуп, өлтүрүп салган. Өлтүрөөчини табып болбогондор.

ЧАКТАР ТҮБИМЕН ЖЕТКЕН КАРГЫШ

Ненин учун бистин алтай албаты өспөй жат? Ненин учун алтай кижин алтай кижиге кару эмес? Бой-бойун жөмөшпөс? Кандый кинчек, кандый каргыш бисти жүс жылдарга истеп жүрөт? Жаман чак тушта улустын эркиндүзүн Эдил суунын жаказына, элезиндү чөлдөрине айдай бергенин бис билерис. Алтай жеринде арткандары эмдиге жетире эптежип журтап болбой жат. Коштой жаткан калыктар тиркиреп өскөн, тыныган. Жүрөктеристе жалтанчык уйа тартты ба? Кудай биске кулдын салымын берди бе? Көгүстү, санаалу улуска бу ай-алга амыр бербей жат. Же ой өдүп калган. Эмди нени де бура тартып болбозын. Ол туку Танжарыктын, Чийнелүнин, Оймоннын чөл-жаландарында, кобы-жиктеринде жаныс ла корымдар калган. Оны түрктер, гунн-төөлөстөр тушта табылган дежет. Онон бериги өйлөрдө бистин изибис кайда кайылып калды?

Ол ло манырла, жашман өлөндөрлө жытанган меестер, ол ло каныл тыттарлу, байбак мөштөрлү аркалар, ол ло шуулап, шынырап аккан суулар. Атту кижиле тен өлөндөрлү, чечектерлү тайгалар. Ол ло мун жылдарга ойгорын, жаражын жылытпаган сөс, көс, жанар-кожон. Эмди жаныс ла эске алгандары: жаман чак тушта, Калдан-Ойрот каан тушта. Калмыктар керегинде сөс

тө жок. Моңол ло теле-телеут уктулар бир ороондо кожо журтаган эмес пе?

Бу ла Танҗарыктан ары Кайрулу-Шын деп капчал, кайыр өзөк бар. 1756 жылда Алтайдын он эки җайзаны бери жуулган. Наамыкай Малаев җайзаннын тергеезинде. Корон соок кыш. Таштар, агаштар сооктон агарып калган туруп җат. Аттардын туйгактары, санактары шорлоктып калган, җал-куйругын ак кыру тудуп алган. Көө-куйак кийген алып-жуучылдардын җакаларын кыру база туй тудуп ийген. Алтайдын ончо җанынан он эки җайзан тегиндү жуулган эмес. Јаман чак. Калдан-Ойрот кааннын тергеези җайрадылган. Алтын ширеези антарылган. Албаты-јон кырылган. Өлөри — өлгөн, качары — качкан. Түштүктей журтаган җирме эки җайзан Боодо кааннын җерине амыр сурап барган. Түндүктей журтаган он эки җайзан орус каанга багынар деп шүүшкен, Эрјинелү Буурыл-Токой Алтай ээзи жок артып калган. Түндүк Алтайда теленеттер, телеуттар журтап җат. Кандый да болзо, карындаш улус.

Кажы ла җайзан јүс жуучылду. Олор Јоло-Кайрылыкты, Кени-Түмечинди, Таајы-Кыштузын туй туруп алган. Оймон җанынан кем де өдүп болбос. Теректүнин, Маргалунын тайгаларын алты аршын кар туй бөктөп салган. Ондый да болзо, Кызыл Шында, Эки Шибееде Наамыкай Малаевтин жуучылдары туруп җат.

Карулу Шында, Узун Кырлан ла Кызыл Кайа деп җерде Наамыкай җайзаннын он эки канатту кереге айлы туруп җат. Эбире база бир канча айылдар: жуучылдардын, кулдардын. Олорды агаштан чабып эткен, тыттан сойгон шандаларла җабып салган. Айылчыларга база кийис кереге айылдар тудуп салган. Тодош җайзаннын тогус үйелү мөнүн чакызы айга-күнге мызылдап, аргымак аттардын изү тыныжына, туманга чылап, ородып туруп җат. Јалчылар јүгүрип, аттын чылбырын алып, ака җайзанды аттан тўжүрип, јаан ак өргөө јаар колтыктап апарат. Айылдын эжигинде турган Наамыкай келген җайзанла кучактай алыжып, јаактарын јапшырыжып айдыжат:

— Јакшы ба, таайым! Кандый јет келдеер?

— Јакшы, јееним! Јакшы чакта ырашкан эдибис, јаман чакта јуукташ јадыс.

Кажы ла келген җайзанды Малаев уткып, айлына кийдирет: Омбо, Кулчугай, Боокол, Мамыт, Тархан, Бухтуш, Буруту, Намчын, Манчылак. Јаныс ла төөлөстөр, көбөктөр, алматтар җайзандары келбеген. Олор Аба-Турада, Алтын-Көлдө, Чолушпада, Улаганда шибееленип артып калган. Олор орустарла јүс жылга жуулашкан. Абактын, Мантрактын, Јарынактын, Айдардын орус јандарга ба-

гынбай тартышкандары озодон бери жарлу эмей. Олор, керек дезе, Калдан-Ойрот каанга да багарынан мойноп ийгендер.

Кажы ла жайзан алдынан айылду, казанду. Темичилерине, жүс бажыларына курчаткан жүргүлөп жат. Кочкор айдын сегис жанызында Наамыкай Малаевтин жаан кереге айлында жайзандардын жууны башталган.

От жаан, изү. Алты кулакту күлөр казанда байтал беенин жал-жайаазы, казы-картазы кайнап жат. Айылдын эр жанында тегерик тактаны эбире жайзандар байдастанып отуруп ийген. Тышкары, эжиктин ары жанында, жыдаларынын баштары кылайыжып калган эки жуучыл туруп жат.

— Карындаштар! Төрөөн-төркиндер! Алтайыска кызалан чак келди, кызыл канду жуу кирди — деп, Наамыкай Малаев улу тынып, эки колын өрө көдүрүп айтты. — Жаман чакты канай өдөрис? Жаш үренди канай корып аларыс? Иркиттердин жайзаны, жаан жашту Омбо-аба, жуунды башкарзын. Жарайт па, жайзандар?

— Жарайт, жарайт. Онорлорды ол жакшы билер. Онын сөзүн угалыктар.

Омбо — оборы жаан кижги. Туйук кара сагалду, тудуш кара кабакту, кежегези курлаазына жет калган. Жалбак кайыш курында алтын чололу отык, булгайры калтазында Калдан-Ботон каан сыйлаган мөнүн бооколдорлу канза. Көстөри соок, бийиркек, же теген санаалу.

— Карындаштар! Алтай-теленит калык! Жуу келди, чак түшти. Буурыл-Токой Алтайдан качтыс, буурыл чачту бажысты кылыш кести. Канайдар? Кайдаар барар? Кемнен болуш сураар? Түштүкте жети башту жеек жыланнын, Улуу дейтен аннын, белине алтын ширее тургус алган Боодо-Манжы каан отуры. Калыгыстын канын төккөн каан биске килеер бе? Түндүк бадышта Ак каан отуры. Онорлордын кааны. Каны башка, кылыгы башка улус биске болушар ба?

— Э-э, жайла-а! — деп, Кулчукай унчукты. — Ойрот кааннын тергеези оодылбаган болзо, каан укту кайракандар бой-бойын жишпеген болзо, шонкор каандыкка кемизи тыгынатан эди. Амыр-Санаа ла Табаачынын ширее блашкан жуу-чак канча өлүм экелди. Орус каандыкка багынар керек. Учы-түби та кандый болор? Онызын билбей турум...

Копшык чырайлу, конжок тумчукту Кулчукай жайзандардын көстөрине көрүп, унчукпай барды. Оттын жалбыштары типилдейт. Тышкары ийттер үргилейт. Божокту кааннын жанында күндүлү жер блаажатан кайракандар эмди жобожып калган отурбай база. Азый-

да Равтан-Череннин, Божокту кааннын жакарузыла отокторынан алып-жуучылдарын жууп, алты байрылу ак мааныларын бийик көдүрүп, көө-куйактары жалтырап, кааннын төс турлузына жеткилеп баратан эмей. Онон ойротторло кожо кыргындарды, сарттарды, өзбөк дейтен немелерди, тунгандарды жуулап, бактырып, олордон калан алып туратан. Керек десе, Бейджинде отурган Боодо каан да жалтанып, чочып отуратан. Эмди не? Каандыктын калыгы кайда? Алтай-теленит калык ойроттордон ас болгон бо?

Ат-нерелү Абак уязынан чыккан Мамыт, коо сынду, ак чырайлу, чанкыр көстөрлү эр, ич куйагын уштыбаган, алмас кылыжын курынан чечпеген отурган. Ол тура жүгүрүп, жарлу жайзандар алдына бажын жабыс энилтип, онон чөгөдөй түжүп айткан:

— Абалар! Атту-чуулу жайзандар! Орус каанга бүтпегер. Том-Туранан бери тоноп келди. Бий-Турага жетире бийлеп келди. Абаканнын чөлдөрүн, Аба-Туранын жерлерин блаап алды. Алыптар жакшызы жөн жастанды, аргымак жакшызы жал жастанды. Манжы-кыдаттан не коркор? Калка-монолдон не качар? Чуйдын чөлинде Жүс-Тыт деп жерде жуу-согушты ундып койдоор бо? Алыптар каны талай болгон, аттар сөөги тайга болгон. Кыдат генерал Баньынын кал черүзүн оодо соктыс. Бисте жүк ле төрт мун кижини болгон!

— Олордон төртөн мун черү кел жат. Олорды неле токтодор? Буурыл-Токой Алтайдын суулары кызыл канла ак жат. Эрчиштин суузы этле ак жат — деп, Боокол жайзан өңдөс этти.

— Арай, арай, баатырларым, — деп, Омбо унчукты. — Кайда ла олжо, кайда ла өлүм! Боодо кааннын алдында буруубыс жаан. Ол биске килебес! Орус каан алдында буруубыс жок.

— Бисте буруу бар! — деп, база ла Мамыт унчукты. — Орус кааннын улузыла бис жүс жылга жуулаштыс! Эмди мундустардын, төөлөстөрдин отокторы Аба-Жышта, Алтын-Көлдө, Чолушпанын, Улаганнын кырларында бектен алды. Жок! Боодо каанла жөптөжөр керек, орус Бала каанла база. Эки каанга калан төлөйлик, эржине Алтайысты чеберлеп алалык! Бирлик болзоос, ого жүк кыргындарды, кара кыргыстарды жеристен сүрерис. Орустан темир мылтыктар сат алар керек.

Жайзандар бу суракты кере түжине шүүшкен. Эрчиш бажында, Буурыл-Токой Алтайда журтагандары Боодо кааннан, калка-монолдордон коркып жат. Пекиннин түрмелеринде алтай телениттер ас өлгөн бө? Ондо улус ас түймеген бе? Кааннын жеени Табаачыны үйиле, балдарыла кожо манжы-кыдаттар түрмеде тудуп жат. Амыр-Санаа туку орустын жеринде, Тобол суунын жанында, өлгөн деген табыш бар. Каандыкты башкарган чоростор канча талага чачыл калды. Манжы-кыдатты, улу ороонды, канайдар оны? Талайдый

күркүрөп, кыймырап жаткан албатыны? Ол талай тын чайпалза, орустын да јерин туй алып ийер. Онын да учун Алтайдын јайзандарынын јайнузына орус бийлер јарт каруу бербей јат. Кыдатла өөркөжөргө јарабас. Олор Алтайдан болгой, Сибирди де ала койордон айабас. Онын да учун орус кааннын элчилери Кый-акту ажыра Пекинле јажытту јөптөжүүлөр эдип турганын јайзандар кайдан билзин. Эки улу теңистин ортозында Алтай — ас тоолу калык. Эки теңистин бирүзине чөңөр, јоголор туру.

— О, Кудай бисти не мынайып кыйа көрди! Кандый кинчек учун кан төгүлди? Кара башту калык кырылды — деген үндөр угулды.

— Јок! Орус каанга бакпагар! Алтайды корып алар керек! Орустын темир мылтыгы керек. Чоростордон, Калдан-Ойроттон, Бату-Менкени не каан эдип тудуп албас?! — деп, Мамыт өкпөөрөп турды. — Айса Омбо јайзанды?

— Алтынды кайдан алар, јееним?! — деп, Кулчугай јайзан куулы бооколду канзазында танкыны тартып, онын кызыл одына күрөң чырайы там кызарып унчукты. — Менин алтан мун улусту отогымнан эмди не артты? Буктармыга јүк ле јети јүс биле јеткен. Азыраган ак мал да јок, алтын-мөңүн де јок. Ат јакшызы јал јастанды, алып јакшызы јен јастанды. Кийнистен канча мун черү кел јат. Ого канай удур турарын? Өртөп клееди, өлтүр клееди...

Онон јалчылар ары-бери јүгүрижип, казан урган, күндүү салган. Айылдын ээзи үй кижии, бала-барка, келин-кечиндер, темичилер јуула түшкен. Наамыкайдын үйи, Шанкы, соонтынын аракызын чыгарган. Јалтырап турар јаан кара тажуур, канча-канча јурукту, канча-канча танмалу, ак кебистин үстине, айылчылардын алдына тестейе тура берген.

— Биске амыр керек! Калык-јоныс тынын ла алзын! Каргана чылап, мал өс лө келер, камык јөөжө табыла ла берер — деп, Наамыкай айткан. — Тепшиге киригер, ага-јайзандар, теејилү ашты амзагар, улу бийлер. Алтай-Кудайыс, айлу-күндү тенериис, алкыш бербер!

Эк-јаак изий берген, эрмек-куучын күүлей берген. Оттын эпши јанында, энезиле коштой, сүрекеј јараш кыс отурган, Күлүмзирензе, јаан кара көстөри күйүп чыгар, кардый ак тиштери мызылдап турар. Чичкечек кара кабактары јаны чыккан ай ошкош бөкөн. Быјыраш кара чүрмежи ару ак мандайын јарымдай бөктөп салган. Коп-коо сынду. Алты айры сырмалдар арказына јайыла түжүп, ак јыламаштар араай шылыраш турар. Акар тонын, ач белин чанкыр торко кур кыч тартып салган. Јайзандар, јаш јүсбажылар бу кыска ончолоры ајару эткен. “Узун эдектү кижини кудай мындый кай-

камчылу жараш эдип жайайтан туру не. Мындый жараш баланы каан-нын өргөөзінде де көрбөгөм” деп сананала, Кулчугай айткан:

— Балам, таайыннан баркы тут.

Кызычак жыламаштары шылырап, женил бас келеле, жайзаннын алдына чөгөдөй түжүп, жабыс бажырып, узун сабарларлу кичинек ак колдорыла жыламашты алып, бажын өрө көдүрүп, жылдысту күлүмзиренип айткан:

— Быйан болзын, таайым!

— Адын кем болор, жееним?

— Найра...

— Акыр, акыр, күйүүм Наамыкай, тодоштор — жаан жебрен уяа — деп, база ла Кулчугай айткан. — Ненин учун слер кыдат тодоштор деп адандыгар? Кыдат јеринде јатканаар ба?

— Кайын агам — калапту жайзан Кулчугай, ончо ага-жайзандар, темичилер, алыптар! — деп, Наамыкай айткан. — Угыгар. Өбөкөлөрим өткөн чакта туку Эрчиш бажында јуртаган болуптыр. Тодош жайзан, каан той эдерде, көжөгө дө туткан дежер. Бир күн бистин өбөкөбистин та кажызы болбоой — эки карындаш балыктап јүрерде, сууны төмөн кичинек кемечек агып келеткен. Ол кемедетос кабай јаткан. Кабайды јаратка алып чыгып, ач көрийзе, балтыр кежик бала јаткан. Торко-мандыкла ороп салган. Ак торкодо та нени де бичип салган. Сары нама ол бичикти кычыр көрөлө айткан:

— О-о, тодоштор! Слерге жаан ырыс келди! Бу тегин кижинин балазы эмес, каан кижинин кызынын балазы турбай! Каан кижинин балазы кижиге барбай јүрүп бала тапса — коркышту жаан ујат. Жаан јажытта чыккан бала эмтир. Оны өлтүреринен карамдайла, чуулайла, тос кабайга салала, тос кемечекке агызып ийтир. “Өлзөн — өл калгайын, өлбөзөн — тирү арткайын! Салым, кудай бойы билзин!” — деп бичип салган эмтир. Тангуттардан болды ба айса тунперлерден болды ба? Магомет јаны кату, олордон болбой? Је эмди ол слердин уулыгар. Кудай берген! Тодош болзын — кыдат тодош.

— О-о, өрөкөн! Сый эдип слерге нени берелик? — деерде, “Ол бир сары эчкини бер. Саап ич јүрейин. Баскын намага база не керек” деген.

Онон бу төрбөттөрлө жарашпай, төс Алтайга көчүп ийгенис. Кайрулу-Шын кабайыс болды, таш-тайгалары шибеелерис болды. Онын учун кебеделисте өскө кебер бар. Найра балам олордон таркаган болбой.

Айылдын ээзи, Шанкы — Кулчугайдын агазынын балазы —

база копшык кара чырайлу, коо кырлан тумчукту, жакарганду үндү. жагыгандый көрүштү. Килин-кара чегедеги солоны ошкош кееркемжилү. Абалардын чала калап жүргендерин көрүп ийеле, айткан:

— Тышкары барып не ойнобос? Айдын түн туру, жылдыстар чагыл калтыр. Найра балам, үүре-желелеринди, жиит айылчыларды тышкары апар. Туудан жынылап не ойнобос?

Найра жыламыштары шылырап, алтын-мөңүн кееркемжилери шынырап, үйден чыга конгон. Оны ээчий Мамыт, мундустардын темичизи, база чыга конгон.

— Аба-жайзандар! Слер нени айдарар — андый ла болзын! А мен бу айдын түнде эржинелү Алтайда ойноп, кожондоп алайын!

— Э-э, ойноп-жыргап ла алгай! — деп, Жамзынак айтты. — Шонкор — жалтанбас баатыр, је јаш. Кандый өлүмдү чак келгенин јетире ондобой јат. Мундус Абак уйазы, төөлөс Кураган уйазы орустарла тартышкан. Канча өлүм, кыйын көргөн. Олорго канай јайылзын! Орус байлар колына кирзе, ондо жүрүм јок!

— Бисте де јок болбой — деп, Манчылык ыйламышырап унчукты.

— Бузуку таайым, чөөчөй!

— Калганчы катап жыргап јаткан болбойыс, уулдар! — деп, Омбо јайзан улу тынып, јоон буурыл кејегезин сыймап айтты. — Кара калмыктын јерине, Эдил суунын элезиндү чөлине, бисти айдап апаратан деген табыш жүрү. Кааннын бийлери биске бүтпей јат. Ојто Боодо каанга јайылар болор деп. Кыргын казак, кара кыргыз бисти база јамандап турбай. Калдан-Божокту каан өлбөгөн болзо, танмаларды Хазар талайга чөнүр салар эдис! Оны, агару каанды, Талай-Намадан алкышту јуучылды, јеендери өлтүрлеп салды. Ол Табаачы, Амыр-Санаа! Бистен чыккан кайракандар. Агару нама алкыш айтты дейзин бе?! Каргыш ийген. Кара каргыш...

Тышкартынан Найранын шыныруш каткызы угулат. Балдар жылкынын терезине отуруп, Сары кырдан жынылап, ойноп турган болгодый. Алтайдын капчал-кайыр јерине јуу-чак јеткелек. Өлүм көрбөгөн улус өлүм келерин сеспей јат. Эки жиит бой-бойынан көс албас. Найранын көзи Мамытта, Мамыттын көзи Найрада — эликтин көзи тууда, эрдин көзи кыста дегендий.

Эртезинде он эки јайзан бир шүүлтеге келген — орус каанга багынар, онон болуш сураар: кызалан өйдө коруп ал деп. Јайнулу самараны Самак деп сары нама ойрот тилле бичизин дешкен. Самак сартак сары сагалду, чанкыр көстү, шыйпык бүдүмдү кижги. Төбөттө канча јыл жүрген, намага үренген, кубулгазын намалардан алкыш алган. Калдан-Ойрот кааннын өргөөзинде жүрген. Божокту кааннын өлүмин көргөн. Кубулгазыннын јажыдын билер

болгон. Калдан-Божокту кааннын агару кејегезин Талай-Намага јетирген кижин ол. Оны кем де билбес, јаныс ла улу Кутукту нама билер. Канча кўнге курсак јибей јўер. Карлу шуурганга бастырып, уйуктап калар. Кумак базырган чўлдўрди ўдўп келер.

— Бичи — деп, Омбо айткан. — Бала каанга! Арасейдин улу каанына!

Самак кичинек агаш тактаны јылдырып, ак чаазынды јайа салып, бичий берген: “Улу Бала каан! Элзебет Петров-кызы! Калык-јонго јаман ўй келди. Јерис тўреди, тонолды. Мунгал-манјылардын кал черўзи алтай-теленит калыкты ўлтўрип, ар-јўўжўзин блаап јат. Бу кызалан ўйдў ўлўмнен корула бисти, бийик колыннын алдына тут. Албаты-јонысла, ак малысла, Алтай јерисле орус каанга кирерге турубыс. Кандый ла калан тўлўўргў, бис јўп. Керек дезе, тўрт мун черў јуур аргабыс бар. Јаман чакта корула деп јайнап турубыс”.

Самактын колында бичимел торт ло бийелеп турды. Омбо — ойгор јайзан, ўнчозын билип јат. Угузу бичик бўткен. Јайзандар танмаларын тургусты.

— Мен Эдил суунын јанына, элезин чўлине, кара тўрбўт, торгут јерине једил болбозым. Орустын кыйузы јанына, Чарышла, Бешле, Эрчишле кўчўп јўерге сураналыктар. Кандый да болзо, Алтай јерис.

— Онызы ондый, аба — деп, Наамыкай айтты. — Је кааннын јўбинен канай чыгарыс?

— Кийнистен ўрт-калап јуу келип јат. Мунгалдар бистин кара баштарысты кезер. Мендейлик, јайзандар — деп, Кулчугай айтты. — Буктармыда отокторымнын арткан-калганына једедим. Кыргыздар да бисти тоноп, ўлтўрип јат. Эдил јанына кўчў дў бербей. Кижин јаткан јерге кижин јатпас кайткан? Андый ба, агару нама Самак?

— Андый! — деп, Самак унчукты. — Ончозын судур бичикте айдып салган...

Јайзандар јакшылажып, буурыл чачтарын сыймап, тизелей тўжўп, Алтай-Кудайына бажырган, кучактай алыжып, кўстўринин јаштары айланыжып, аттарына минип, јуучылдарына курчадып, кўўлеген тибиртле јўргўлей берген. Наамыкай Эредей ле Эрчиндей уулдарын, онойдо ок темичилерин алдыртып, јакарган:

— Отоктын улузын јуугар. Орус кааннын јерине јууктай кўчўр керек!

Найра энезинин јенинен тудунып ўйлап, та нени де айдып турган:

— Энейим, энейим! Мен барбазым. Мени темичи Мамыт сўстўп туру. Тўўлўстўрдин јерине кача берелик дейт.

— Бу нени айдадын, балам! О кудай! Жуу-чак! Өлүм!

Кара кыргызтын как чөлинде өлүп, каргаа-кускунга челдеткенче, кайран Алтайымда калайын. Энейим! Энейим!

— А мен көр күйгем, балам, сес ийгем — деп, Шанкы чегегединде арчуулла көзинин жажын арчып айткан. — Үйде эмди адан, эки акан. Ол темичинле кожо үйге кир, ада-эненнин алдына чөгөдөй түш. Айдын ла...

Мамыт ла Найра үйге кирип, от айагына чөгөдөй түшкендер. Мыны Наамыкай кайкап көргөн. “Бу не атазы болотон?” деп сананган.

— Найра эпши жанындөөн көч, эненнин жанына отур! Сен, темичи Мамыт, эр жанындөөн от...

Мамыт көө-куйакту, жалмажында кылышту. Ол жарындарын түзедип, жайзан-бийден жалтанбай, ого удур көрүп айткан:

— Тилим — куда, тизем — күйү. Кудалап жүрүм, ада-жайзан. — Ол жабынтызынын алдынан кичинек кара тажуурды ала койып, мөнүн калайлу чөөчөйгө аракыны уруп ийген.

— Сен, темичи, жаман чакта базын жүрүн бе? Өлүмдү өйдө өчөл жүрүн бе? Кандый куда? Кандый жыргал?! — деп, Наамыкай кизирт этти.

— Кызыл түлкү жүрзе, адайын деп, кыс жаражы жүрзе, алайын деп! Жоп бергер, ада-жайзан!

— Не калаптан отурын — деп, Шанкы айткан. — А эмди чак келди дейле, өлөтөн бө? Алдында кем отуры? Атту-чуулу Абак жайзаннын уулы отуры. Эр десе эр, алып десе алып. Эки эмчегимнин сүдиле азыраган балам. Жараш дейле, жатка бербейтен бе? Эрке дейле, эрге бербейтен бе? Жөбим бер жадым, чөөчөйдү ич жадым.

Ол Мамыттын колынан чөөчөйдү алып, жык берип ийди.

— Э-э, жакшы аракы турбай. Мундустар берди бе?

— Эйе, энекей, карындаштар мында да табылды. Бу Карамтык деп жерде үч өрөкө айыл туру.

— “Тенериде жылдыс көп, телекейде мундус көп” деп, тегиндү айтпаган.

Мамыт Наамыкай жайзаннын алдына чөгөдөп, чөөчөйүн берип айдынды:

— Үлдү тударда тыркырабаан кол, чөөчөй тударда тыркырап жат. Канду жууда коркыбаан жүрек кайын ада алдында жимиреп жат. Намыкайдын кату көрүжин тударга күч болды.

— Амыр өй болгон болзо, айгырлу малды айдап келер эдим, алтын-мөнүндү артынып келер эдим. Жаман чактан жагынар арга

жок, јаш јүрүмди көмөр арга жок. Алкыжаар бергер, ада-жайзан.

— Балам! Найрам! Санаа-күүнүн жетти бе? Айса аптап, жөптөн ийди бе?

— Санаам жетти, адайым... — деп айдала, Найра ыйлай сокты. Кайкамчылу жараш көстөрүн јаш туй алып ийерде, онон жараш боло берди. Көстөр јаштары төгүлип те турза, күлүмјизин јажырып болбойт.

Наамыкай чөөчөйди ууртап айтты:

— Јөбим бер турум. Балдарымды алкап турум. Эжигине мал бассын, эдегине балдар бассын. Онон арагызын бойын башкар, Шанкы. Мен өрө јортып, ал-тайгаларга, агару кудайга бажыр салайын деп.

— Эй, Эрелдей, эремжик бее бар, оны тудуп сой. Мамыт! Јенелерине, эјелерине барып айт. Баланын чачын өрүп берзин деп. Јаны айыл јууп ийзин. Бу мында јайзандар түшкен айылда. Эр улустын ортозында да јүрзен, Мамыттын эрјинедий эш-нөкөри болорын. Өлөр алдында алкап салайын деп. Тон-чегедегинди белетеп салгам. Бир де күнге болзо, кийип ал. Оны онон ары канай кийерин? Јуунын-чактын ойинде?

Ол күн чала-была, мендештү той болгон. Төрөөндөр јуулган. Найранын чырайы кызыл, көстөри — сулаган јылдыс, кирбиктери — эки кара көбөлөк. Кызы ырысту болгонын, сүүнип, сүүп жүргенин энези сезип ийген. Күүн-санаа деп неме андый туру. Адазы карыгып јат. Кызына коркышту кару кижн. Онын үнин укпаза, јайыла түшкен ак чечектий күлүмјизин көрбөзө, чек карыга беретен. Эмди айрыл јат. Оны качаннын-качанга көрбөс. Көстин јаштары табырап, азу сагалдан тамчылай берер.

Јаш көөркийлер јуул келген, јаан өрөкөндөр киргилеп келген. Тепшилерде эт-јуу буулап јат. Кыдаттан келген кызыл чөөчөйлөр айлан јат. Түлкү јакалары элбиреп, түндий көстөри суркурап, мөнгүн көндүрге, куйушкан шынкырап, келин-кечиндер, кыстар сыр кожонло келип јат. Кожондордын јараштарын не дейзин! Кайрулунын күрен кайа-таштарына, ак кыруда агаштарына јанылан јат. Ол јанылга эмдиге јетире арт калган. Таштан, кайалардан турган узун кырлан карлу, салкынду түндерде ол кожондорды кожондойт:

Тон кышкыда той эткен
Тодоштордын јайлазын.
Торко-мандык ол кийген
Келинектин јаражын.

Төстөк жердин өлөни
Такталганча ойнойлык.
Төртөн эки жыламаш
Экчелгенче ойнойлык.

Соок кыш та болзо, жаш үйе: уулдар, кыстар күрентикте күрее-лей туруп, кожондоп турдылар. Айылда жаандар кереестү сөстөр айдыжат, ыйлажат.

— Жаман чак келди, куда!

— Өлүм келди! Бисте не болзын, жүрерин жүрүп койгоныс. Жаш көөркийлер не болор? Олорды кандый салым сакып жат?

— Агару нама Самак, ойгортып беригер!

Самак сартак сары сагалын сыймай тудуп унчукты:

— Бу Алтай — Амыр-Санаанын энчилү жери. Болуш, жөмөлтө сураарда, слер болушпаганаар. Сүрүп ийгенеер! Оны калкалар, манжылар не аайлу истеген. Ол качып, кара казахтын жерине барган, онон орустын жеринде өлди. Болушкан болзоор, мында каан болуп отурар эди. Ол — ширееге отурар кижжи. Эмди каандык та жок, ширееге отурар каан укту кижжи де жок. Төрбөн-Ойроттын уйазы кургады. Көчөр керек, айдуулга барар керек. Айса өлбөй арт каларыс.

А тышкары жииттер ойногон, танышкан, кереестешкен.

— Үүрем, жолыгыжарыс та жок. Менин сыргамды кереес эдип кийип жүр!

— Сеге мөнүн жүстүк сыйлап турум.

— Менен сеге белек, көөркийим.

— Бисти жагыс ла өлүм айрыыр.

— Кайран Алтай! Кудай! Калкаларга, мунгалдарга не керек?

— Мен жолдон качеерерим. Алтайымда артарым.

Тенериде жылдыстар сооктон мызылдажып калтыражат. Кар чедиргентип, буттар алдында калтыражат. Өлүм келбеген. Өлүм кайда да ыраакта. Кандый калжу салым сакып жатканын калык кайдан билзин...

— Карыкпагар, ада, кунукпагар, эне. Айдар таайымнын болужыла бис слерди табып аларыс!

Найра аказынын жуучыл кебин кийип, чачын толгоп, бөркинин алдына сугуп ийген. Жаан жакала жүзин туй тартып алган. Жагыс ла чокту кара көстөри суркурап жат. Жалмажына жуучыл кылыш тагынып алган. Адазы кызынын жагына базып келеле, мөнүн кынду чичкечек моол бычак берген. Онон кезе көргөн. Кыс адазынын көстөринен ончозын кычырып ийген. Сүүш толгон чокту көстөриле адазына көрүп, калганчы катап ару, ай жаркынду күлүмжизиле күлүмзиренип, бажын кекип ийген: "Билдим, адам!"

— Јакшы болзың, эне-ада! Эржине кеен Алтай! Эзен жүрзе, эбирип жан келбей — деп, Мамыт үзенизине туруп, колын жайып кыйгырды. Онон ас-мас жуучылдарын баштап, узун кырланнын чанкыр таштарлу боочызын ажа берди. Аттардын жал-куйруктары жайылып жылый калды. Жаныс ла аттардын туйгактарынын тибиртти айса курч чанкыр таштарда салкыннын күүлежи артты.

Наамыкайдын аказы, Јонор жайзан, ийнизин туура апарып, канзазына танкы азып, ийнине берди. Эки көс жаштал јат. Та соок салкыннан, та ачу санаанан. Аказы айтты:

— Сен — жайзан, улузын учун каруулу. Бала каан килемкей, ойгор каан деп уккам. Төрбөт-торгут Эдил суунын јанына барып, эзен-амыр јуртай бергин. Керек кааннан эмес — бийлерден не. Ол Калдан-Ойротты эбире отурган немелер је не болды? Јишкен, өлүшкен, коптошкон, сайгакташкан. Учы-учында эл јайрадылды. Каандык өлди. Кайран калык кыдат-манјынын, калка-моңолдын јеми бол калды. Арткандарын эмди кара кыргыс, кыргын тоноп, кыйнап јат. Мен жайзан эмезим, кандый да каан алдына каруу тутпазым. Мында арт јадым, ийним. Эки шибее тайгада куй таштар бар. Чымыл өтпөс чыдырман, айу өтпөс адырман — ондо јажын каларым. Эне Алтайды ээн арттырар јаныс јок. Очокто одыс өчпөзин, талкан күлис сообозын. Јаман чак өдө берер. Кудайдын күни тийер. Алтайына эбир жан келерин, кем билер?

— Јаныс ла кудай билер.

х х х

Алтайда өрт-јалбыш. Канду јуу. Тынар тынду неме түндүк јаар јүткүп јат, орустын кыйузына јууктай. Чуй бажында казахтын султаны Барак канча јүс черүлү жүрү дешкен. Эзеннин уулы Эр-Чадак моңол черүлерди баштап, Алтайды база тоноп келген. Калка-моңол каанына айткан: “Ээзи јок мал туру, кааны јок албаты јадыры. Барып јуулап, бактырып берейин”. Казах бий Кочкорбай Майма, Чамал ичин тоноп, Эрелдей жайзаннын катын алатам деп кыйгырган. Коркышту јараш келин. Оной турала, Куу-Маш деп јерде мундустарды, иркиттерди олјолоор деп жүреле, јепселин үзе аттырып, уулы бойыла ол јууда өлгөн. Кыргыздар онон качкандар.

Мамыт Чуй ичи јаар барарга сананган. Ондо Эр-Чадак жүрү дешкен. Ол Коротынын ичи өрө мантаткан. Онойдо Чамал ажар. Кара-Каскак јерде Шиме судурчы јаткан. Ого јолыгар. Агару өрөкөн нени айдар? Азырал јок. Аттар арып јат. Онын учун кар јок меес јерге аттарды откорор керек. Мында кар јаан эмес. Мынан Јал

Мөнкүнин тайгазынын ак кары көс кылбыгар жалтырап жат. Кандый да күч ой болзо, сүүш түней ле өлбөй жат. Мамыт ла Найра ырысту болгондор. Јук ле көрүштен. Канча јол өткөн, канча өлүмнен эзен арткан нөкөрлөри Найрага ајару эдерге албадан жат. Чүрчеде ле байканды тартып ийген, отты салып, чайды азып ийген турар:

— Јенебис! Тыштангар...

Көстөринде оморкогонду күлүмји. Канай-канай јеткер болзо, олордын кажызы ла Найраны корулап алар. Мынай отурганча, үч кижі түшкүлеп келди. Јалбак жарындарлу, бийик сынду улус. Бир-үзинин колында узун, јоон шыйдам, бажында курч темир кептеп салган. Олор оттын јанына отурып јакшылашты.

— Слер не улус? — деп, Мамыт сурады. — Мен — мундус. Адым Мамыт.

Онын адын угала, јааны сертес эдип, кончынан канзазын алды.

— Циндердин черүзин силкий тарткан баатыр сен бе? О-о! Бис — наймандар, Солтоннын уулдары. Мен Боор болорым. Бу эр Ак-Билек болор. Кичүбис — Анчы. Экүбис туу манјы-кыдат јеринде калды — та эзен, та јок. Калдан кааннын тергезинде түймеен баштал турарда, Терен Алтайыска качканыс.

— Көп улус па?

— Ол келеристе, калын јон болгоныс. Алты-јети мун болгон болбой.

Бу сан башка бүдүмдү эр эмитир. Калын кара чачын сырмалдап өрөлө, мөнүн белекле јиткезине кыпсай тут салган. Кара бөслө кыптап салган узун эдектү кийис тонду. Мамыттын берген калтазынан танкыны канзазына тыгып, кызыл колло кызыл чокты алып, канзазын камызып, танкылай берди. Ол тосток кара көстөриле бир уула ончозын көрүп отургандый, ол ок өйдө нени де көрбөй тургандый.

“Амыр бас келген кижини шылаарга, көп сурактар берерге јарабас” деп, Мамыт сананды. Јылу некеј тонло оронуп, Найра уйуктай берди ошкош. Кејимнин үстинде салган аш-курсактан табылу ажанып, чайды унчугышпай ичкилеп отурдылар. Аштагандары тын, көстөри онкойыжып, јаактары копшыйгылап калган. Је аштап јүргендерин көргүспей јадылар. Бек, кату кылыкту улус болгодый.

— Јер-Алтайыска чак түшти, өлүм келди, Мамыт бий! — деп, аказы Боор унчукты. — Талај наманын, улу кубулгазыннын каргыжы јетти. Мен Төбөт јеринде јирме јыл јүргем. Ондо Самак, Шиме деп уулдар база јүрди. Кыспу-Тоонын Ак-Боом кайазында куй таш бар. Ондо Шиме судурлап, намалап отуры. Кергилдер

андый көөрөм улус не. Төбөттүн намазы төртөн жылга бир де сөс айтпай отуруп жат. Же озолодо не айдар оны? Не болотон — ол болор учурлу. Салым- кудайдын бычузын туура таштап болбозын. Адамнын, улу Солтоннын, да өлүмин мен көр салгам. Бу башкүн бала-барканы, келин-кечинди, карган-тиженди Чанкырлунын берт, жыш жерине жажыр салала, Жал-Мөнкүнин эдегине кайып көрүп келдис — ан жүрү бе, мал жүрү бе деп. Бисти бу туку Мыны оозынан бери сүрүшлеген. Айылды-журтты өртөп салган, ак малды айдай берген. Ас-мас улус орустын кыйузына качкан, арткандарын мында калка-мунгалдар өлтүрлөп салган. Жал-Мөнкүнин эдегинде, Жарык-Ой деп жерде, одуландыс. Адабыс айтты:

— Арка-тууны айланып ийгер. Ан-куш жүрү бе, калка-монол клееди бе?

Бойы одуда артып калды. Туунын бажына чыгала, ары-бери көрдис. Ан да жок, кижиде жок. Оду дөөн кел жадала көрзөөс, адабысты монолдор курчап ийген эмтир. Шан-ман табыш. А мен монол тилди жакшы билерим. “Уулдарынды кычыр! Бери кел деп айт” деп некегилеп, жыданын бажыла сайгылап турган эмтир. Онон адабыс кыйгыр туру: “Кач! Жажын! Бектен! Корулан!” Монолдор озо баштап ондобоон, онон билип ийеле, адабысты эки агашка кере тартала, төжин кылышла жара чабала, жүрегин кодоро тартала, жыданын бажына сайала, жаңыгылап турган. Чурап барар эдис. Өлүжер эдис. Же үч кижиде алтан-жетен кижини канайдар.

Бу сөстөрдиде айдарда, эки ийнизинин көстөринин жаштары табыража берген.

Ончолоры оп-соп түжүп, одуны эбире жуулгылап келген.

Мамыттын көстөринин оды чагылып, үлдүзинин сабын кезе тудуп айткан:

— Чөй бөрүлөр, олордын кылыгын мен жакшы билерим! Олор Жал-Мөнкүни ажып болбос. Кар жаан.

— Олор бисти истеп кел жат — деп, Боор айткан. — Бери ажар, Коротыны төмөн түжер.

— Эй, женил буттулар! Бу кырдын ары жанын карап көрүгер! — деп, Мамыт жакарды. Олорло кожо Боордын карындаштары барды. Найра бас келеле, тизелей отура түжүп, солун кижиле жакшылашты. Боор жылу күлүмзиренип сурады:

— Мамыт-бий, бу сенин жуучылың эр кижиде чилеп отурбай, үй кижиде чилеп не отур жат?

— Эйе, ол — узун эдектү кижиде. Наамыкай жайзаннын кызы болор. Сөөгиде кыдат-тодош. Башкүн Кайрулуда Алтайдын он эки жайзаны жуундаган. Орус каанга багар деп жөп чыгарган. Мен ондо

бир көөркийге жолыгып, ат бажына сөс айдып, от айагына куда салып, ада-энезинен алкыш алып, эмди жан жадым. Орус каанга багынбазым. Олордын кылыгын мен жакшы билерим. Аба-Жышта, Алтын-Көлдө, төөлөстөрдин тергеезинде, жажын калайын деп.

Найра жаңыс ла жаан кара көстөриле чокту күлүмзиренип салды. Анча-мынча болбой, кайучылар жет келдилер.

— Ол ло кечеги монолдор одулан жатлары.

Онон тан адар алдында кенейте табару эдип, ончозын жыдалап, кылыштап салгандар. Ойгоно чарчагандары удур адышкан, чабышкан. Мамыттын алты баатыры база жыгылды. Отторы жетире өчпөгөн одулар, анда-мында жыгылган улустар, ак карда кызыл кан...

— Быйан болзын, Мамыт-бий, улу Абактын калдыгы. Адам учун өч аларга болуштын. Мен орус жандарга база барбазым! Алтайымнын агаш-тажына жажын каларым. Циндердин ле орустардын нези башка, кажызына ла барзан, кайылып, чөнип каларын.

— Султан Солтоннын уулы база султан эмей. Ол жууда жыгылган уулдарымнын аттарын ал, көч, кач, жажын! Кудай сеге болушкай!

Онон аттарынын оосторын бура тартып, ас-мас жуучылдарын баштап, Себини төмөн ак карды быркырадып, элес эткен.

ИЖЕМЖИ УЧЫНДА ӨЛӨТӨН

Маргарита та нени бедиреген, кемнен качкан, эски туразына та не келген? Бойы да билбес. Айса өкпө-жүректи өртөп турар сүүш келерде, онон коркыган? А коркыйла, кайда барарын? Бойынан бойы кижичи качып болор бо? Эки-үч күннин туркунына ол туразынын ичин, тыштын арутаган. Деремнеде айдышкан:

— Бу медичка келин жан келген бе? Та-ай, канча жылдар өт калган! Нени сананды не?

— Карып калтыр ба?

— Жо-ок, озогы ла жараш бойы. Инчелигент келиндер жан жат не. Сүркүштен жат, будын жат.

— Жаңыскан ла бойы. Жакшылаштым. Неме айтпайт.

Коштой жаткан айылдаш келиндер кирлеп жүрген. Эмди деремнеде куучын жүр жат. Энирде печкенин одын одырып, сары жалбыштарды узак айкап, Рита тым отурган. Жаңыскан... Жаңыскан... Ол Атаганов өл калган болзо, сананар да неме жок болор эди. Ле оны аргадап алган. Түни-түжи кичееген. Неге иженген? Мындый болор деп ол сананган ба? Эмди санаадан чыкпай жат. Бу жүрүм эмди Ритага не керек? Ол тура жүгүрүп, белде жоон кадуны тартып көргөн. Бек! Эртен кем-кем түней ле көрүп ийер. Улус онын сөөгин

уулчагынын сөөгинин жанына жууп салар. Ыйлажар, аракы ичкилелер. Мирзабек оны өлгөн деп билбес те. АЙса ол ундыбаан, сакып отурган? Жок! Мендебес керек... Өлөтөни база узак неме беде. Ол Мызай Бакумов коомой уул болгон бо? Ненин учун ол кенейте ачыркап, акчага өлүнүп жүүле берген? Же бир жаан жашту өрөкөн айткан ла эди. Оору өрөкөнгө Маргарита укол салган, эмдер берген. Ол чадыр айлында озогы агаш орында жаткан. Түнүктөн күн чалып, төр бажына алтын төнөштөр болуп тура берген. От бырыксып күйүп жат. Чанкыр ыш түнүк жаар чоройлойт. Талканла, аарчыкурутла, туку качан ундылып калган өйлөрлө жытанып жат. Мында ла, бу очоктын жанына, энези онын чачын сырмалдап өрүп, жыламаштар тагатан. Онон көөрчөклө азырайтан. Шынырада каткырып, шылырада жүгүрип жүретен эди. Кече ле болгон немедий, а бүгүн өлөтөн өй келди. Энезинин сөөги үстиги кобыда, чанкыр кумакту меесте жадыры. Ондо чеден де жок. Кереес те жок, жангыс ла чанкыр өңдү үч болчок таш салып койгон. Бүгүңги улус чедендеп жат. Жүзүн-базын темирлер тургус жат. Көрөргө жаман. Кижиде ар-бүткенле биригип калар керек.

— Алтын бүрде жанар болбойым, балам. Жүрерин — жүр алдым, көрөрүн — көр алдым. Эмди неге тартынар? Баламнын балазын көр алтан болзом. Горныйда. Школдоп турган не... Сүрекей сүрлү бала. Салымы та кандый болотон болбой? Алтай уулдарым аракыдап баслай береде, кыстар — эн кеендери, жүзүн-жүкпүр немелерге жем бол кал жат не.

— Оной коркытпагар, Бачым-эжебис — деп, Рита айткан.

— Өлзөм, сөөгимди энемнин жанына жууп салгар деп айткам. Чеден де, памыйтнык та керек жок. Эм бу Үкекте, Ак-Алаха деп алтайда кыс баланын сөөгин каслап алган дежет. Эмди ол сөөкти блаашлап жат. Орустары бистийи деген, алтайлары база бистийи деген. Туку качан өл калган кижинин сөөгин не блаажар? Уйат!

— Эмди ончозын садып жат. Күчтүлери блаап ал жат — деп, Рита айткан. — Лакшы ла улус болгон, та канай жүүлгилей берген?

— Бу сенин Мызайын жакшы ла уул болгон эт. Ыра-јорозы куул жүрү. Ондый да болбой база. Калжу кылыкту, кара-боро санаалу. Туку төмөртинен келген улус. Граждан жууда камык улус кырган немелер. Ажарынып, чеберленип жүр, балам. Бу сен кажы жердин, сөөгин не? Угы-төзин кем?

— Мен Байат-Бачат жеринин кижизи. Сөөгим чорос-мундус. Адамнын адазы шахтада иштеп турала, жерге бастыр өлгөн. Энемнин адазы, Абуяа өрөкөн, шорлордын жаан камы. Ол адамга айткан: “Терен Алтайга көч, анда журта. Мында кара жерге бастырып

өлөрүн айса сары Арасайда чөн каларын” деп. Адам Акташта, Курайда иштеген, онон шуруп ойып турала, јерге бастыр өлгөн.

— Салымынан кый болбойтыр көөркий. Э-э, салым кандый ла болотон јат. Энемнин энези јүс јаш јажаган. Байат јеринен көч келгенис дейтен. Јаанабыс кыдат-тодош сөөктү Наамыкай јайзаннын балазы дейтен. Јуртаган кижизи Мамыт бий, Абак јайзаннын уулы. Јаман чакта олор тениген туру. Айдуга барбаган. Аба јышта јажынган. Онын уулы Таңјарыкта төс таайларына јанган. Јонордын ач-үрени анда не. Онын балазы мен болорым, наймандардан, Солтон уйазынан. Кызым тодош сөөктү кижиге барган. Јамыркак, күркет улус. Је ол јеен кызычагым јүрегиме јай кару. Јүре-јүре, туку озо чакта эјезин, Найраны, төзөгөн болгодый. Көрзөн, бистин угы-төзис бир туру не. Канча катап куул та турзаас, каныс, сөөгис бар турбай.

Найра кайкамчылу јараш кыс болгон дежер. Малаев Наамыкай јайзан албатызыла кожо айдуга барган. Эдил суунын ол јанда элезиндү чөлдө эригип, Эне -Алтайын сананып, карыгып өлгөн дежетен. О-о! Арасейдин түбинде эл-калыгыс өлди, кырылды. Канча түмен калыкты айдап апарарда, канчазы кара кыргызтын чөлинде кырылган. Корон соокто ончозын канай сөөктөйтөн эди? Канча јылдарга кургаган сөөктөрдөн чөйилген јол арткан. Оны казахтар “калмыктардын јолы” дейтен.

Наамыкайдын аказы, Јонор, ол Кызыл-Шында шибееленген. Јаан јаш јажаган. Балдар јок болгон. Өлөр алдында бир кул кыска бала јазап берген. Көрзөн оны! Јаан кижии өлгөн, үбин карындаштары јийтен туру. Онын отурган эш-нөкөри калапту кайракан болгон. Алты күнге ашты сооткон, јазаган. Онон јаш баланы јаан некей тонынын койнына сугала, узун умчы ичегеге сүттен урала, койнына база сугуп алала, ичкери элес ле эткен. Кыш. Јаан сууларда тош тур калган. Ол јолды кыскартып, Чамал ажыра, чалкандулардын, шорлордын јери ажыра үч конып, Аба-Турага јет барган. Ондо уулчакты Јонордын уулы деп бичиделе, ай печеттен салдырала, јан келген. Бат, кадыт, а! Кергил сөөктү кижии. Үп јигилеп көр! Карган тул эмегенди сүргүлеп көр! Онон ол Јонордын јуртынан кыдат-тодоштор кыймырай берген. Ол јеен баламнын ады Эркелеш болор. Јаркынду јараш та, јарык санаалу да кыс. Оны сен көр јүр. Быјыл үредүзин бождор. Энези тодошторго барган. Туку Оймондо јаткан Эремей база јуук кижии. Ол тодоштон чыккан. Ондо Тойно деп калапту эмеен бар, чагандыктардан. База биске јуук кижии.

Ол корон соокто ак кары чачылган агаш-ташту јерлерле барып јаткан үй кижини сананзан — кандый јүректү, кандый јалтанбас

кылыкту киж! Маатыр! Койнында эки айлу јаш бала. Кезик алтай үй улустар эрлерин эркидей алар! Эне киж — эл-калыктын энези... Эмчегиле азыраган, эркеледип јайкаган. Умай-Эне, баш болзын!

Онон өрөкөн чай аскан. Көп немелер айткан. Куучындаган. Керек дезе, сүттин аракызын урган. Онон кичинек амзап көрөлө айткан:

— О, Алтайымла, от-очогымла јытан јат.

Өрөкөн айдын алар деп сананган болгодый. Онон удабай јада калган. Кандый ойгор өрөкөн деп Маргарита сананган. Чындап та, јылый калар керек, јер-јенисле, өлөн-чөплө биригип калар керек. Устимде меестин көк чечектери јытанып турзын, курч таштарда салкын кожондозын, сыргалјындарда сыылада сыгырзын.

О, Мырза кандый јүрү не? Көөркийим. Ол кандый да өскө укту кижини не алды не? Айса ол тармачы? Илбичи? Куулгас алмыс? Уулы эмди та кайда да тенип јүрү. Өл калган болзо, уулы оны билбес те. Је балада кандый буруу? Онын тамырында өскө кан агып јат. Орусла колына-колына келеле, кайыл браадыс. Је орус кыстар јараш, омок, јалтанбас, тын кымынбас. Сүүш! Јалбышту сүүш! Алтай уулдар, кыстар билинбей турлаар. Онон көрзөн, ундылып калган јүрлеер. Мирза, Мирзабек! Түнде эмчектерим тыныскыыр, соорылар күйер... Мен карган эмезим, меге јүк ле одус эки јаш. Ончозы өлди, кургады, соолды деп бодогом. Јок, тирү эмтир! Сенин буурай бараткан толгомолду күргүл чачын, борозымак көстөрин, узун сабарларын, ийделү колдорын. Сен бойынды ырысту деп бодогон бо? Јок! Сен качан да ырысту болбогон.

Маргарита энир кирзе ле, атанарга, городко барарга сананар, је тан ат келзе, токтой берер. “Сени анда кем сакып јат, кадыт?” деп сананар.

Азыйда үүрези кече кир јүрген. Оны-мыны куучындажып отура-ла, сураган:

— Сен нени эдерге келген? Республикан больницада јакшы иштү, тоомјылу деп уккам. А мында... Үзе јайрадылган. Иш јок. Улус эки-јанызын кабырып, кичееп, азырап јат. Мында бир өгөөн бар. Сөс айтса, барарын ба? Аргалу-чакту киж.

— Байлардын јакшызын көргөм! Эрге барганча, эрзеп јүрейин! Садынайын? Олор ончозы — сволыштар! — деп, Рита кыйгырып ийген. — Мызай нени этти, уктаган бедин? Нина — молојис кадыт. Өлтүреле, өртөп ийген.

— И-та-тай! Андый немени мактаба! Ол — фашист. Ого Освенцимнин печкези керек. Ончозын өртөп ийерге... А сен — карган кадыт. Эрзезен де, эрлер сеге јууктабас.

— Јууктаба-ас? Көстөриле көчүгимди жигилеп туру. Көр! — ол платьезин өрө тартып, болчок соорызына тажынып кыйгырды. — Төжимди тудуп көрдин бе? Кату, чек саамчып калган! — Креслого отура тужуп, ыйлай берген.

Вера үүрезинин ачу, өнзире јерине тийип ийгенин билип, оны кучактай алып, база ыйлап ийген. Экү мынайып ыйлажып отургандар. Ажып бараткан күннин чогынын алтын жарыгы килтиреген полдын сары будугынан тайкылып турган. Ыраакта Кадын алыс шуулаган. Карагайлар баштарында салкын ойногон. Олор балбак, быыраш баштарын јайкап, кайкажып турган: "Бу кижилер не ыйлажат не?"

Онон эки үүре чөөчөйлөшкөн, кожондошкон, кокырлаган. Аракы деп неме нени этпес!

Ачу аштан ургажын,
Ичпезим деп айтпазым.
Ак санаалу көөркийге
Барбазым деп айтпазым.

— Вера, мен азыйда сүүш деп немени билбегем. Кижиге барган, бала чыгарган, соктырган, сүрдирген. Ондый ла неме туру не деп санангам. Көрөр болзо, чек өскө неме эмтир...

— Онон качып келген бе?

— Эйе, коркыгам. Ондый от-јалбыш күйер деп бодобогом.

— Салымнан качып болбозын... Айса сеге кудај ырыс берген — канча шыра көргөн көөркийге? Айла, сенин угы-төзин сан башка — чорос-мундус деп уккам. Телеут улустын сөөктөри андый ба?

— Алтай ла сөөктөрдий: тодоштор, кыпчактар, мундустар, төөлөстөр. Онон: мерет, меркит, тоныл, чат, чагат...

Өйлөр өдүп ле јат. Јажыл көстү јас једип ле келди. Јодралардын ак чечеги балбайыжа берген. Арка-тууларды јажыл өлөн, элбиреген јажыл јалбрактар кумып ијди. Марал чечектеген. Меестер оошкы-кызыл өн тартынып, кайкамчыл будукла күрен, чанкыр таштарды, кайаларды кучактай алды. Улус маала јазаган, картап салган. Ританын нени де эдер күүни јок. Јаныс ла уулчагынын, Ырыстунын, мөнкүзин јазаган. Онын јанында отурып, күүктин үнин тындаган. "Кайран балам, ару уулчагым, эмди тенери каандыгында ойноп, јүгүрип јүр јат. Кинчеги јок көөркий балам".

Орой энирде туранын јанына машина токтој түшкен. Кандый да үндер. Таныш үн. "Меге база кем келетен эди?" — деп, Рита

сананган. Онон эжик араай ачылып, кижиге кирген. “Мынызы кеми-зи болотон?” деп эжик жаар көрсө, бозогодо Мирзабек турган.

— Якшы ба, Рита!

Рита тура жүгүрүп, тын кыйгырып ийерге сананган: “Мирза-а!” Же тизелери тырлажып, өрө тур болбогон. Сөстөр бакпырына бадал калган.

— Якшылар, Мирзабек Ойгорчынович...

— Тайга-таштын ортозында жажын та калзан, мен сени таап алдым, Рита! — деп, тудун келген сумказын печкенин жанына тургузып, Мирзабек айтты. — Бу сен не карыктын? Көстө не жаш?

Ританын көстөрүндө толо жаш та болзо, олардо сүүнчи, ырыс тол калганын Атаганов көрүп ийбей база. “Сагыган, сагыган эмитир көөркий... Кандый да болзо, келгеним якшы...”

Рита узун ак сабарларыла кирбиктерде салактап калган мөнүн тамчыларды арчый согуп, тура жүгүрди.

— Мирза, мен сени келер деп бодобогом. Бойум город барарга жазан тургам. Же от, отур. Кудай, бу мен деп неме кемге де керек турум не? Сен уштын, диванга жат, амыра. Мен нек-сак беле-теп ийейин.

— Рита... Акыр, бу бир жаман машина сук салар жер бар ба?

— А бар эмей. Мен ба-ай, гараж та бар, картошко... Ой, онызы жок.

Онон экү Мызай туткан гаражка машинаны сук салган. Жер-Алтайдын жаранып, чечектеп жатканын не дейзин. Жодрала жытан жат. Күүктер күүктеп жат. Тым. Амыр. Ару. Жерде бозом түш калган, же тенери жарык. Күнбадышта ажып барган күннин кызыл тандагы өчпөй жат. Эски туранын кирнестезинде эки кижиге отурган: нени сананган, сагыган, неге иженген? Ижемжи жок болзо, жүрүм де жок. Кижиге неге де иженип, нени де сагып жат не. Канча айларга жал акча да албаза, кижиге түнөй ле иштеп жат. Өскө ой келер деп ижен жат. Озогы капиталдын ороондорунда улус жал жок бир де күнге иштебес. Жүстөр-мундар туруп чыгар. Иш-жалды көптөтсүн деп некежер. Бис капиталдын калжу жагын билбездис, онын учун оныла тартыжып болбой жадыс. Неге де иженедис, нени де сагыйдыс. Же, байла, Россиянын албатызынын тал-ортозы тородон, оорулардын өлбөгөнчө, якшы, киленкей жан келбес.

Рита турага кирип келеле, мендештү казан аскан.

— Сен ол диванда жат, амыра. Арыган болбойун? Жүрегин кандый? Оорыбайт па? Кудай! Бу сен алдамы ла кижиге! Мынды узақ жолго! Жаан операциянын соңунда...

— А, оорыбайт. Тындайдын ба? Тен тай аттын жүрегиндий согул жат.

Рита бастыра бойы жарып, сүүнип турганы көрүн жат.

— Ой, нени ле айдарын! Ондый ла болзын... Эмдик бее минзен антарылбазын ба?

— А жал-куйруктан бек тудун алза, казыкты терен кагып салза, не жыгылар?

Сакылталу жолыгыш санаадан качан да чыкпайтан деп неме бу туру! Мирзабек не аайлу эриккен. Жаныскан... Жаныскан... Телекей ээн немедий. Улус көп, же кару кижжи жок. Туку Оймондо жаткан таай эжези кел жүрген. Агаш бутту өгөөнин ээчит алган.

— Жаны бут аларга келгенис — дешти. — Эмди фронтовойлорго жаан аяру эт жат. Болчок машина берген.

Эремей жестези төжине бастыра орјиндерин, медальдарын тагын алган. Торт ло бастыра бойы мызылдаган, чек ле чагыл калган жеткен. Кокырчы да, омок то кижжи эмтир. Мирзабек ары-бери жүгүрген, аш-курсақты салган. Эјезин, жестезин күндүлеген. Эремей агаш буды чакырт эдип, ары-бери базып, кайкап турды:

— Ба-та-а, патераннын жаанын, уул. Жаныс кижжи мында аза берер. Кижжи алар керек. Сен карган эмезин. Эмди де, эмди де. Э-э-э.

— Унчукпай отур, күрүм. Агаш будынла полды ойо бас ийдин! Жестей удабай ла калай берди:

— Фашисттерле не жуулашкам?! Кызыл каным не төккөм, кайран будым не жылыйткам? Канча мөлдөн эрлер кара баштарын не салган? Ороонысты сатлап ийди. Ачап байларды аркабыска миндирлеп берди. Албаты аштап жат, торолоп жат. Сталин! Сталин керек!

— Болор! Болор, дейдим! Бу сөстөрүн учун эмди де түрмелеп салар! Байдын жаны жаан, бийдин жаны кату. Түрмелеп койзо, агаш будын кемирип отураарын.

— Слобода? Слобода? Бабышка! — деп, Эремей азу сагалын сыймай тудуп кыйгырды. — Уят деп неме бар ба? Менин боро беемди уурдагылай берген. Сой јип ле күйт.

— Малды эмди үүриле айдап жат. Туу Казахстанга. Сенин боро беең, тпү! Ороонды тоноп салганда. Эмди агаш будыннан өскө не бар?

— Болчок машина аларым, болчондот мантат жүрерим. Јаш келиндер тартарым, ташпанаштарын сыймаарым!

— Э-э, сыйма, сыйма. Олор сенин агаш будын сыймаар бар? Карманын кодоргой.

— Солун өрөкөндөр эмтир — деп, Рита каткырды. — Онон ары не болды?

Мирзабек бир эмеш унчукпай отурала айтты:

— Рита, Рита, Маргарита! Мен сүрекей эриккем. Каным кургап, жүрегим кадып калды деп бодогом. Жо-ок, ондый эмес эмтир. Сен мени жаман айтпа, карган күрүмди. Керек жок болзом, сүрий.

— Мени эрикпеди деп пе? Суузабады деп пе? Ал ла санаам сенде болгон не. Айдарга да уйатту. Сен келбеген болзон, эртен ле жет барар эдим.

Онон экү шалданданып, жаан жалбак орын дөөн секирлеп ийгендер. Ойын! Эриккен ойын! Эт-кан кызып, тыныш буулып, жедетен жерге жедерге, эн тату, ыргалду жерге чөнө берерге, учына жетире кептеле берерге, жаркынду от чагылган ойди ала согорго, кандый чырмайган. Болчок соорылар торт ло жымырап, татуга чыдашпай, сүүнчилү сиркирежип жат. Тату онтоштор, эрке, уйалбас, жескимчилү, же ару сөстөр. Кайраканым, көөркийим! Эйе... Онойдо... учына жетире... Ох, эйе, эйе... Онон арып, тонып, суулары канып, же бек кучактажып алган жаткандар. Уйалар неме жок. Јаныс ла көзнөктөн айдын јемтиги карап турган. Јодранын ак чечектери араай јайканыш турган. О кудай! Кандый жараш, кандый јакшы.

— Мен мындый деп бойым да билбегем — деп, Рита айткан. — Кижиге барарымда, мен кыс болгом. Бу неменин татузын да билбегем. Бала тапкам. Сүүнгем. Сүүш деп неме бу ла туру деп бодогом. Онон орынга јадыш кыйынга түней боло берген. Андап, малдап жүре берерде, сүүнип турарым. Кудайга баш! Амыр уйуктап аларым. Онон уулым јеткерден өлөрдө, база бир уулчак эмезе кызычак таап аларга санангам. Күрүм баламды кирзе сопогыла өлтүре тееп салды не. Јаны ла табылган эринемди. Мирзо, бу киндигимнин алдын сыймап көрзөн. Ондо бала өзөтөн јер не. Айса мен сенен бала табарым? Ол бир кышкы шуурганду түнде ойыныстын кийнинде менин учам тыныскып турар боло берген. Соорымды тут көрзөн. Болчок, мечик ошкош. А төжим кандый тыныску. Сыйма, окшо.

Мирза оны эркеледип, сыймап айткан:

— Мен үй кижиле јатпаанымнан бери канча јыл өдүп калды. Ундылды деп бодогом. Өлүм сакугам. Жо-ок, ундылбаан эмтир. Сен сүрекей тату, эрке, изү, уйалбас. Сени күүнзеп јадым. Чындап та, айса бала табарын? А?

— А не? Табарым. Бери келерден озо гинекологто болгом. Ижемји бар деген. Јакшы эр туштаза, јазап берер. Је мен чыгар-

зам, жаныс ла сенен. Өскө кем де керек жок. Бу кижги карыганча, сүүш деп неменин амтанын билбейтен туру не.

— Бис экүнин ойынысты теликтен көргүс ийген болзо...

— И-та-тай. Жескимчилү неме айтпа... — Рита жуурканнын алды дөөн кире конды. — Мыны кем де көрбөс учурлу. Жажыт... Бу мен больницада иштеп турарымда, эки келин кериш жат. Бирүзи бистин бир писательдин адын айдала, арбан жат:

— Кычырарга уйатту. Алтай улус орында күкпендешкен, жодолоры кызандашкан, онтошкон, алдынан өрө таштаган. Алтай улус оной ойнобойтон.

— А канай ойнойтон? Туулак чылап жадатан ба, кадыт? Бисте страсть жок по? О-о, мен эримди тен элгей-толгой тут ийерим, кужуры канзын! Бис экүнин керегисти кем де билбес.

— Мен бир мындый легенда — кеп-куучын уккам. Бу та кажы чакта, кажы өйдө болгон, билбезим. Бу ла Кара-Сууда бир кижги журтаган болуптыр. Жаныс уулду. Уулы коркышту жараш кыс экелген, той-жыргал болгон. Адазы келдинин жаражына чыдашпай, санаазын сал ийген. Бир күн уулына айдыптыр:

— Балам, кедери турган малыңды барып көр ийзен...

Онон уулы атана берерде, карануйда өнөлөп, уулынын айлына келип, келдинин койнына кирип, эркеледип баштаптыр. Келди копоо сынду, куба жыланаш. Ол келдинин эки болчок эмчектерин сыймап:

— Бу не эди, көөркий? — деп сураган.

— Ол Боролдын он эчкизи ойнойтон эки төн эмей.

Кайын адазы келдинин ичин, киндигин сыймап:

— А бу мында не эди, эркем? — деди.

— Онызы Боролдын айгырлу малы мантайтан жалан эмей.

Кол онон төмөн жылбырап:

— Бу кандый коол эди, жаражай?

— Ол Боролдын кара айгыры жийтен кужур эмей.

Өбөгөн энчигип болбой, ол кужурдан боро айгырын азырап ийген, эртезинде уулы жан келген. Адазы сураптыр:

— Же малын кандый туру, балам?

— Эки межеликти өскө эчкилер отогон эмтир. Онон төмөн келзем, ак жаланда айгырлу малым амыр туру. Кара айгырым жийтен кара кужурды кандый да карган айгыр чапчыган эмтир.

Адазынын жүреги серт эткен. Уулы ончозын көрүп, угуп салган. Уйатка чыдабай, үйден чыгып барала, боро айгырын шукшулап, ичин жара кезинип, өлө берген эмтир. Жаражай келин Кадыннын толкузына калып ийген...

— Кудай-ай! Озо до андый неме болгон турбай — деп, Рита жылдыстарлу көзнөк жаар көрүп унчукты. Онон карануйда сыймалан турала айтты:

— Сенин күрөн айгырын карайлап туру. Ойто ло кујурзып калган. Агыт ийгин, тойгончо жип алзын...

Кайда да Кадыннын шулаганы, байбак карагайлардын салкынга күүлегени, ийттердин үргени угулат. Пөтүк кыйгырды. Уда-бас тан адар.

Жаны тан нени экелер? Кандый солундар сакып жат? Бу кичинек турада не болгонын жаныс ла жылдыстар көргөн. Эркелү сөстөрди, кайкалду табыштарды жаныс ла жаскы ойынзак салкын уккан. Ак чечектерге базырткан јодралар, качырып апараткан ару кыстар чылап, сүүштин кайкалду түштерин көргөн.

Деремне ойгон жат. Уйлар мөөрөгөни, ийттер үргени угулат. Ондомында шан-ман үндер. Эки үй кижинин керишкени угулат. Бир үй кичи торт ло өш алынып, кыйгыр турды:

— Ме-ен? Мени эрзек дейдин бе? Сен бойын эрзек, сенин энен эрзек, сенин карган энен эрзек! Булайт!

— Ха-ха! Сенин эрин бойы кел туру не. Кујурзак. Мени тен такый тудуп, сени, туулакты, кайтсын. Эмди слобода, демократия...

Онон трактордын күркүрегени олордын үндерин көмө базап ийди. Рита каткырып, ары-бери жүгүрүп казан асты. Эки көзи Мирзабекте.

"Мени, карган немени, не жакшы көрди не? — деп, Мирзабек сананды. — Ол менин өлөргө јатканымды көргөн".

Рита онын туйуксыныжын сезип ийген болгодый.

— Чындап, сен чындапка ла ол јерге барып жүрдин бе? Эдрени-де сан башка сөстөр айткан.

— Бар жүрем. Эрлик-бийдин бойын көргөм. Энемнин таайын, Ыртак камды, Борисовты көргөм. Онон Ританын арык ийиндерин кучактай алып, жаагын онын жаагына жапшыра тудуп айткан:

— Мен узак жүрерим, та јок. Сен онон коркыбайдын ба?

— Үргүлји жүрүм јок. Өлөрдин өлгөнчө, жанында болорым. Айса сени меге кудай берген. От-очогынын жанына отурзын деген. А сен өскө укту, өскө канду кичи алган. Онын угы-төзин билбезин. Олор не улус болгон? Айла, сан башка неме... Сенин эш-нөкөрин — Наира-Нарита, сеге јолыккан келин — Рита, Маргарита. Мында кандый да учур бар эмес пе? Сени кезер, тиргизер тушта ненин учун мен сенин жанында болгом? Озо баштап килегем. Алдынды арутагам. Онон сүүгем... Онон бойынды "мен карган" деп айтпа. Сен эмди де кеберкек эр...

— Мен база кайкап жүрүм — деп, Мирзабек эпту креслого отурып айтты. Мындый куучын болор учурлу, учына жетире айдар керек. — Нарита жараш та, жалакай да кижичи болгон. Мен түрмеде, кыйында жүргем. Кызычагым чирик турада өзүп, өлүп калган. Ол меге чындык болгон. Сакиган. Же ол бистин кижичи эмес, орус та эмес, чек өскө канду, өскө билимдү кижичи. Кандый да жарты жок чийү бисти бөлүп туратан. Акбала эжем онын ады Нарита деп та кайдан билген? Сүнези жебрен корымда жаткан кыстын сүнезиле тудуш деп та кайдан билген? Ол ло Танжарыктын жалаңында жаткан корым. Азыйда ол бийик корым болгон. Же онын таштарын армяндар колхозтын дворлорын тударына тузаланган. Жолжазаачылар оныла жол жазаган. Нарита жаан оору жадарда, ошон божоп каларда, мен сан башка кайкамчылу түштер түжөнгөм, көрүлөр көргөм. Жүүлүп турган болбойым деп коркыгам. Сен, айса, Наританын солунтазы? Өл жадарымда, ол сени ийген? Корып алзын деп, а?

— Кижичи коркор неме айтпа, Мирзо!

— Слер экүде кандый да энчилү темдек бар. Базыттараар, кыймыгаар түней. Элес көрүштен сан башка неме сес каларын...

— Алтай кижичи алган болзон, уулын тенибес эди...

— Уулым? Чындап, Аяскаан жан келен! Мен ого ооруум керегинде, операция керегинде бичибегем не. Кожо үренген уулдардын бирүзи бичиген эмтир. Ачын калган жеткен:

— Адам, слер не айтпанаар? Кандый да жаман, тенибер болзом, мен слердин уулыгар не? Өл калан болзоор, сөөгөрдичи де жуубайтан эмтирим!

— Нени айдайын. Жангыс ла ыйлап ийдим. Баламды кучактай алып, семтек чачын сыймап салдым. Энезине түнейи коркыш не. Мында Эремей жестем ле эжем отурлаган. Сүүнлеп тургандары коркыш. Агаш буды ток эдип, Аяскаанды эбире басып, кыйгыр туру: — Едреннай! Бу мынын бийигин, колы-будынын жаанын, бойынын жаражын, Арасейле не тенийтен. Аданнын жанында бол, балам. Жараш кыстар толтыра. Оймондо орузы да, алтайы да бар. Жаланыйда жаражы бар, Танжарыкта талдамазы бар! Ха!

— Ол бир кыстын ады кем эди, Тойно?

— Эркелейди айдадын ба?

— Эйе, эйе, Эркелейканы. Ой, жаражы не дейзин. Ары көрзө, айга түней, бери көрзө, күнге түней. Күлүмзирен ийзе, тегерик кара көстөринен күн чалыгандый. Коп-коо сынду, комыстый үндү.

— Жаражын ал. Сен жараш эмес болзон, Жолдуювна, мен сени алар бедим? Агаш та бутту болзом, албатыда тоомыда жүргем. Агаш орынды оодо төжөнгөнис ундыл калды ба? Ха-ха! Эх, ба-

лам, јан келгенин учун Алтайына... — Чооҗойди өрөкөн көнкөрийт. — Сен, бабышка, тыгыба. Ачынзам, тен јаш келинди таап аларым! Пенсиям јаан!

— Эйе, эйе, ал ла. Пенсиен бар да болзо, белинде тын да јок. Акчан јап эт калар. Јаражайлар јалай сок ийер. Ол агаш будынды кемиретен бе?

Онойып амырап отурганыс. Эјем туу озогы кожондор кожондогон. Алтай албаты айдуга барганы керегинде куучындаган.

— Јаш-Туранан ала Эдил сууга јетире албатынын өткөн јолы ак сөөктөр болуп артып калган. Ол тушта олорды база кем сөөктөди деп. Оок балдарын казахтарга да берген. Канчалары крестке де түшкен, арткандары басурман да бол калан. Кумакка шинген суу чылап, јогол калган. Кайран албаты!

Элбек чөлди өдөрдө,
Эки таманым чылады.
Эдилдин суузы ол јаннан
Эне-Алтайыма баш болзын!

Кумакту чөлди кечерде,
Куба таманым арыды.
Кайран Алтайым сананып,
Кара көзимнен јаш акты.

— Ас-мас артканы ары-бери не тениир? Алтайдан артык јер таппазын, албатыннан артык улус таппазын. Оймонго баралык, балам. Теректү деп јерге, Терен-Кобы деп алтайга. Теректү ле Танјарыктын баштары тудуш не. Эрјинелү эл-тайгалар! Аржан-ку-тук суулар! Атла тен чечектер! Карган јестенле кожо андап јүрерин. Бийикке чыгарын — санаа сериир, сынын јенилер. Јестенде аттар да бар, мылтыктар да бар. Керек болзо, пулемет то табылар — деп, Эремей мактанды.

— Мактанба — деп, эмеени, Тойно, адылды. — Былтыр мынай ла мактан турала, милийзеге тинтиткен. Татап калган берден табылган. Мен арбандым: јүүл калган карган кижинин сөзин не угар. Ол фронтовик, кантузыйлу. Јеткерди таплаган эмитрин. Ол вертолетту учкылап келеле, пулеметло Алтайдын агару айры мүүстү аңдарын кыра аткылап турган немелерди туткыла. А күчтерин јетпес. Сендердин күчтерин јүк ле Эремейге једер. Суу јабыс јараттан ажынбай база.

Јестем орустап кожондойтом деген:

Кайла, кайла маладыйа
Пидманула келбеди
На дойный курт.

Каткы, кокыр, кожон. Эртен тура Эремейдин уулы жет келди. Желбер кара кабакту, жестий күрөн чырайлу, тосток кара көстөри соок эмес, кей-каткылу. Оны көрөлө, Аясканнын да чырайы жарый тўшти. Кубарлаш уул. Тайга-таштын баатыры. Ончолоры болчок машинага отурлап, элес эдип калгылады.

— Атанар алдында, тўнде, уулымла куучындашкам. Агын-чегин айткам. Эмди тенип барзан, ойто келзен, аданды таппазын — сөөксалгыштан табар болбойын деп. Кызычагымнын, Суркурайдын, жанында жадар болбойым. Энен Танжарыкка апар деген. Корымнын жанына сөөктө деген. Ондо кара айгыр минген, алтын кылыш тагынган каан уугу кыстын мөнкүзи. Олордо, байла, төрбөлжиннин төрт үйезинен бери кандый да колбу бар.

— Адам, мен эмди кайдаар да барбазым — деди. — Мында жадарым, мында иштеерим. Бу слер жаныскан. Күч не, папам...

— Кижн алзам, ачынбазын ба?

— Не ачынатам? Слерди ле кичеейтен болзо.

— Энезинин коркышту кару уулы. Ол ол тө калза, тўней ле коптолоп жат. Же мен сенен, Рита, айрылып болбозым. Олүмнен айрып алган, эмди өлгөнчө кичее.

— Аяс жан келгени жакшы. Иштезин, журт тутсын. Атагановтордын уйазы кургап калар учур жок. Бу тура наайлу жаан. Мында экиүч те биле жадар. Ондо Аяс жатсын. Керек болзо, бис мында да артып калбай, а. Аяса аймакта? Ондо менин база бир турам бар. Карган өрөкөн сыйлаган. Байат жеринин кижизи. Ат-нерелү Григорий Иванович Гуркин жуугым деп айткан. Бис мынай ла кайлыкталып, угы-төзисти жылыйт жаткан улус не.

Мен больницада иштеп турарымда, карган өрөкөнгө патронажый сестра болгом. Күнүн ле укол салар, компресстер эдер, эмдер ичирер керек. Менин турама көчүп ал, мен турамды сеге бичит саларым деген. Оны жүзүн-базын немелер эленер, быжарзыдар. Калистратушкам туткан тура не бу. Көрөр болзо, бу тураны база ол кижн туткан эмтир. Колхозко жалданып иштеп.

Мирзабек туранын ичиле базып, оны шинжүлү айкаптап айтты:

— Ус кижн эткен. Чабыш кандый. Көзнөктөр бийик. Потолок база. Полдын агаштары кандый жалбак, калын. Тен жырс ла эт калган. Рита, бу сен бай кижн турун не!

— Локту да болзом, бомжа эмезим. Керек болзо, тен ачынзам, сеге балдар чыгар берерим.

— Билбей турум... Неме болор бо? Же бис городто јадарыс. Ол јаан турада. Бис туу качан, Нарита эзен јүрерде, көп квартиралу турадан уулыска үч кып квартира ал койгоныс. Ого бичидип салганыс. Же ол квартирага ол кижн алза јадар. Үйлү болзо. Онон башка анда бардак болор не. Шалмандар јуулыжар. Ол уул энезинин сөзин угатан, менин сөзимди укпайтан. Ойинен өткүре эркеде өскөн уулчак. Же немени чике айдар, јалканчып, јылбындап билбес. Күркет. Же сүрекей санаалу бала. Эки университет божоткон. Өскө ороондор тилдерин билер. Башкыјыл кел јүрген. Туку Танјарыкка барган. Удабай јан келеле айткан: “Мында иштеп болбозым, јүр болбозым. Ојто Москвага баратам”. “Бар — дедим. — Јүр, канай јүретен эдин”. Же мен оны улуска айтпайтам. О-о, уулым јакшы ла дейтем. Керек дезе, мактап та ийетем. Мениле инфаркт болгон, јүрегиме операция эткен, арай ла өлбөгөн деп уккан болгодый. Коркыган. Канча катап телефон сокком дейт . Айылда тынду кижн бар эмес. Телефонды кем алзын. Ыйлап туру. Ичим ачий берген. Акыр, оны айылду эдер керек. Бутка тургус көйөр. Наританын өлөр алдында сок јаныс сурагы: “Уулчагысты кичее, Мирзо, ол коомой јүрзе, ол јерде сүнем амыр јүрбес. Кайран балам јарымдай өскүс јүретен туру”. Мен уулыма килегем, ойинен өткүре јажыдып салгам. Ол до санааркашка јүрегим канай чыдазын. Удабас Танјарыктын, Теректүнин тайгалары чечектеер, кайкадар, кудайдын јериндий көрүнер. Бийик таскылга чыгып барзан, көгөргөн тайгалардын бийиктерин көк түдүскек ынаарлай тартып салар. Јайым ару салкындар согор. Мөштөрдин јажыл бүрлери мөнгүнделип, мызылдап, талайдын толкулары чылап, күүлеп турар.

Айас балам компьютерди јакшы билер, программист, ого коштой тилдер билер. Сениле таныштырарым. Же онын сөзин укпазым. Сананзам, ол сени јарадар. Ненин учун дезе та сын бүдүминле, та кеберинле сен Наритага түней. Кандый да элес эткен, чокум эмес темдек бар. Мен бойым да кайкайдым. Нарита, онон Рита, Маргарита.

Јурт јодраларла, карагайдын чаганаларыла, уйлардын өтөгиле јытан јат. Же ыйык тайгалардын баштары ап-апагаш. Анда карлар кайылбаган. Онын учун энирлерде онон соок салкындар учуп келер. Колхоз-совхоз јогол то калган болзо, койчы-малчы улус турлуларын таштабаган, ас-мас малын азырап, јерди онон-мынан чоокырайта кыралап, малына азырал белетеп јат. Бу не кижн келген деп соныркагылап турган ошкош.

Мирзабек машиназын гаражтан чыгарып, јунуп, јазап турза, өгөөндөри, “политиктери” баслап келер.

— Јакшы ба, былар! Танкы јүрү бе?

— Танкыны алып тартаар.

— Городтын кижизи бе?

— Эйе, онон.

— Оndo кандый солундар жүрү? Карганак башчы башкар ла туру ба?

— Та, башкар ла турган болбой... Ончозын телевизордон көрүп, радиодон угуп жадаар не?

Анча-мынча болбос. Төрт-беш кижиде жуп келген турар. Сыйа базып отурлаар, танкылаар.

— Иш жок. Колхоз-совхоз жайрадылган. Ончозын тоногылай берген. Төс жерде өлтүриш жаткан дежет. Кижинин эдинен колбаса этлеп турган. Городтордо торолоп өлгүлөп жат. Бу качан токтоор, өгөөн?

— Билбезим. Прокурордон сурагар, республиканын башчызынан — Лапшиннен сурагар айса депутаттардан, кемди тут алган эдеер.

— А депутаттан толк жок. Бай неме бисти аракыдадып ийген турар. Төгүндөп ийген турар. Депутатка ла тур алза, көчүгин көргүзөр, ме! Ыта! Жала!

— Телевизордон нени ле көргүс жат. Он эки частын кийнинде. Оndo айра миниш ле ийген турар. Ол бир агинт 07 деп кино баштал ла жатса, кандый бир каатты айра минип ле ийген турар. Бректей ле берер. Эмчек-самчагын, соорызын көргүс ле жат. Мыны көр отуруп, уйкун чек чыгар, ол бир кайракан ойгон келер. Онон көрзөн, бабышканын үстине чыга берген турарын. Ох, ол секс деген неме кижинин ийдезин чыгар ийер.

— Кажы ла күн бе, өгөөн?

— А нени эдер? Иш жок. Ол до соот болбой.

Каткы. Кокыр. Улус эригип жат. Жандарды, бийлерди канайып та карга, түкүр, онон туза болуп турган эмес.

— А бу слерлер нени ичип, жип жаткан улус? Айса жаныс ла телевизор көрүп турганаар ба? Шайрак кыстар, болчок соорылар?

Уулдар, өгөөндөр каткырышты.

— Бу ла кара чырайлу өбөөн, Калта акабыс, жеткерлү кижиде... Жаан политик.

— Каткырбаар, уулдар. Эйе, мен — политик. Партийный школ божотком. Партиянын бажында мен турган болзом, ол ло Горбачты, Гайдарды — чочко бүдүштү немени, онон до өскө немелерди Чойдо чочко азырадар эдим, Көжө-Агашта кой кабыртар эдим. Сталиндей тон өткүрө казыр болбозым. Же тын тударым. Ол тушта “Эзендик болзын, Калта!” деп кыйгырлаар эдин.

— Билбей турум... Неме болор бо? Же бис городто жадарыс. Ол жаан турада. Бис туу качан, Нарита эзен жүрерде, көп квартиралу турадан уулыска үч кып квартира ал койгоньс. Ого бичидип салганыс. Же ол квартирага ол кижги алза жадар. Үйлү болзо. Онон башка анда бардак болор не. Шалмандар жуулыжар. Ол уул энезинин сөзин угатан, менин сөзимди укпайтан. Өйинен өткүрө эркеде өскөн уулчак. Же немени чике айдар, жалканчып, жылбындап билбес. Күркет. Же сүрекей санаалу бала. Эки университет божоткон. Өскө ороондор тилдерин билер. Башкыжыл кел жүрген. Туку Танжарыкка барган. Удабай жан келеле айткан: “Мында иштеп болбозым, жүр болбозым. Ойто Москвага баратам”. “Бар — дедим. — Жүр, канай жүретен эдин”. Же мен оны улуска айтпайтам. О-о, уулым жакшы ла дейтем. Керек дезе, мактап та ийетем. Мениле инфаркт болгон, жүрегиме операция эткен, арай ла өлбөгөн деп уккан болгодый. Коркыган. Канча катап телефон сокком дейт. Айылда тынду кижги бар эмес. Телефонды кем алзын. Ыйлап туру. Ичим ачий берген. Акыр, оны айылду эдер керек. Бутка тургус көйөр. Наританын өлөр алдында сок жагыс сурагы: “Уулчагысты кичее, Мирзо, ол коомой жүрзе, ол жерде сүнем амыр жүрбес. Кайран балам жарымдай өскүс жүретен туру”. Мен уулыма килегем, өйинен өткүрө жажыдып салгам. Ол до санааркашка жүрегим канай чыдазын. Удабас Танжарыктын, Теректүнин тайгалары чечектеер, кайкадар, кудаидын жериндий көрүнер. Бийик таскылга чыгып барзан, көгөргөн тайгалардын бийиктерин көк түдүскек ынаарлай тартып салар. Жайым ару салкындар согор. Мөштөрдин жажыл бүрлери мөнүнделип, мызылдап, талаидын толкулары чылап, күүлөп турар.

Айас балам компьютерди жакшы билер, программист, ого коштой тилдер билер. Сениле таныштыраарым. Же онын сөзин укпазым. Сананзам, ол сени жарадар. Ненин учун дезе та сын бүдүминле, та кеберинле сен Наритага түней. Кандый да элес эткен, чокым эмес темдек бар. Мен бойым да кайкаидым. Нарита, онон Рита, Маргарита.

Журт жодраларла, карагаидын чаганаларыла, уйлардын өтөгиле жытан жат. Же ыйык тайгалардын баштары ап-апагаш. Анда карлар кайылбаган. Онын учун энирлерде онон соок салкындар учуп келер. Колхоз-совхоз жогол то калган болзо, койчы-малчы улус турлуларын таштабаган, ас-мас малын азырап, жерди онон-мынан чокырайта кыралап, малына азырал белетеп жат. Бу не кижги келген деп соныркагылап турган ошкош.

Мирзабек машиназын гаражтан чыгарып, жунуп, жазап турза, өгөөндөри, “политиктери” баслап келер.

— Жакшы ба, былар! Танкы жүрү бе?

— Танкыны алып тартаар.
— Городтын кижизи бе?
— Эйе, онон.
— Оңдо кандый солундар жүрү? Карганак башчы башкар ла туру ба?

— Та, башкар ла турган болбой... Ончозын телевизордон көрүп, радиодон угуп жадаар не?

Анча-мынча болбос. Төрт-беш кижжи жуул келген турар. Сыйа базып отурлаар, танкылаар.

— Иш жок. Колхоз-совхоз жайрадылган. Ончозын тоногылай берген. Төс жерде өлтүриш жаткан дежет. Кижинин эдинен колбаса этлеп турган. Городтордо торолоп өлгүлөп жат. Бу качан токтоор, өгөөн?

— Билбезим. Прокурордон сурагар, республиканын башчызынан — Лапшиннен сурагар айса депутаттардан, кемди тут алган эдеер.

— А депутаттан толк жок. Бай неме бисти аракыдадып ийген турар. Төгүндөп ийген турар. Депутатка ла тур алза, көчүгин көргүзөр, ме! Ыта! Јала!

— Телевизордон нени ле көргүс жат. Он эки частын кийнинде. Оңдо айра миниш ле ийген турар. Ол бир агинт 07 деп кино баштал ла јатса, кандый бир каатты айра минип ле ийген турар. Бректей ле берер. Эмчек-самчагын, соорызын көргүс ле јат. Мыны көр отуруп, уйкун чек чыгар, ол бир кайракан ойгон келер. Онон көрзөн, бабышканын үстине чыга берген турарын. Ох, ол секс деген немең кижинин ийдезин-чыгар ийер.

— Кажы ла күн бе, өгөөн?

— А нени эдер? Иш жок. Ол до соот болбой.

Каткы. Кокыр. Улус эригип јат. Јандарды, бийлерди канайып та карга, түкүр, онон туза болуп турган эмес.

— А бу слерлер нени ичип, јип јаткан улус? Айса јаныс ла телевизор көрүп турганаар ба? Шайрак кыстар, болчок соорылар? Уулдар, өгөөндөр каткырышты.

— Бу ла кара чырайлу өбөөн, Калта акабыс, јеткерлү кижжи... Јаан политик.

— Каткырбаар, уулдар. Эйе, мен — политик. Партийный школ божотком. Партиянын бажында мен турган болзом, ол ло Горбачты, Гайдарды — чочко бүдүштү немени, оноң до өскө немелерди Чойдо чочко азырадар эдим, Көжө-Агашта кой кабыртар эдим. Сталиндей тон өткүре казыр болбозым. Је тын тударым. Ол тушта "Эзендик болзын, Калта!" деп кыйгырлаар эдин.

Онон бир орто јашту, каткак бүдүмдү, чанкыр көстөрлү өбөгөн унчукты:

— Калта акабыстын доклады тан атканча түгенбес. Калакта, калактаба, не де өскөрдөс. Иштенер керек. Тырмактанар керек. Бис, алтай улус, озо чактан бери мал өскүргенис. Мында кажы ла биле малду: кемде — көп, кемде — ас. Төрт жүс, беш жүс жылкыла да улус бар. Бу техниканын, бензиннин баазы женилетен болзо, калан жабызайтан болзо, албаты-јон байый бербей...

Онон кенете ле туш-башка жүгүрлей берди. Иш-тош. Јаныс ла Калта айдып ла јат, айдып ла јат.

Ўй улустын соныркаганы:

— Бу медичка кемди ээчит келген?

— Јажай берген өбөөн ошкош.

— Антиллиген кижии болгодый...

— Чачы буурай жүрген... Је эр јок немеге ол до болбой.

Онын өбөкөзин угала, Јанчык јаанак айт отуры не: — Атаганов? А мынызы Танјарыктын төөлөстөринен болбой. Туу јебрен Кураан уйазынан. Таайлары алтын туткан байлар, чагандыктар. Олоры та кайдан келген болбоой? Моол укту улус дежетен. Чагандыктардан, айла, кижии арткан ба? Ончолоры аттырган, айдаткан, кырдырган. Акабала туу Төбөт јеринде јажын жүрүп јан келди. Олордын угы-төзинде јаан камдар да, јарлыктар да бар эмей. Је кыйынду улус. Бырчыттын кичү кызы, Суркурай, Кадынга калып өлди. Атаганнын ўйи, Коңыркыс, база узак жүрбеди. Эмди јаныс ла Оймон ичинде Тойно артты. Самтактын карындажы Карамай, онын уулы Јолду, Јолдунын балазы Тойно найман сөөктү кижиле јуртап јады деп уккам, фронтовой, агаш бутту. Онызы Солтоннын уулы Ураттан таркаган болгодый. А мынызы Атаганнын сок јаныс уулы — Мирзабек. Ачка алдырып, суранып жүрген казах адаган. Баланын койу көчөзине учурап, күндү-күрееде отурып, алканып айткан: “Ой-поой! Уулдын ады Мирзабек болзын. Бай болзын, бий болзын”. Онон көрзө, Атаганнын энези кыпчак сөөктү казах кижиден чыккан. Јүрүмде тегин неме болбой јат, балдарым.

— Мыны канай ончозын бил турганаар?

— А билбей! Мен Атаганнын эзезинен чыккамда. Мирзабек — менин јаан таайым. Акыр, оны чайладар, күндүлеер керек.

Ританы бу јуртта ончо улус билер. Көп балдардын кин энези. Алтай келиндер айы-күни јеткенче айлында ла отураар. Больницага барлабас. Онон күн јет келзе, кайда барат. Туку турлудан мантатлап келер:

— Ой, оорый эрт. Толгол туру!

— Тўн бол, тўш бол, Рита мантат ла јат. Баланы табарга болуш ла јат. Бу алтай келиндер багырбас, огурбас. Рита — кин эне, Рита јаан тоомјыда. Бу медичканын колы јенил кӧӧркий. Эптўзи коркыш не.

Бала чыккан, кинин кескен. Адазы каланы. Сўўнген, кожондогон, бийелеген. Алтай улус балдарына сўреен кару, балазаак. Уулдарын адазы кезедип те ийер, кыстарына кол тийгиспес. Энелери — уулдарына кару, кыстарына кату кӧрӧр. Кезе-быча адылып та ийер.

— Эртен атанар керек — деп, Рита айтты. — Иштин-тоштын аайына чыгар керек. Можийт, Ајас јан келген.

Танары јуукта, эс-бос јарып келерде, ачу-корон кыйгы угулган. Кем де кыйгырып, ӧксӧп ыйлап јат. Рита тура јўгўрип, кийине берди.

— Кудай! Бу тегин ый эмес, та не болеерт болбой.

Ол турадан чыга конордо, Мирзабек кийинип, ўйден чыкты. Ый-сыгыт, калак-корон кейди торт ло силкип туру ошкош. Ўстиги јанда ўчинчи турадан угул туру. Конторадан от кўйет. Кем де телефондоп турган ошкош. Ӗзӧкти тӧмӧн иномарка элес эдип калды. Эр кижинин ачу-коронду ыйын угарга коркыш. Оноор канай барар? Мирзабектин кӧкси тапчып, тизелери тыркырап турды. Тўрмеден јан келеле, карлу куйунду тўнде ачу-корон кыйгырып, ыйлаганы санаазына кирди. Нарита нени айткан эди?

— Јаандарла тартыжар деп јўрўп, јаныс кызынды ӧлтўр алдын! Неге јединдин? Кемди тўзеттин? Јўр мынан ары, јўр ары. Кӧрӧр кўўним јок.

Ол турадан чыга конып, кыйгырып-кыйгырып ыйлаганы, карга бадалып кайдаар да баратканы санаазына јап-јарт кирип келди. Нарита ого јабa једижип, ый-сыгытла айлы јаар экелбеген болзо, ол карга кӧмўлип ӧлӧр эди. Ол байбак јодранын тӧзинде ару тактага отурып, тату таблетканы капшай ла тилинин алдына салды. Кыйгы, ый-сыгыт. Ый ӧткўре кем де ајдат:

— Кайран бала-ам! Кызычагым, кайттын? Кайттын? Јаш јўрўминди не ўстин? Адан канай јўрер? Ак-јарыкка канай јўрер? Кудай кайда?

Рита ыйлаганча јет келди.

— Рита буун салган. Кинин кескен балам! Бу не бол јат, Мирза? Јаш улус не ӧлӧт болбоой? Кӧӧркий. Јаны ла јайылган чечек. — Ол Мирзанын јанына отурып, оны јарымдај кучактай алып, ыйлай берди.

Онон токынап, кӧстӧринин јажын арчып айтты:

— Бу Эрелдей сўрекеј иштенкеј, тӧп кижѝ. Ўйѝ, Светлана, ўч уул

чыгарган. Адазы кыс ла сакып јат. Оној турала, туку Карасуу бажында јадарда, Света база ла ойин удадып ийген. Јетирү келген: бала таап јат, толгол јат. Алеша туку тўнде мантат келген. Мен база ла мантаткам. Мызай күнүркеп, эртен тура мени база ла токтогон.

Кыс чыккан. Эрелдейдин сўн турганын не дейзин! Көөркий бастыра бойы јарып јат не. Койу көчө болгон, той-јыргал болгон. Светлана деремнеде туразына көчкөн. Эрелдей турлузында аркан. Малы көп, машина-тракторы бар. Бек јаткан улус. Күйүнчек, јалку немелер оны көрбөс — “кулак” дежер. Јайгыда малын тайгага чыгарар. Беш јашту кызычагын атка миндирер, тайгаладар. Бир катап Рита атка минеринен мойношкон: “Адам, мен атка минбезим. Буттарым талтак бол барадыры. Орус кыстар кижини буттарын тыйрык деп шоот јат”.

Онон уулчагым јеткерден өлгөн, өгөним таштап барган. Бойым аймакка баргам. Кызычак энезиле кожо эки катап кел јүрген, сый экелген. Алтай улуста кин эненин учуры сўрекеј јаан.

— Слер, Маргарита Ивановна, менин крөстнайым ба? — деп сураган.

— Ол киндик энен болор, балам.

— Орустап пуповой мамам ба?

Светала кожо каткырганыс.

Кап-кара көстөрлү, чичкечек кара кабактарлу кызычак јанымла өдө конгон.

— Јакшылар, кин эне — деген.

Узун, чичкечек буттарлу кызычактар јүгүрлеп барадарда, кандый јараш. Таштардын, күнет јерлердин чечектерин үзерге бараткан болгодый. Орой энирде гитаранын ойногону, кыстардын кожоны угул турган. Эрелдей тўнде келген эмтир.

— Рита келген бе? Кайда?

— Ойноп јүрү не база үүрелериле.

Эрелдей танары јуукта ойгон келзе, кызычагы јок. Тышкары чыккан. Тындалаза, тал-табыш јок. От то күй турган тура јок. Деремне калын уйкуда. Эрелдей танкылап, айлынын төринде садка бас барза, кызычагы ап-апааш чечектү аламанын агажын кучактап алган турган:

— Балам, Ритулям, мында не турун? Турана бар, уйукта... — Јардынан араай силкип ийзе, бала сооп, көжип калган. Орө көрзө, мойнында буу...

Мынан ла ачу корон кыйгырган. Онон торт ло билинбей калган болгодый. Кыйгы-кышкызын эки карындажы угала, турадан чыга конып, не болгонын көргүлеп ийген.

— Өлөтөм! Өлөтөм!

Эки карындажы эки колына кадала берген.

— Ака! Ака! Өлбөгөр! Өлбөгөр! Өлзөөр дө, Рита тынданар эмес — дешкен.

Карын, медичка кыс жүгүр келген. Светага укол салдыс. Онызы чек тал калган жаткан. Уколдоп жадып аргадап алдыс. Бу кайткан балдар? Кайткан көөркийлер?! Кудай, кудай! Былтыр бир жаш уул бычактаныйен, жүреги деен сайын ийген. Адазы санааркап жүреле, жаскары кыш божоп калган дежет. Энези чек карый берген. Алтай жаш көөркийлер өлүнгилеп жат. Туку Белтир журттан он бир бала буунлап өлгөн. Он беш-он алты жашту немелер!

Милиция келген, судмедэксперт келген болгодый. Ойто ло кыйгы-кышкы, ый-сыгыт тыңый берди:

— Бербезим! Бербезим! Баламды кезерге, томырарга бербезим!

— Закон андый өбөгөн.

— Кандый закон менин баламды корыган. Эмди кажы ла кижж айым. Өлөйин дезе, өл жадар, жүрейин дезе, жүр жадар.

Атаганов жеткер болгон айылдын жанына базып барза, ондо улус чогылыжа берген эмтир. Кызычактар, уулчактар үрпейижип калган турдылар.

Судмедэксперт кызычакты узун тактага салала, тыш кийимин уштып, мойнын, төжин, колы-будын тудуп көрөт, танкылайт. Онон өрө өндөйип, төмөн түжүп турган буурыл-кара чачын туура сыймап унчукты:

— Јарт. Сынык-бычык жок. Албаннын изи жок. Улу тамырды кезе тартканынан улам өлүм келген эмтир. Оны не апарар? Не кезер?

Онон милициянын шылучызы, судмедэксперт турага кирип, акт-заклечение бичиген. Кереечилер алдырып, кол салдырган.

— Ончозы быжу болзын — дешкен.

Онон кызычакты тура јаар апаргандар. Турада улус көп. Светлана кызычагымды бойым јунатам деген.

Чек коркойо карып калган Күјей өрөкөн кызычактын жанына бас келеле, там жабыстай бөкөйип айткан:

— Кайттын, кайран балам, көөркийим? Баланы узун јолго, үргүлјинин јерине белетеер керек. Светке, сен ары тур. Сен јашта кабайлаган, бу кабайлашты кин энези Рита, јенези Вере этсин. Ончон бу кыптан баргыла... — Онон коркондоп, турадан чыга берген.

Айас күн, ак-чанкыр тенери. Эбире туулар, агаштар јажарып, чечектеп, јаранып јат. Мындый күнде өлүм кижинин санаазына да

кирбес керек. А турада үзүл калган жаркынду чечек жадыры. Керек дезе, онбогон до.

— Ака, акыр, бу агаш-неме кайда? Кабай жазаар керек...

— Кабайды бойым жазайтам... Сен киришпе, карындаш — деп. Эрелдей бажын өрө көдүрбей айтты. — Баламнын карыкчал туразында колымнын жылузы артсын, көзимнин жажы тамзын. — Эки алаканыла жүзин туй тудуп, эки-үч катап өксөп ыйлап ийди. — Сен аградазын жаза, аймакка барып жаза.

Ары-бери таралып, таскактын алдына барып, бакчалай салып койгон жосторды талдай берди. Мирзабек онын жанына бас барала, оны чаканагыла туура ийдип, жостын эн кургагын, түзин чыгара тартты.

— Акыр! Бу слер кем? Киришпегер!

— Мен — Мирзабек Атаганов. Сөөгим төөлөс. Сенин акан болорым. Ачу-коронды аканла, албаты-жонло үлеш. Ленил болор. Алтын да кабай этсен, өлгөн неме өлгөн лө, оны тиргис алар арга жок. Колкирее, рубанок, линейка экел. — Онон турага барып, кызыкты кемжип алган.

Экү нени де айдышпай, иштене бергендер. Рубаноктор шуулап, структур толголып-толголып, мызылдап, төгүлип жат. Мирзабек бу ишти жүрүминде база көп лө эткен. Катунун жеринде жүрерде, гордотын да улузына. Эктерге, тербезендерге корбыльданд да болзо межик эт. Кандый да болзо, кара жерге канай көмөр.

— Жаан уулым күскиде черүден жан келзе, той эдер. Столдор эдерге санангам — деп, Эрелдей унчукты. — А бүгүн кайран кызычагыма межик эдерге келишти. Ох, мыны канай айдар, акабыс? Бу не жүрүм? Кандый кезедү? Ненин учун? Жаман ла неме этпеен эдим. Јаштан ала иштеп жүргем, карындаштарымды чыдаткам, өскүргем, улуска да болуш жүредим.

Көстин жажы, тер структураган агаштарга төгүлип, үлүштеп жат.

— Ару, јик јок болзын, акабыс. Слер тен мастер кижии тураар не...

— Нени ле эдерге келишкен.

— Ук жүретем — совет јанды јабарлайла, түрмеде деп. Онон јуруктар жазап жүрү деп уккам. Јенебис божогонын база ук жүрбей.

Межик бүде берерде, онын ичин ак торколо, тыштын чанкыр торколо кыптап ийгендер. Рита бир шил аракы, суузын экел береле, жүре берген. Улус турага, айылга кирип-чыгып баргылап јат. Ачу-корон болзо, алтай улус бой-бойына сүрекей болуजार, карузыжар. Тан атканча, өлгөн кижинин јанында отураар. Оны јаныскандыра арттырарга јарабас. Онын сүнези мында, тирү улус-

тын ортозында. Ол өлгөнүн билбей жат. Жаңыс ла төртөнүнчи күннде билер.

Межикке кызыкчакты саларда, ый-сыгыт, калак-корон болгон. Межикте чап-чанкыр платьелү, ак кофталу коп-коо сынду кыс жаткан. Сүрекей жараш бала. Адазына түней быжыраш күргүл чачту, андый ок күргүл көстөрүн узун койу кирбиктер жаап салган. Кичинек кырлан тумчукту, бошпок эриндерлү кызыкчак. Элес көрзө, ол жаңыс ла адазына түней эмес — Атагановко база түней. Мыны көрүп, Маргаританын жүреги жымырай берген. Көрзөн оны! Кудай! Көөркий-им! Сеге межикте жадар эмес, сыргалынын кийимин кийип, жыргаар керек не. Адазы, энези межиктин жаанында карыкчалда, көстин жагына тумаланып, сүүген кызычагынын чырайынан көстөрүн албай отурдылар. Ыргилжиге, өлөрдин өлгөнчө ундыбаска. Онын кыс чырайы жүректе онбой артып калзын. Улус киргилеп жат, баргылап жат. Школдын балдары, үүрелери, узун мойынду, талбак кулакту уулчактар — эр кемине жеткелек көөркийлер. Олордын көстөрүндө карыкчал да жок, жаңыс ла кайкаш: өлүм деп неме мындый ба? Эки-үч күнге эжик жабылбас, түни-түжи улус келер, барар. Эр улус отураар, улу тынар. А нени айдарын? Онон тышкары барып танкылаар. Лүрүм-жадын керегинде куучындажар, политиканы шүүшкилер. Же кажызынын ла жүреги сыстап жат. Ый улус келзе, ыйлажар. Луук төрөгөндөр жеткилеп келзе, ойто ло ый, калак, сыгыт. Түни-түжи казан — чай, күндүнүн курсагын ас жат. Ританын чайын ичип барар керек.

Рита, Вера, Нина түниле чай аскан. Конорго арткан улуска кичинектен аракы урган.

Унчукпай, шык канай отураар? Эрелдей айткан:

— Акабыс, слер барып амырагар. Рита база барзын... Мен балам жагына диванда жадып, кичинек өргүп ийейин...

Айлына жан келеле, Рита айткан:

— Кайран кызыкчак, кару чечегеш! Көөркий не өлди не? Неге карыкты, нени сананды? Коп-коо сынду бала, төжи эки кичинек ак күүлечектер ошкош. Жаңы-жаңы ла жулугы толып, тыныскып келген. Кыс бойы. Медэксперт оны база көргөн. Бүдүн деген — кижиле жүрбеген. Онон байа оны межикке салала отурлаарда, межикте кысты, онын адазын, сени элес көрөлө, кыйгырбаска, тиштерим тиштенип ийгем. Слер үчү бой-бойлороорго түней! Бу кажы чактан бери? Кан деп неме түней ле анылу темдектү болотон туру не.

— Туу ырап калган улус. Ондый карындаштар бар деп билбемиз де — деп, Мирзабек айтты. — Же түней ле туружар керек. —

Онон төш карманынан акчакабын алып, Ритага бир мун салкой акча берди. — Сен кызычактын кин энези, мен дезе онын абазы. Айдарда, бистин жанла ачу аш апарып бер. Акчанын артканын Светланага бер. Кичинек те болзо, болуш болзын...

Экү чечинбей ле, тууырап алар дешкен. Рита тўженип барза, уулчагы жанында ойноп жүгүр туру. Бойы ол ло жиит бойы эмтир. Онон көрзө, уулчагы чанкыр таштарлу меести өрө жүгүр отуры.

— Балам, калак, жыгылдын!

— Эне-ем, мен канатту-у! Уча берерим!

Онон эки колычагын талбып, чанкыр таштардын үстиле учуп баратты.

— Ырысту-у, балам! Жыгылдын! — деп кыйгырала, ойгоно чарчап келди.

Күннин алтын чокторы көзине чалып туру. Жүреги коркышту тирсилдеп жат. Тирү жүрген болзо, эмди же ле деген эр бол калар эди. Институт божодор. Кижин алатам деп айдар... Учуп жүрбей база. Ару-ару уулчагым. Сүнези кудайдын жеринде жүрүп жат.

Жерлештер жуула тўшлеп келген. Кары-катыс, төрөөн ылгаштырыш жок. Ачу-корон улусты бириктир ийер, не ле де болужар, нени де эдер деп жеткилеп келер. Келин-кечиндер жуула тўжүп, казан аскан. Кезик улус кой сойгон, кезиги барып жер жазаган.

Кызыкчак суймайып калган межикте ле жадыры. чырайы ол ло бойы. Межикти эбире жүзүн өндү чечектер. Оны үүрелери экелип, эбире тургус салган. Ол кайкамчылу жараш чечектер ортодо кайкамчылу жараш бойы жаткан.

Күжей өрөкөн куучындап отуры:

— Озодо мындый неме болгон бо? Кандый да шыралу жүрзе, кижин бойына колын салбайтан. Бу көөркийлерге же не жетпеен? Кандый шүткер албатысты кородып жат?! Өлөтөн неме өлбөс, өлбөйтөн көөркийлер өл жадар. Баш бо-ол, та не, та не? Эмди жарлыктабас неме жок, камдабас неме жок. Оноры-тескери жан жандаар, оптонып белге салар, ырымдаар, ырдандаар. Мен бу Алтай-Кудайыма, айлу-күндү тенериме, от-очогыма, Умай-Энеге ле мүргүп жүргем. Ак жан дежер, кара жан дежер, сары жан дежер. Онын агын-каразын кем ылгаган? Ак дегенин кара да болор, кара дегенин ак та болор. Карада ак бар, акта кара да бар. Оны бөлүп болбозын. А бөлүүрге албаданлап жат. Биске туку жаман чактын алдында, жакшы жадар тушта, каргыш тўшкен. Ол каргышты чечетен кудайдын кижизи келбеен.

— А бу алтайларын нени этлийен? Не каргаткан, Күжей? — деп, кем де сурады.

— Оны кем билетен эт, балам. Адамнын энези, Абыјым өрөкөн, айт отуратан. Ого онын адазынын энези айткан болгодый. Бу туку жебрендеги неме не, та чын, та төгүн. Бу туку Төрбөн-Ойрот каан тушта каандыкты бектеген төрт калыктын бирүзи, бүгүңги алтайлар, ол тушта ады теле-телеуттар болуптыр. Косколонду ой келерде, Калдан-Ойроттын эки жеен уулдары каандыктын ширеезин блаашкан болгодый. Божокту каан жуудан-чактан жан келедерде, капчал јерге туйуктап, эки јанынан кал черүле туй алып, тергеезине, ширелү јуртына божотпоон болуптыр. Ол агару каан болгон. Төбөттин Талай-намазынан алкышту, быйанду.

Јаан карлу кыш турган. Ас-мас черү аштаган, суузаган, кырылган. Божокту каан балык тудуп азыранып јүрген. Каанды өлтүрер жан јок. Ол бойынын өлүмиле өлөр учурлу. Соок, курсак коомой. Каан оорыган. Божоп јадала, кожо јүрген куулгас намага айткан болуптыр:

— Төрбөн-Ойрот каандык төртөн үлүге чачыл јат. Өлзөм, сөөгимди өртөп ий, кејегемди кезеле, Талай-намага, кайраканга, апар бер. Ол кејегенин кажы ла кылынан ончозын кычыр салар.

Карындаштары, јеендери кайыр туунын бажынан көргүлөп турза, кааннын одузынан коркышту јаан јалбыш чыккан. Ол тенериге чыгала, кара булут бол тура берген. Одуна кара мүркүт учуп чыккан. Оны аткылаарда, ол кара булут ортозына јылый калган.

— Каан өлди! Каан өлди! Кара когын јууп алып үргееге јеткен — дешкилеген.

Кааннын ширези бош. Оны блаажып өлүш јатпай база...

— Ойрот каан керегинде куучындар көп — деп, Мирзабек ачу-корон кабак аракыны ичип айткан. Кечеден бери тутпай турган болгон. Јүрегин кестирген кижии! Бүгүн сананган: “А, кайдалык!” — Күјей өрөкөннин айтканында чын ла болгон учуралдар бар. Кандый да брошюрадан кычыргам.

— Талай-нама түкүрген туру: јакшынды көрмөс алзын, јаманын бий болзын. Бой-бойын көрүшпей, өлүш јүрзин. Өрө өспөзин, өдө акпазын деп. Эмди көр турлараар ба? Јаандарга не онду немелер тутлап аладың?

— Чорос-Гурқинди уулы Геннадийле кожо одус јети јылда атлап салды. Ол, чындап та, каан укту кижии. Чаптыновты база өлтүрлөп салды — деп, Мирзабек улу тынды. — Мынайып ой өдүп јат. Меге де донос бичигилеп, бежен сегис статьяла түрмеге ијдилер. Јаш тужымда кыйында јүрдим, шырада. Је мен кемге јаман эткем? Кемнин јерин, јамызын блаашкам? Тегин ле јиит кижии. Алтайын сүүген, албатызына килеген. Сүүген, сүүңген.

Тышкары отурган улус политиканы шүүшкилеп, Горбачевты кармагылап жат. Бир тас башту өбөгөн торт ло доклад кычыр туру. Сенин айтканыннан не кубулар? Не де кубулбас. Андый да болзо, айдын алар керек.

Адазы межикти арай ла болзо кучактай албай, ыйлап, айдынып ла отуры.. Ол кемге де баштанбай, кызына айдынып жат не.

— Балам, жайлууска быжыл барбайтан турун. Адан анда жаныскан жүретен туру. Акаларын өлөн эдер. Энен мында айлын сакыыр. Көгөрөндөгөн көк көлдөрлү Көлдү-Арт. Жажыл мөштөри корымду бийиктерге жетире жайылган жаан тайга. Сенин ойноп жүгүретен Казан таскыл. Анда, тайлонко чылап, кожондоп, талбандап жүретен эмейин. Атка минзем, буттарым талтак болор дейтен. Буттарын кандый тус, коо, балам. Чейнелер, тен оошкы-кызыл тандак чылап, жайыл калар не. Эмди кем кожондоор? Гитараны кем ойноор?

Светлана, Эрелдейге көрө, тын тудунган. Ол уулдарына кару. Төөлөс улус кыстарына кару дегени чын эмтир. Онон Рита жайыла адазыла кожо тайгада жүрер. Кышкыда аймак төөн школдой берер. Келзе, “Папам кайда?” деер. Кыштуда дезен, оноор жүгүрер.

Мирзабек Эрелдейдин чой ошкош уур колын өрө көдүрүп, арай унчукты:

— Ой келди, карындаш...

Алтай ичинде мындый өлүмдер болуп турганы жүректи шимиредип жат. Не болгон? Неден улам? Жаш көөркийлер жүрүмди не кыйа көргөн? Белгечилер, ырымчылар айдыш жат;

— Ак-жарыкка алмыс, көрмөс келген. Корымдар казыш, онон сөөктөр чыгарыш жаман экел жат. Ол каан кызынын сөөгин ойто апарып көмөр керек.. Ол — бистин жебрен энебис. Онын амырын кем түйметкен?

Орус билимчилер калжуур чыккан:

— Ол азиат эмес, слердин энегер эмес, ол — скиф, бистин энебис!

Кезиги айдыш жат:

— Ол корымдар казыштан эмес, ракеталар учужынан, радиациядан, гептилден, текши корондоштон. Корон аракыдан, курсактан. Иш жоктон, ижемжи жоктон. Ончоос өлөрис, кырыларыс.

— Жаштардын жүреги өнзүрө — олор ончозын бил жат. Үренер арга жок. Үренерге камык акча керек. Канай-канай үрен алзан — иштеер ижин жок. Ого коштой Жер-Алтайды садар. Жеек байлар келеле, жеристи сат алар, бойысты сүр ийер. Кайда барарыс? Казык кагар жер артпас.

— Ол тушта чын өлүм келер.

— Је бу Эрелдейдин кызычагына не јетпеен? Ончозы бар не. А Кыпчаковтын уулына, Мөнкүлейге? Адазы — аргалу-чакту коммерсант. Јүрүмин үсти балдар. Уян улустын балдары эмес.

— Кезиктери ада-энезинин аракыдажына чыдашпай өлүнгилеп јат. О кудай! Кудай! Јылына бир аймакта јүске шыдар балдар өлүнгилеп ийерде, албаты канай өзөтөн?

— Мыны јандар не көрбөс? Аайына не чыкпас?

— А јандар акча үлөшлөп, байыгылап јат. Бийлердин балдары бийик јерлерде үренлеп јат. Олор бисти кайтсын. Јепутат ла болорго турлаза, тен јылбындашлап келер. Ончозын эдерис, болу-жарыс дежер не! Турлап алза, ундыгылап салар.

— Кудайга бажыар керек. Улу Јайаачыдан болуш сураар.

— Кандый кудайга мүргүйтен? Кажы ла кобыда бойынын кудайы!

— Намалар керек јок. Ол сары јан. Монолдын јаны. Биске ак јан керек. Ол — буркан јаны. Алтай јан. Экилезинин тазылы бир јан ине! Будданын јаны! Крес јаны керек јок. Ол орустын јаны. Магомет јаны керек јок, чоромоштын бажын кес јат, ойында ара-кы ичерге јарабас.

— Эмди јан блаашлап, өлүшлөп јат. Бир кудайлу болор керек, бир јанду. Ол тушта албаты албаты болор. Јаны бек, бирлик болор.

Мирзабек мында јүреле, јүзүн-базын куучындар уккан. Улус сананып јат, бедрен јат. Мынан ары канай јүрер? Бала-барканы канай чыдадар? Мал-ашты канай өскүрип алар? Агаш-ташту Алтайды канай корып алар? Јүрүмнин учуры неде? Кайда? Бисти кем башкараар? Байыыр дейле, неге де токтобой јадылар! Ол ло Мызай Бакумовтын јүрүмин, өлгөн өлүмин кем билбес?

Онон улус соныркап јат. Бу медичка Маргарита Ивановна кайдан өгөөн экелген?

— Танјарыктын кижизи?

— Бир јурап јүретен неме бе?

— Је ол Рита көөркийди јаман айтпагар. Тапса, таап та албай. Јажы јаан... Је кайдар ол?

— Ол сенин неен? — деп, бир энчикпес, тили узун эмеен сураган.

— Өгөөним! Ойножым! Эрим! — деп, Рита кыјырантып айткан.

НЕНИ САКЫЙДЫН?

Кызычакты үйдежерге, бүткүл јурт келген. Үредүчилери, үүре-јелелери сөс айткан. “Сени качан да ундыбазыс!” дешкен. Кичинек төничек, удурумга тургускан кереес. Кереестен јайа каткылу кыс

көрүп турган. Күүктер күүктеген, жажыл бүрлү агаштар шуулашкан. Кандыктын чанкырзымак-кызыл чечектери аркадан жүгүрүжип түшкилеп келген. Ылу эзинге серпилижип, бијележип келген. Онон — төгүнин ажы. Тан атканча куучындаш, чайлаш. Көк тенериде чокту жылдыстар чолмондолып, быјырайып жарып турган. Кандый бир галактикада айса жүрүм база бар. Оңдо олүм деп неме жок. Ого учуп жеткен кижинени көргөй не? Бистин сүнелерис айса көк-айаста жүрүп жат. Эй, Рита, сен кайда? Анда Нарита јенен жүрү бе? Јайаачы кудайдын јери кандый эптир?

Мирзабек ле Эрелдей орой түнде жылдысту тенерини ајыктап, узак тургандар. Кырдын түрген суузы та нени де кожондоп жат. Ол кемнин күүзи, ненин јанары? А үйде, оттын јанында, Күјей өрөкөн куучындап ла отуры. Туку озогы өйлөрдн. Калдан-Ойрот каан туштаазын. Каан эбирип келип, албатызын јууп алар, Буурыл Токой-Алтайга апарар деген ижемји болгон не!

Буурамайлу өдүктн
Кийелик ле кийелик.
Буурыл Токой-Алтайга
Јаналык ла јаналык.

— Ойрот каан кайдан келзин, балдар. Кааннын тергеези чачыл турарда, бери канча улус качкан не. Агаш-ташту Алтайга. Кал черүден јажынып, тынын алып, а калыктын јакшызын Кара-Кумга базыртып, Эдил сууга чөнүрнп, өскө јанду, өскө канду улуска колып, божотлоп салды. Бичикте бичигени төгүн неме не. Бийлер чынды качан корыган эт? Домровольный дегени кайдан чын болзын. Албанла ајдаткан албаты. Мында качып јажынгандары эмдее јетире кожондоп жүрбей.

Буурамайлу өдүктн
Буза баскан Алтайым.
Бускаланду чак тушта
Тыным алган Алтайым.

— Акабыс, келгенеер јакшы... Мынан ары та канай жүрер? Коркышту кару балам болгон. Тайлонком дейтем.

— Тудун, карындаш. Эки уулынды чыдат. Айылду эт. Уулдардын уулдарын көрөрнп. Мен де кичинек кызычагымды, алган эжимди јылыйттым. Керек дезе, өлөргө дө санангам. Је олүм келерде — олбөдим. Јүрегиме операция эткен. Карын, бу Рита көөркий

учурап, өрө турарга болушты. Уулым ого-бого токтобой ло турган күлүк болгон, жан келди. Туку Оймон барган. Анда сок жаныс эжебис бар, энем аайынча, туку Самтактын карындажынын, Карамайдын, уулынын балазы. Ырап калган улус. Же ас-мас улус ырап та калган болзо, бой-бойына кару болор не.

— Бисти ундыбаар, айылдап жүреер, акабыс. Айасты кожо эке-леер. Карындаштарын көрзин, танышсын, жер-алтайды көрзин. А бис, канайдар, мынайда ла жадатан туруус.

Алтайдын сүксүре түшкен сүмерлери, ороон-чороон тайгалары ажып болбос ажуларлу, кечип болбос талайларлу — шибее жер. Бу ла Танжарыктын оозында Төрбөн-Ойрот кааннын мөнкүзи бар деп айдыжар. Оны жуурда, үстине корым чокпой, жажыр жууган болгодый. Ойрот каандардан озо теле-телеут улустын тазылы туку изү жерлерле, аксак Темирдин орооныла, тудуш болгон дежер. Ол жерден, Бухарадан ба айса Самаркандтан ба, кааннын уулы качкан. Уйазын сарттар жогол барадарда, Алтайга качкан, албаалары көп жерге, таайларынын, төөлөстөрдин, жерине. Алтайда Самаркан деп туу да бар. Ол туунын жанында жаткан болгодый. Төөлөстөр ого ак кемирчек өргөө тут берген, албаа-кумдус кеп кийдирген. Алтан баатыр каруул берген. Же каан укту жеени алты кылду топшурун согуп, комыдалду кожондоп жүреле өлгөн. Онын сөөгин кайда жууганын кем де билбес. Онон ло бери ол жерди ээлү жер деп айдыжар. Кандый да сан башка күүлер угулар, көлөткөлөр жүрер. Же мында туку жебрен корымдар, таш чакылар.

Тамерланнын сөөгин кодоргон күнде, 22 июньда, жуу башталган. Кийинде онын сүрин тургузып ийерде, онын кебери бу ла Танжарыкта жаткан кыдат-тодош сөөктү кижинин сүр-кеберине сүрекей түней болгоны Мирзабекти коркышту кайкаткан. Озо чакта угы жаныс, каны бир болгоны жарт. Бистин түүкиде жарты жок сүрекей көп сурактар бар. Ого карууны кем де бербей жат. Орустарла бис эки жүс бежен жыл кожо жадыбыс. А эки мун, үч мун жыл туркунына кыдаттарла, монголдорло, төбөттөрлө, Туркестаннын албатыларыла коштой жадыбыс. Бистин түүки Кыдатта, Монолдо. Оны кем де шиндебеген. Ойрот каандар тушта түүкини — калыктын улу трагедиязын — бис база жакшы билбезибис.

Кызыктактын жетинчи күнин өткүрүп салала, Мирзабек ле Рита жанар дешкен. Јас кидим жаранып ийген. Экү орой энирге жетире кирнестеде отургандар. Күннин алтынzymaқ чокторы туулардын баштарында өчүп, тенеринин күнбадыш кыйузында кызыл тандак болуп тура берет. Күүктер күүктейт. Көөркийлер та нени јайнайт болбогой.

Мирзабек айткан:

— Кожо журтайлык деп сени сурап турум. Аланзыба. Кудай канча ой берген, анча кирези жүргейс.

— Аяска чаптык болбозым ба? — деп, Рита чочып сураган.

— Јер једер... Онон мен сеге айттым не, уулымда квартира бар деп.

— Јок, ол бисле кожо јатсын. Айылду-јуртту болзо...

— Рита, сен менен жүре берзен, мен өлөрим.

Онон эркележип, оны-мыны куучындаш јадала, шык уйуктагылап калган. Јанында кару кижии јадарда, кандый јакшы. Онын тыныжы, онон келип турган јылу жүрүм эмди де узаак деген санаага экелип јат. Бу телекейде сен јаныскан эмезин. Кем де сеге килеп, карузып јат. Бойын да кемге де керек. Кемди де корып аларын, ырысту эдерин. Уйкузы јок узун түндерде санаазында кемле куучындашпады деп айдар? Керек дезе, кудаидын бойыла. Үргүлји жүрүм јок, је түней ле жүрер, ак-јарыкты көрөр күүнин келип јат. Канай да шыралап, чучурап жүрзен, ак-јарык неден де баалу. Јаш улус не өлүп јат? Өл деп кем јакарып јат? Бу ару јаркынду телекейде айса айлаткышта кандый да ийде бар? Кейде өлүм жүрүп јат. Ол ло ракетала учуштан, јетире күйбеген гептил-керосин үстибиске төгүлгенинен. Айса кижинин меезин жүүлтп турар корон табылганынан. Јаш көөркийлер онон коруланып болбой јат. Олордын курчузы јука. Олор жүрүмнин татузын, јаражын билгелек. Онын учун оны баалабай јат.

Айдын-күннин айалгазы куула берген. Ак мөнкүлерден соок салкындар соккон, ургун јанмыр шуулап келген, байбак јодралардын ак платьелерин уштыырга турган чылап, оморды ары-бери јайкап јат. Кескен јерлер сыстап, оорып турган эди ле.

Мирзабек танары јуукта ойгонып, орыннын кырында содойп калган отурды. Салкын күүлеп, јодранын ак чечектерлү бүрлери көзнөктин шилдерине согулат. Мында соок салкын, јанмыр бисти үйге кийдир деп сурангылап тургандый. Ак кийимис јанмырга өдүп калды. Ого, Атагановко, өлөр керек болгон, а ненин учун өлбөгөн? Керек дезе, ол јерге барып жүрген. Эрлик-бийдин алтын бозогозынын јанында турган. Ондо ок таай адазынын — Бырчыттын таайы, улу кам Тоодокуш Јыртак турган. Ол эмес болзо, ак-јарыкка кайра бурылбас эди. Нарита база анда жүрген. Ак-јарыкта оны кем сакыган? А-а, уулы, уулчагы, Аяс. Нарита өлөр алдында айткан: “Уулынды кичее, Мирзо. Айылду эдип сал. Алтай кыс алзын. Мендий телекейдин түбинен тенип келген неме эмес”.

Чынын айтса, Наира — Наританын угы-төзинде ончозы јарт эмес.

Онын канында та кандый улустын каны? Олор канча катап кубулган? Кылык-жангында кандый да јарт эмес анылу темдектер бар. Ајас энезин тӱзӱгӱн. Кеберкек уул. Узун сынду, јаан кара кӱстӱрлӱ, кыскачак кырлан тумчукту. Кичинектен ле ала сӱрекеј јакшы ӱренген. Онын учун бир де катап адылтпаган, эркеде јӱрген. Энези ого сӱс тӱ айттырбас: Ајас, Ајас... Кылыгы кыјыран. Неме ле болзо ачына берер. Кӱркет. Онон танкы тартым ӱтпӱс — буруузын алынып, јапсып келер. Школды јаныс ла бештерле божодып, Москва барган. Энези божоп турар јыл ол МГУ-ны божоткон. Энезинин ӱлгӱнине ол сӱрекеј карыгып, аракы ичип баштаган. ӱренип те турарда, ичкен болгодый. Бир ле кӱрзӱ, уулы чек ӱскӱ кижиде! Адазын ол ондобой јат. Неме айтса, удур болор, керижер. Мирзабек чек ле алаатый берген. Бир кӱн келзе, уулы туразынын эжигинде јыгылап калган јаткан. Билинбес эзирик. Оны турага јӱк арайдан сӱӱртеп кийдирип, нени сананбады деп ајдар: “Мен ак-јарыкта не јӱргем. Кайран уулым мындыый болор деп санангам ба? Ујат. Улустын кӱзине канай кӱрӱр? Кичинек город. Јаман сӱс јайыла берер. Атагановтор бойынын ады-јолын бийик тутатан улус болгон. Омок. Башты энилтпес”.

Нарита эзен јӱрген болзо, Мирзабек ајдар эди: “Јаантайын корый алатан, сӱс айттыртпайтан. Эмди кӱрдин бе? Кандый эмтир?” Адазанын сӱзин укпай јат. Мирзабектин адазы јуунан-чактан эзен-амыр јан келген болзо, ол ого, кайран адазына, мӱргӱӱр эди, оны кичеер эди! Эмдиги балдар кандый казыр, калју. Кезиги адазын, энезин токтоп, пенсиезин блаап алып, аракыдап јӱрет. Ол кандый јӱректӱ, јӱстӱ улус? Онон ол ло энелер, адалар уулдарын, кыстарын корый алар не...

— Канайдар оморды? Чак-эреме ондый туру! — дежер. Кӱс-баш тун калган јадар. Улустан ујалып, докторго барбас.

Алтай улус балдарына ӱйинен ӱткӱре кару. ӱлгӱнчӱ лӱ оморго иштеп јат. Јаан туразын уулына ајса кызына берер. Бойына болчок тура тудуп алар. Ондо јатлаар.

— Биске бу да болбой — дежер. — Балдарыс ла јакшы јатсын!

А бойлоры качан јакшы јаткан? Койлогон, малдаган, кол ӱзӱлгенче, бел коркойгончо иштеген. Турлуда, туулактын ӱстинде. Азийда алтай улус каргандардын туразына барбайтан. Балдары кичеейтен. Эмди баргылап јат.

Ајас тӱнде турала, кайдаар да јӱре берген. Онон тӱште келген. Адазына удур кӱрӱп болбой, кӱстӱрин јажыр јат. Је ле деген эрге нени ајдар? Капшай кижиде алатан болзо, ӱйи башкара эди. Аракызак немеге кем барар?

Мирзабек чай аскан, курсак салган.

— Отур ажан, бажын оор туру ба?

Айас нени де айтпаан. Је колдоры тыркыраш јат.

Мирзабек сооткыштан кабак чыгарып, эки жаан фужерлерге арай толбостон уруп айткан:

— Ич, мени уйатка салба.

Бойы фужерде аракыны түбине јетире ичип ийген.

Айастын көстөри там жаандай берген. Адазынын мынай ичкенин ол качан да көрбөгөн.

— Папа, инфаркттын кийнинде... — Ол фужерден кичинек ууртайла, туура јылдыр салган.

— А меге не? Јүрүмди јүр күйем, эмди өлзөм дө кем јок. Сен бойын керегинде санан. Кече адана јакшы ла сый эттин, а?

Айас ары-бери буландап, маңдайына түш келген кату, калын кара чачын тескери сыймап айткан:

— Папам, андый ла бол калган. Нөкөр уулдар туштаган. Мен јүререйин. Мында јүрбезим. Танјарыкта да ичлеп јат. Мен айттым не — Москвада таныш уулдар бар. Ишти табарым.

“Адазын сананбай јат, јаныс бойын санан јат” деген санаа јүрегин өртөй согуп ийген. Азыраган, кичееген, үреткен. Эмди алдын ба? Адалу-уулду кажызы ла бойынын санаазын сананган. Карыкчал. Нарита жаан портреттен соок көрүп отурган. Ажып бараткан күннин кыскылтым чогы хрусталь бокалдардын чийүүлеринен тайкылып, чедирген чачып јат. Ол уулын артып кал деп сурабаган. Јаныс ла айткан:

— Бу сенин јүрүмин, канай јүретен эдин, онойдо јүр. Күч болзо, јан кел. Квартиран бар. Сен бери не тартынарын? Энен кара јерге калды. Мен јыгыл калзам, көм салар улус табылар. Јаныс ла сураганым: Атагановтын адын уйатка салба.

Уулы төнди төмөн базып отуларда, онын кийнинен ары көрүп, јүреги ачу-ачу чым эткен. “Айа-ас, бала-ам!” деп кыйгырага сананган, је үни чыкпаган. Јаныс ла көстөрин јумуп ийерде, изүү-ачу тамчылар јаактарды төмөн агып, эриндеринин учтарын өртөп ийген. Бу коркышту телекейде ол јолын табар ба? Айса јүрүмнин түбине түжүп, бомжолоп база берер бе? Кичинекте кандый јараш, эрке уулчак болгон эди. Адазынын койнында уйуктаарын сүүйтен. Үлгерлер кычыратан, ойындар көргүзиште туружатан. Энези оны көрүп, торт ло күндий, јарып јүретен. Катунун јеринен јан келерде, оны, Мирзабекти, кыйалап, иш бербей де турарда, ол ишти түней ле тапкан: андаган, јуранган, тура туткан. Аказы Байјүрек, айдуулда јүрген литвин Тэфелис, кайран кару эјей Акбала, Наира — ончозы санаазына кирип јат. Ол кандый ырысту өйлөр болгон!

Ол чын болгон бо? Айса тўш јери бе? Баштапкы сўўжи, Вера, кандый јўрў не? Өлөндөрлө, чечектерле јытанган жапаш. Веранын јоон, кара тулундары. Олор ненин де учун сўтле јытанган. А-а, чындап, эмчек балалу болгон эмей. Ол өктөмжиреп, оны бек ку- чактап, базырып ийгенде, сўди торт ло чачыла беретен. “Ара-ай, көөркийим, араай, эркеш. Сўдим торт ло төгўл јат” — деп, ол араай шымыранатан. Ол эмдее угулуп јат, та кайдан да ыраактан, ыраактан. Кайран Алтай, кайкамчылу јараш јўрўм. Ол телекей, ол јўрўм кайдаар да көчө берген немедий.

Уулы јўре берерде, Мирзабек не аайлу карыккан. Байјўрек бала- баркалу болгон болзо, карындаштарлу болор эди. Наритада база тазыл-тамыр јок. Эбире телекей ээнзирей берген. Уулынан самара да јок, телефон до јок. Онын учун јай ла болзо, Атаганов тайгалар барар, јуранар, сананар. Оной тенип јўрерде, Валерий Иванович Чаптынов јолыккан эмей. Онын одузында конгон. Сўрекей јалакай, ойгор кижги. Куучынчы, кокырчы. Ол Атагановтон та нени көргөн? Ого карузып јўретен. Ол онын катунын јеринде јўргенин, канча шыра көргөнин јакшы билер. Көөркий ол өйлөрдин јастыраларын бойына алынатан ошкош. Буруузы јок то болзо, буруулу. Ол бас- тыра јўрўминде комсомолдо, партияда иштеген. Өлөр алдында бийик јанда турган. Республиканын башчызы, башкарунын председате- ли. Ол тушта јан блаажыш, јөөжө ўлежиш тынып турган ой бол- гон. Онон удабаан, оны Москвада, Сталиннин дачазынын јанында, бийлер јадар турада, өлтўрлеп салган. Оны сўрекей јазайла, тоны- рала, беленир межикке салала экелгендер. Мирзабек чўмделбей, коркыбай, онын мандайынан окшогон. Ол тоштый соок болгоны санаазынан чыкпай јат.

Јанмыр шуулап, тенери күзўреди. Јалкын кара булуттарды чийе- чийе тартып ийеле, јоголып калды. Атаганов тым отурды. Рита арыган. Амыр уйуктап алзын. Бу та кайдан келген көөркий? Јўрўмнин јолында канайып учурап калды? Салым деп неме сан башка...

Улустын айбызы. Тегин улустын эскирип, чек өчөмиктелип кал- ган фотојуруктан портрет эдерге, јенил эмес. Ачык-Оозында јолыккан алтай уулдын сурагын Мирзабек кичеенип јазогон. Кыш- кыда јаан көзнөктөрлў жарык кыбында јураган. Келер јайда јурукты јўктенип алып јет келерде, Николай оны сакып, чек чөкөп калган эмтир.

— Бу слер бе, былар? Мени ундып салган деп. Айса картышка- ны јылыйт кўйен деп. Куда-ай! Мен тайга барарга јазан турам. Энем оноор көчөөрен.

Онон турага кирип келеле, журукты орогон чаазындардан жайымдап тургус ийерде, Николай оны ајыктап, кайкап айткан:

— Картышкага түней эмес, өбөөн...

— Сен эмеш ыраактан көр...

Өбөөн тескерлеп, журукты ајыктап унчуккан:

— Чындап та, дезен... Мынзы андый неме туру не? Чек ле тирү болеерт. Адам жууга атан турарда, мен ичте болгом не. Оны көрбөөм. А-а, айдарда, адам мындый күлүк болгон бо?

Эниргери түш серүүн боло берерде, атанып ийгендер. Бар ла жат, јол тыйрындап, агаш-ташты, арка-тууны аралай өрөлөп лө јат. Танјарыктын тайгаларына көрө, кайыр, јолы кату. Капчалда суунын табыжы тын, араай айткан сөс јарт угулбай јат. Эки јаан ажу ашкан. Чуйдын ак сөн сүмерлери, Кадын-Бажы, Улаганнын тайгалары мынан көрүнип јат. Эбире ак-чанкыр тенери, көс кылбыгар ак карлу ыйыктар ажып бараткан күннин кыскылтым чокторына чагылып калган тургулап јат. Кайкамчылу телекей. Алтай улус бийиктерди тегиндү эмес байлап јат. Мында јер ле тенери бириккен агару јер. Кудайдын јери. Төбөттин намалары, агару өрөкөндөр, тош мөнкүлөр јанына куй таштарда јадып турганы чын эмтир. Мындый јерден озор ак-јарыкла колбу тудуп јадылар. Ол керегинде Акбала-эјей куучындаган. Куулгас нама айткан: “Көк тоштын үстинде канын бир кижичи өл јадыры. Оны барып экел. Таайы улу кам, Тоодокуш, бис билижер болгоныс”. Нама Сергей Борисовко тын кийдирип, эмдеп, Монол барып јаткан караванла јандырып ийген. Онон сүнези јер алдына түжерде, Мирзабек ол өрөкөнгө, Борисовтын бойына јолыккан. Борисов ол јерде јаан јамыда — үзүттердин генералы. Бозом энир. Ийттер үргени угулган. Калын мөштөрдин ортозынан чыгара јортып келзе, ак тепсен. Содон айыл. Түнүктен ыш чоргып јат.

Үйге кирген, јакшылашкан. Николай айткан:

— Энем бу кижичи адамнын картышказын јаанада јурайла экелди. Торт ло тирү на! Кайкаарар?

— Кейленбе! Өлгөн кижичи кай кенерте тирү болеертен. Сен кажы јердин кижизичи? Сөөгин не? Угы-төзин кемдер? — Өрөкөннин јакпак бөркинин алдынан ак тулундарынын учы көрүн калган. Чичкечек немелер. Чычканнын куйруктары ошкош. Көстөринин учында күлүмјинин чырыштары түрүл калган. Јетире көрбөс каралга көстөриле Мирзабекти ширтей көрди. Керек дезе, ичкери энчейип ийди.

— Јерим Танјарык. Сөөгим төөлөс. Өбөкөм Атаганов.

— М-м-м, Атаганов? Энен Бырчыттын балазы ба? Коңыркыс? А билбей! Озор — чагандыктар. Јаан байлар. Ойгорчынын ла Ко-

ныркыстын тойында болгом. Јаан той болгон. О-о, балам, чагандыктар адамнын таайлары. Озо чакта, тостын кыбындый, торконун јигиндий, төрөөндөр болгон не. Онон эмди не арктан? Айдарын айдап өлтүрген, арктанын јууда-чакта өлтүрген. Озо чакта јаандарыс чын айткан: “Ийт јастанган кижн уйку уйуктабас, орус каанду албаты амыр јатпас” деп. Бу Аркытта, Ачыкта канча албаты кырылды.

— Энем база ла даклаттай берт — деп, Николай айтты. — Туку јебрен өйди куучындагар. Төрбөн-Ойрот тужын. Айса бу корымдарда не улус јатканын. Энем көс көрөтөн кижн не.

— Адан көзин көрөт деп! Јүүл турган да, көрүнөр неме көрүнбес, көрбөйин деген неме көрүн келер. Бу балдардын адазы тужиме кирбес болды. Ундыган болбой. Айса ондо, Јарманнын јеринде, ак мешке ошкош, келин тапкан ба? Эмди мени, тыттын чөбрөзи чылап, чырчыйа кат калган немени кайтсын.

Эки кыс энезиле кожо уйлар сааган, уулы адазыла кожо кой сойгон. Айылга келген солун кижиге кой сойор, күндү салар. Озо чактан бери јандаган јан андый.

— Бу јуртты Мыклайдын адазы төзөгөн. Эски айыл чирип, чек шөлтирей берерде, бу айылды уулым бойы тутты. Бу совхоз деп неме төзөлө берерде, акчаны төлөп баштаарда, улус тайгалабас, бала-барказыла кожо көчпөс болерен. Бригадаалап иштеп турус дежер. Сменелеп, селижип. Ас ичип отуран казаны да јок, саап ичкен ийнеги де јок. Күрүмдер кара чай ичлеп отураp. “Ол подсос уйларды не саабас, аракыдан јара не азып ичпес?” десе, “А, тайар оны. Аракы магазинде толтыра” дежер. А кааттары деремнеде тужке јетире көпкөнчө уйуктагылаар. Тпү, күрүмдер! Бис кажы ла јыл тайгалап јадыс, јайлуулап. Бала-барканы алганча, ак малды, уйды-немени айдаганча. Алтайдын ару сындары. Серүүн салкын. Чымыл да, бөкөнөк, томонок то јок. Аарчы-курут толтыра. Балдарымды көөрчөклө азырап јадым. Кыстарымнын чачтары калын болуп өзөр, кабактары килин кара, кирбиктери койу. Бойлоры кызыл-күрен. Быдык-неме керек јок.

От тызырап күйүп, оок кызыл костор түнүк јаар куйулып учуп, ондо, карануй көк тенериде, јылдыстарга нени де айдып тургандый. Озо өйдө курорттоп, больницалап јортор эмес. Јаан јашту улус айдар.

— Серүүн, бийик тайгаларга чык, сын-арканды сергит. Аршанкутук сууларга бар, онон ич, јунун, јанда, Алтай-Кудайына бажыр, байлан. Онойып улус ээлү, эмдү-томду сууларга баратан. Санаазы жарып калган јанатан. Эмди таблетка деп немелер јудуп јат.

Кара казанда эт кайнап јат. Аарчынын, алтай аракынын јыды. Шајын чөөчөй эбир ле јат. Јылу, јымжак аракы.

— Энем, бу слер ас куучындагар, Солун кижиге сөс тө бербес — деп, келди, Шура, унчукты. — Чөбчөй, таайыс. Солундар городто ло болбой?

— Јок! Јок! Эјебис куучындазын — деп, Мирзабек унчукты. — Городто кандый солун болор? Јан блаашлап јат. Јөбжө блаашлап јат.

Эрин изиген, эрмек көптөгөн. Мирзабекке Танјарык, энезинин јайлузы санаазына кирген. Кандый да күч болзо, кайран јылдар, јаш тужы. Байјүрек аказынын кожоны боочыда јынырап јат. Онын ырызы јок сүүжи.

— Алтайысты тоногылап јат, Мирзабек-таай. Вертолетту учкылап келеле, таскылда жүрген сыгындарды кыра адала, мүүстерин кескилеп алала, учкулай берер. Олорды токтодор неме јок. Бир катап ачынала атлагам. Онон милийзе келген, шылаган, мылтык бедреген. Ол немелер милийзеле тудуш не. Бай немелер сволыштарды сатлаалан.

— Тегин улус дейзин олорды, балам. Агару андарды кырган. Бир тушта бойлорын, андар чылап, атлап салар.

— Мен азыйда андарга килеп, кичееп жүретем. Эмди көр жүрзем, кичее-кичеебе, түней ле божотлоп салар. Акыр, таайыма эртен јилик таап беретем.

Көктөн тамган арајан
Көөрөп ичер аш эмей.
Көрүшкеннин тужында
Көкип ойноор јер эмей.

Актан тамган арајан
Амзап ичер аш эмей.
Амыр јакшы жүрерде,
Јыргал көргөн јер эмей.

— Је, энем радиозын иштет ийди.

— Кожоны јок ол не јыргал?

— Энем, таайыс бир эмеш мында жүрер. Кожондоор ой болор. Бүгүн ол арыган, чылаган, тыштан алзын. Тышкары ол таскактын алдына төжөк салий. Јымжак болзын. Городтын кижизи јымжак төжөккө үрен калан не.

Көк-чаңкыр тенери. Бајырайган јылдыстар. Кузукла, мөштин чаганазыла јытанып јат. Серүүн, ару салкын. Мөштөр араайын шуулажып јат. Байбак, быјыраш баштарын јайкагылап, јылдыстарлу тенерини јалмап турган немедий. Чек јаш тужы. Энезинин јайлузы

ошкош. Мирзабек мөштөрдин шуулажын тындап, өткөн жүрүмин сананып жадала, шык уйуктап калган. Түжөн барза, Танжарыкта эмитир. Чийнелүнин деремнези жоголып калган. Ээн жерди жажыл өлөн, көк чечектер базыр салган. Кудай-ай! Бу жер-Алтайым канай кубулган? Улус кайда барган? Ончозы таныш: кырлар, жаландар, кобылар. Бу ок өйдө чек өскө жер. Онон көрзө, Нарита бойына сүреен түней келинле кожо килин-кара аттар минген мантатлап келди. Аттары жаңыс жерге турбай, сайгалап турдылар.

— Нарита! Бу деремне кайда? Улус кайда?

— Кандый деремне? Мында кандый да журт болбоон, улус жаптаан. Танжарык оозында каан кызынын өргөөзи туруп жат! Менин үүремнин — Наританын.

— Бу кандый баатыр?

— Менин эрим, көөркийим, сүүгеним — деп, Нарита кара айгырынан жайылып, Мирзабекти мойнынан кучактай алып айтты. — Кожо барадын ба?

Атагановтын көстөрине күн жалт чалып ийерде, ол ойгоно чарчап келди.

— Кандый конгон, таай? — деп, Николай каткыр туру. — Жилик белен, өбөөн.

— Кандый жилик?

— А бу танары жуукта бирүзин антар ийем.

— Уйктабаган ба?

— Уйку кайда барар ол? Шашлыктагар, жилик соккор.

Ончо улус бут бажында. Уйлар сааган. Койлор айдаган. Малды серүүнде тойдырар керек.

— Кандый кондын? Яны жерде нени түжендин? — деп, Николайдын энези, Жалчы өрөкөн, сурады. Бай ады Күжей.

— Жок, учурлу ла неме көрбөдим.

— А не жажыр турун? Танжарыктын жаланында килин-кара айгырлар минген сүрекей жараш эки келин мантатлап жүрү. Бирүзи сенин эш-нөкөрин. Сеге олоор жолукты не. Арай ла болзо апарбады.

— Чийнелү ээн туру. Оны кайкадым. Танып та турзам, же өскө алтай.

— Андый болбой база. Туку төрбөлжиннин төртөн үйезин көргөндө, деремне ол тушта кайдан келзин. Аттардын алтын-мөнгүн чүмдемелдери шынырап жат. Угул турбай. Сеге сүрекей жаан ченелте келер. Ол жерге бар келерин... Кудайын улу. Учуп чыгып келерин.

— Бу энем нени ле куучындаар — деп, Николай аннын тиштеп

койгон буурын андандырып, јилинчиктерди костон чыгарып айтты. — Көрбөзи ле јок. Менин сөөгим майман. Энем айдар — найман. Олордын угы-төзин, кылык-јанын сөгүп отурар.

— Озогы улустын айтканын айт турбай, оптолып, бойым таап турган эмезим — деп, Күјей айтты.

— Бу јиликти јигер, энем. Ийдегер кирер. Јүзүн-јүүр неме айтпагар. Көс көрдим деп, кижини не коркыдар?

— Је, је, онызы ондый ла. Бу таайыстын кудаыи бийик, мүргүген тайгазы бек, улу, тазыл-тамыры јебрен. Кумран чакта кудаыла тил алышкан, алтын тагылду отурган дежер. Чагандыктар база анылу улус. Өскө јерден, күнкерлердин јеринен келген дежетен. Ак чырайлу, боро көстү немелер.

— А наймандар не улус, энем? Бу күйүзин качан өлтүрлийен?

— Светка, ол ачу аштан ур ий, кабактан. Бу сүттин аракызынан бажым јазылбайт. Таай, бу боордон јигер, өрөмөгө кожуп.

Николай бырчыт, чыйрак, чыт эткен бүдүмдү кижии. Белбек чырайлу, көстөри јаан, учтарында качан да өчпөс күлүмји јажынып калган јүрер.

Өзөктө ак тумандар, бийикте ак сүмерлердин баштары. Туманга чөнүп турган мөштөр. Кайкамчылу телекей. Кару, ышту содон айыл. Јебрен өй, јенестелген кайалар. Озо, озо чактардын чырайы көрүнип турар. Күл-Тегиннин, Кели-Чурдын аргымак аттары мынайда мантаган. Таскыл тепсендерде алып баатырлар амырап отурган, ак-јарыкты бу бийиктерден көрүп, телекейдин элбегин ле бийигин билген.

— Наймандар калын јурт болгон дежер. Омок, јуучыл улус. “Күн јаркынду Чамалда күркүреп өскөн күр найман, күндүлү јакшы күйүзинин бажын кескен ийт найман”. Онызы та не дегени? Менин угуп јүргенимле болзо, мунгалдар найман улусты олјолойло бо, айса олордын јөбиле бе, бойынын јерине көчүрүп апаратлаган болуптыр. Одуланып тыштан јадарда, күйүзи келген. Онызы кааннын, моол кааннын, керегин бүдүр јүрген кижии болгон. Онон күйүзи туујурап уйуктай берерде, каптыргадын ачып көрөр болзо, ондо самара јүрген. Анда бичигениле болзо, наймандарды кыдаттардын кыйу-гранына јетире айдап апарар, ондо ончозын кыр салар. Онон башка олор Алтайына ойто јанар. Наймандар күйүзин өлтүрөле, одуланган јердин күлине көм салган. Бойлоры аттарынын тилдерин кылла кезе буулайла, киштебезин деп, ийттеринин көдөндөрин кызу темирле каарала, үрбезин деп, одуларына отты јаанада сала-ла, оны эбире төнөштөрдөн тургузала, улус деп бодозын деп, ай карануй тунде качып көчкөн. Эрчиш сууны кеч јадала, бир келин

кабайда балазын ычкынып ийген. “Суу-талайдын ээине такылтага барды” деген экинчи куучын. Күйүзи айрылып көчөргө турарда, балазын оныла кожо божотпоско, күйүзүн өлтүрөт, бажын күлгө көм салган. Күйүзүнүн сүнези көрмөс, шулмус бололо, наймандардын журтына өлүм, шыра экелген. Жаан кам айткан: “Наадай жазагар. Күйүгердин сүнези ого кирер. Ол наадайга мүргүгер, бажыргар, оны күндүлегер, жайнагар. Онойып ол токынап калар”. Онын учун наймандарда күйү кудай бар.

— Тенек күрүмдер! — деп, Николай айтты. — Онын учун өрө өспөй барганыс ол не! Алтай улус өспөй жат. Бу ла тана-тувалар бистен ас болгон. Эмди бистен үч катап көп. Кандый да каргыш, кинчек бар.

— Сойондорды Боодо кудай аргадап жат не, балам. Бистин тар-тынатан, тудунатан неме жок. Үредү жок. Ончолоры ла белгелеп, очурлап, шапылдап жат. Андый ба, Мырза таай?

— Андый, андый, өрөкөн! — деп, Мырзабек ачу ашка изип, кызып айтты. — Башчы жок жон, ээзи жок мал. Кем де, кемнин де керегине туружар күүни жок. Кажызы ла каан, кажызы ла бий! Бу бистин жайзандарды көрзөгөр. Нек-сак немелер. Кудайы да жок, кут-ырызы да жок. Көк төгүн. Олорды кем алкаган, кем бычыган? Кандый да калыкта бир кудай, бир башчы болор учурлу.

— Бу бисти кижиге де бодогылабай жат не. Кандый да жоккын мында хазяин! Аны-кужын кырып жадар, агаш-тажын оодып, кезип, тоноп жадар. Совет жан тушта чын жан болгон. Токтодып та, кезедип те ийер. Бистий кыйында, базынчыкта жүрген албаты жок болор. Карыкчал. Кайран тайгаларыс — калганчы шибеелерис. Же көдүр ийеек, Ойгорчынович. Энем, озогызын ойгорт ийеер, эски-деезин эзет ийеер.

— Озогызын оны кайдан билер, балдарым. Ученый эмес. Бу качан эди? Кыштуга кандый да бир кызыл оосту эмеен келген. Түүкичи кижинен деди. Ончозын сурайт. Билеримди айт бердим. Ойрот каан керегинде айтканаар жастыра дейт. Мени адыл туру. Ойрот кааннын очогынын жанында отурган эмезим дедим. Ончозын кайдан билейин. Ол бистин кааныс. Алтай калык ого карузып, онын келерин сакып, канча кожондор чүмдеген.

— Же мыны кожондоп ийзеер, энем. Таайыс уксын.

— Акыр, мынын майчивин ундып турум. Озо улустын кожоңы башка болгон эмей. Жанарды чөйөө айдар.

Төнөйинде чолмонду
Төө куш деп куш келер.

Төртөн эки топчылу
Төрбөн-Ойрот каан келер.

Канадында чолмонду
Каан-Кереде деп куш келер.
Канча түмен топчылу
Калдан-Ойрот каан келер.

- А качан келер бу, энем?
- А кайдан билейин, балам.
- Эне, јуу ойинин кожонын кожондоп ийеек — деп, Светлана айтты. — Чындап та, јаан таайыс келерде, не јыргап ийбес.

Чаккан өлөн чалынду,
Чактан арткан јыргалду...

Кожон јиилеп јат, колдо чөөчөй айлан јат. Койлор тойо отойло, каныл мөштөрдин төстөрине тебелеп јада берген.

АК-ЈАРЫКТА ЫРЫС ДЕП НЕМЕ БАР БА?

— Мирзо, бу сен кайда? Кайдаар учеердин — деп, Рита сурады. — Јаныгла канча катап өттим, сууга бардым, ойто келдим. А сен көрбөдин. Уйуктап отуры дезем, көстөрин ачык. Туку Јайлугуштын тайгаларына көр алган.

— Чындап та! — Мирзабек кирнестеде отурган јеринен өрө туруп, керилип айтты. — Ол өрөкөн озолодо канай билген? Алты јыл мынан кайра Ачыктын тайгазына јүреле, Николай Маймановтын энезине јолыккам. Ойгор өрөкөн. Ол сан башка немелер айткан. Ол тушта бүтпегем. Эмди ончозын ондодым. Сен керегинде айткан. Ол јерге барарын, је јан келерин деп айткан. Коручыларың көп. Ак, ару күүн, сүнелер, байаналар сени курчап јат деген.

— Сен бойың да тегин кижн эмес болбойын, Мирзо — деп, Рита күнге јылый берген кирнестениң јылу тепкижине отуруп, удур чалыган күнниң јаркынду чогына көстөрин шуурып, узун кирбиктериле оморды көжөгөлой тартып айтты. — Айса мен сениң тын-сүненди кудайдан сурап алгам, а? Өгөөндөнөргө санангам?

— Сен, сен эмей база, эркем. Өндөйөргө сен болушкан. Кирторымды арлаган, чуулаган. — Мирзабек Ританың арык ийиндерин кучактай алды. — Көрзөн, Алтайыс кандый јараш. Мындый јерде јүрзөн, бир де күн јүрзөн — ол кудай берген сый. Ару сана-

абыс, агару, ару сүнебис жер-алтайысла, жылдысту тенерисле биригип калган ине. Онын учун бис көп немени озолодо ондоп, кижинин судазын билип жадыс.

— Бүгүн меге уулчагым түжелди. Элестел жүгүр жүрү. “Мамам, мындый узак кайда болдын?” дейт. Сүүнип турганым коркыш. Болчодойымды кучактап, окшоп, окшоп турадым. Ойгон келеле, ыйлап жаттым. Сен жанымда жок.

— Акыр, жанар керек. Ондо бир кайракан та кандый жүрү болбоой? Менин де жүрегим сыстап жат, Рита. Же уулчагыннын сүнези кудайдын ару, агару жеринде жүрбей база. Ыйлаба. Көзинин жажы көл болуп, жолун туйуктаар.

— Мен барбазам кайдар, Мирзо? Чаптык болбозым ба? — деп, Рита узун кирбиктерде салактап калган ачу тамчыларды арча соқты.

Мирзабек Атаганов неме айтпай, тымый берген. Алаңзып жат... Ондый болоры жолду. Айса бу экү жаражып болор бо? Энезинин эземине күнүркеерден айабас. Энезинин эрке уулы. Кылыгы да кату эди. Рита кандый да өңзүре суракка тийип ийгенин сезип ийди.

— Жаманым ташта, кайраным. Жастыра айт ийдим бе?

— Чын айттын. Же түней ле сен мени таштаба. Айас ондоп ийер. Ойнодо сен меге бала чыгар берер болдын не...

— Куда-ай! Мен — жүүлгек кадыт. Уйаттузын...

Экилези бой-бойына удур-тедир көрүжеле, жир каткырып ийдилер.

Жангылап келзе, городто кидим жай жет келген эмтир. Төндө турган тураны эбире сад ак чечектерге бастырып салган турды. Айас үйде отурды. Ол гаражтын эжигин ачып, адазыла эрке жакшылажып, Рита жаар соныркап көрди. “Энемнин сок жаныс эргегине турарын ба?” деп сананган болгодый. Адазында та кандый да үй кижги табылган деген табышты угуп койбой база. Ичинде не де ачу чым эдип калган. Же жаныскан жат деп ол адазына качан да айдып болбос. Айдар учуры да жок. Келин де шалкын-мылкын эмес, коп-коо сынду, спортчы бүдүмдү, кеберкек чырайлу. Незиле де энезине түней. Адазынын экелген үй кижизи де айдары жок эпжоксынып турды. Же Мырза бек жакарганду айтты:

— Балам, магазинге жүгүр. Жакшы аракы экел, виноград, курсак экел! Маргарита, казан ас. Сооткышта неме бар ба?

Казан азылган. Столдо аш-курсак чогулган. Мирзабек туку жирме жыл мынан озо Нарита алган жаан хрусталь бокалдарга кызыл-күрөң аракыны уруп айткан:

туткан дежетен. Јаңыс ла бу демократия баштал турарда, Валерий Иванович ого јакшы ајару эткен. Је Мирзабек Ойгорчынович јаны келген јанды уткыбаган, тайдазынын јөөжөзин некебеген, өткөн өйди јамандап јүгүрбеген. Ол түрмеде отуарда, баштапкы балазы — Суркурай деп кыс өлгөнине коркышту карыгып јүретен. Онын энези, Нарита Михайловна, онын адазын, Мирзабек Атагановты, не аайлу сүүген, кичееген. Энези өскө укту, канча-канча катап кайлыкталып келген кижн. Је бойын “мен — алтай” дейтен. Өткөн јүрүм элестелип, көстин алдынча өдүп јат. Энези эмди-эмди ле эжикти ачып, кирип келгедий. Күн јаркынду күлүмјизин узун кара кирбиктери ажыра јажырып, эриндеринин учтарында уйаладып унчугар:

— Керектер кандый, балам? Урокторын эткен бе? Кере ле тўжине мечик тептин ошкош?

— Мен туку байа эткүйем. Ондо узак сананар неме јок.

— Ох, балам, мактан турган болдын?!

Университеттин үчинчи курсын божодоло, каникулдарга јанып келерде, энези јаан оору јаткан. Адазыла инфаркт болгон. Јарым тынду. Ороондо јайрадылыш, јангыртыш, мензиниш болуп турган өй. Је энези оны кандый сүүнчилү уткыган эди.

— Ах, Ајаскам келген! Балам келген!

Төжөктөн туруп, казан аскан. Уулынын сүүген курсактарын јазаган. Керек дезе, коньяк, шампан тургускан.

— Аракы ич турган болдын, учкан — деген. — Је адалу-уулду бир чөөчөйдөн ууртап ийигер!

Оны-мыны куучындаган, демократтарды арбаган, Сталинди мактаган. Бисти, өскүстерди, өрө тарткан, азыраган кижн ол. Албатыны көдүрип, фашистерди оодо соккон башчы база ол, улу Сталин!

— Адамды түрмелеген немелер. Мен демократия учун! — деп, Ајас атрандап чыккан. — Канча улус кырган, концлагерьлер туткан.

— Чын, кату өй болгон. Эмди демократтарын нени эдип салды? Улу ороонды јайрадып, улусты тоноп, албатыны түредип койды. Кечеги комсомолдын, партиянын бийлери бүгүн эн бай улус! Ујат јок! Мандай килен немелер. Бүгүн бастыра Россия — концлагерь. Албаты кырыл јат. Байлар јыргап јат. Сталин тур келген болзо, нени эдерин билер эди. Ол бир Гайдар деп чочкого түней неме. Чочколор кабыртар керек.

Адазы неме айтпас, араай күлүмзиренип отуар.

— Аданды демократия учун тартышкан деп баалаган ба? Орјин берген бе? Јөөжө берген бе? Јок! Атаганов өл јатса, салкой акча да бербес. Бойлоры акча учун өлгүлеп јат. Ол бир башкарунын јаанынын ордынчызын, Элбековты, өлтүрлеп салды. Корондоп.

Чаптыновын база узак жүрбес. Өлтүрлөп салар. Курултайдын депутаты, азыйда албаты шинжүдө иштеп, карын жип байыган неме, акыр, мынын ады кем эди?

— Ефимов!

— Эйе, эйе, ол күрүм. Алты кижини таскакка кийдиреле, адып, бычактап өлтүр салган. Туку Алматыдан экелген жөөжөлөрүн, “камазтарын” садып ийген. Бойы Курултайда отур жат, закондор бичип жат. Депутат. Кол тийбес кизи! Бу бир Баталакова деп база ачына, жеке кадытты кизи жалдап өлтүр салды. Оны ареставайтаарга депутаттардан жөп сураарда, онзылары жөбин бербеген. Ба! Алзан ол! Күрүм, каргышту коммунист түрмеде отуры. Мындый жан албатыга кандый жакшы эдер? Тонокчылар, өлтүрөөчилер.

— Энези чын айт жат — деп, Мирзабек айткан. — Же канайдар? Оны сананбаза торт. Жүрегин оорыыр.

Коркышту изү күндөр турган. Энезинин оорuzu жаанап жат. Рак. Эмдеер арга жок. Врачтар келер, көрөр, уколдор эдер. Эки-үч күн турбай барган. Бир күн энирде айткан:

— Мирзо, Аясканы айт, кирзин. Жакшылаш алтам.

Аяс кирип келерде, энези бийик төжөктө суймайып калган жаткан. Жаан кара көстөри чек онкойып калган. Онын айдары жок шыралап жатканы, атанып барып болбой турганы көстөринен көрүнип жаткан. Оңдо шыра, кыйын толып калган.

— Балам, бери энил, окшоп алайын...

Энезинин эриндери коркышту изү, кургак болгон. Ол уулынын жаагынан окшойло, кыйгырбаска тиштерин жүрс тиштенип, көстөрүн жумуп ийген.

...Айастын көстөрүнүн жаштары айагына табырап төгүлө берген. Ол жөткүрүп, жүзин алакандарыла туй тудуп, ванналу кыпка кире конгон. Оңдо албаданып жөдүлдөген бе айса өксөп ыйлаган ба? Же краннан түргөн аккан суунын шуулты табышты туй согуп жат. Мирзабек ле Рита удур-тедир көрүшкендер. Ончозы жарт. Уул энезин эзеп күнүркеп жат. Анча-мынча бололо, Аяс чыгып келген, албаданып күлүмзиренип айткан:

— Адам, мен эмеш бас жүрейин...

Аяс жүре берген. Рита ла Мирзабек бир канча ойгө унчугышпай отургандар. Онон Рита өрө туруп, казан-айакты жунуп айткан: — Мирзо, акыр, мен барадым. Общежитиеде кичинек кыбым бар. Онон ишке барар керек. Мендештү сөс айттын, Мирзо. Оңдый неме айтпас керек болгон. Үрениже берзе... Айасты мен оңдоп жадым. Ол мында энезинин эркезин, кару кеберин эске алынган. Онон чек өскө үй кизи ээ болорго келген.

— Айас — ол менин балам, ондоп ийер, менин сөзимнен чыкпас. Сен ле таштап барбайтан болзон...

— Мени база кайда барат деп? Кел тургайым, ойножын болгойым. Бисте база бай бар ба? Уулынды санан. Оны айылду-журтту эт күйер керек. Айас — жакшы уул.

“Барды — деп, Мирзабек сананган. — Барды. Айла, бала чыгарып берерим деген. Соорым изип туру деген! А не? Ол — жаш. Төртөн жаштуда таап та алар. Мендий карган немеден эмес, жалкындый жаш эрден. Бу мен кандый бүдүнкей, көөрөм кижги. Ле ол, Рита, санаалу келин. Ол сеге карузыган, сени сүүген, бастыра бойыла сеге беринген. Ол нени де этсе, сенин ачынар учурын жок. Айла, чын айт жат не. Айас керегинде сананар керек. Ишти балам эмди кайдан табар? Философ — ол кемге керек? Эмди акча эдетен, жөөжө жууитан, тонойтон, жамылу болотон улус керек. Уулым меге тартынып жат. Былтыр ол калган болзом, торт болор эди. Жок. Түней ле уулды айылду эдип, баштап салар керек. Эйе, анайда эдер. Атагановтордын угы-төзи үзүлбезин. Айас — сынгыр да, кеберкек те уул. Энезине түней. Ол Москвада үренип турарда, онон анда кандый да фирмада иштеп турарда, нени ле көргөн болбой? Тойгончо ойноп алган. Эмди токынаган эмес пе бу? Ле түней ле ак-жарыкта ырыс деп неме бар. Кару уулым. Кайран Алтайым. Карузыган, карыыр чакта тапкан сүүгеним бар. Кудайга баш!”

САКЫБАГАН ТУШТАШ

Күүлеген, күзүреген, жалтыраган, жарыган жаан телекей кайда да ыраакта артып калган. Мында тыш, амыр, эбире жажыл туулар. Түштүк жаар туулар там ла бийиктеп, там ла кайырзып жат. Ак мөнкүлөр мызылдажып, жажыл мөштөри шуулажып, учар суулары күркүрежип жадар. Бу бийиктерде жагыс ла кудайла куучындажар керек. Ару санаалар, ару амадулар. Теректү бажы Кадын-Бажы Үч Сүмерле тудуш. Мында ок Танжарык бажы, улу сындар, ороончороон тайгалар. Тенеринин чанкырыла биригип калган. Онын учун оморды көк түдүскек бүркеп салган.

...Айас турадан чыгала, бөкөн күрдин арјанда жоон бай-теректердин көлөткөзинде отурган. Кандый да эби жок. Адазы ачынган болор. Ол үй кижги та нени сананды болбогой? Энезин эске алынып, та неге де тын ачурканып ыйлай сокконын билбей калган. “Жок, жок. Ончозы јарт неме не... Адам канайып жагыскан жадар? Мен ого канай болужарым?” Ојто барар дезе — ујатту. Мында

автобуслар Барнаулдан жан келелерде, жанында алтай кыс отурган. Коп-коо сынду, бастыра бойы жаркынду, жараш бала. Же уйалчаны коркыш. Эрмек суразан, эки-үч ле сөслө каруу берер. АЙса кем-зинген болуп турган ба? Ады Найран, сөөгү тодош. Том туранын государственной университетинин калганчы курсынын студенти. Историк.

— Мен — ырызы жок үредүчи!

— Ырызы жок? Ненин учун? — Ол жан чөйбөк кара көстөриле ого кайкаганду көрөлө, неме айтпаган.

Айас онон жараштарды, жаркындуларды, фотомодельдерди көргөн. Олорло жуук та болгон. Шайрак, шапшык немелер. Жараш кебердин ичинде эржине бар ба? Кижү сүүнер, кайкаар күүн бар ба? Көп сабазы көндөй немелер. Же түней ле жаражыла тынзынып, мактанып жүргүлөөр. Онон Айас городло телчип, сок жаныс скверге барган. Фонтан чоройлоп, бир канча жерден адылып јат: "Ойно, фонтан, шуула, фонтан".

— Јакшылар, Айас!

Көрсө, жанында Найран эптү, тоолу эриндерин јайып, апааш тиштерин көргүзип, көстөринде жарык, јажытту сүүнчини кирбиктериле јажырып, күлүмзиренип турды.

— Јакшы, Найран, отур. Фонтаннын эрмегин тындайлы — деп, Айас сүүнчилү унчукты.

— Фонтан? Јо-ок. Тайгалардын ару сууларын тындаар керек. Олор жүзүн-башка үндерле кожондоп јат ине.

— А сен тайгаларда болгон бо?

— Ме-ен? Фу, мен тайгада өскөм. Энем-адам — койчы улус.

— А мен бу ла жууктарда Теректүде болгом. Кадын-Бажынын сүмерлерин көргөм. Же анда јай келгелек — деп, Айас унчукты.

— Теректүде? Ондо төрөөнин бар ба?

— Кобы-јикте койчы улус бар эмей. Азыйда мен ондо жаныс ла јеерен јаржактар јаткан деп бодогом. Тегенектү-Кобыда Еремей јестем јадыры.

— Ереме-ей?!

— Эие, Еремей. Агаш бутту кайракан.

— Еремей менин таайым!

— О-о, төрөөн улус турбайыс — деп, Айас сүүнчилү айтты. — Менин тайдамнын аказынын, Карамайдын, Јолдубай деп уулынын балазы, Тойно, Еремейдин үйи. Ыраак та болзо, таай-эјем.

— А мен Еремейдин сыйнынын балазы. Бу бистин алтайлар сан башка улус — төрөөнди кайдан ла табып ийер. Куда-ай! Бис жуук төрөөн бө, Айас?

— Јок, ыраак. Мен — төөлөс. Алтын-Көлдөн келгенис. Сен Теректүдө өскөн бө?

— Јо-ок, Катандуда.

Онон оны-мыны куучындашкан — иш жанынан, жүрүм жанынан. Алтайдын жаражын, улу тайгалардын кеенин кайкашкан. Айас адазы, энези керегинде, угы-төзи керегинде куучындаган. Адазы сок жапыскан. Энези божоп калган. Јиит улус түрген билижип, таныжып ийер не. “Айса салымым бу кыста болор бо?” — деп, Айас жүреги шимиреп сананган. “Көгүстү уул, кеберкек, канай жапыскан жүрү эмеш” — деп, Найран шүүй соккон. Бой-бойына көрүжип, күлүмзиренип ийгендер.

Айас орой энирде жан келерде, адазы телевизор көрүп отурган. Рита јок. Билбес жанынан адазына кандый согулта эткенин сезип, Айас нени де айтпаган. Ажанып алала, уйуктаар кыбына кирип јадала айткан:

— Ада, јаманым таштагар.

Ол уйуктап болбой, орынында ары-бери анданып јаткан. Андый јараш кыс сүүгени јок канай жүрү эмеш. Акыр, эртен ле јартына чыгар керек. Јок, озо баштап Маргарита Ивановнаны табар. Јаманым таштагар деп сураар. Олорды эптештирер керек. Адам санааркабазын, карыкпазын. Јүрегине операция эт койгон кижии. Адам јыгылза, жапыскан артарым, кижии албазам, угы-төзим үзүлөр. Атагановтор ак-јарыктан јогол калар. Айса, айса?.. Адамнын таап алган кижизии јиит. Меге кичинек карындаш чыгар берер? Койдоныш турган болбой... Санаага не ле кир јат: Москвада жүрүм, баштапкы сүүш, күнүркеш, чөкөш. Онон бастыра бойын сүүштин ойынына бериниш. Эмдиги кыстар байланбас, тудунбас, јайа сал берер. Олор жапыс ла јыргаарга, сүүштин татузына көмүлөргө албаданып јадылар. Ончозы эмес, је уйалышты туура таштап тургандары там ла көптөп јат. Олордон кандый балдар чыгар. Кандый да болзо, бистин кыстар ару. Је, је, тенектери, эрзектери база бар. Көрсөн, кандый бир Кавказтын немелерине кадалгылап калган жүрлеер. Онзылары ойноп, ойноп алала, јыду түкүрүктериле түкүрип, көчүктерине тепкилеп ийер. Ол чек өскө улус. Өскө кылыкту, өскө јанду. Бойлорын эн бийик раса деп, ук деп бодоп јадылар. Бери калыктын јакшызы келип турган эмес, таштанчылары. Олордо јакшы үрен де јок. Олорды өскөртөр арга јок. Бис бойыс өскөрөр, өзөр, тыныыр учурлу. Кул болбос керек. Анчада ла сүүште. Эйе, сүүште. Найран нени санан јадыры не? Јараш бала. А јаны кандый?

Оной јадала, шык уйуктап калган. Түжен барза, Таңјарыкта эмтир. Энези ондо жүрү. “Эне, мында нени эт турганаар?” деп су-

раарда, “Колхозто иштеп жадым, Сталин тирил келген. Совет жанды ойто төзөзүн деген. Колхозты база. Горбачты, Ельцинди, ончо олигархтарды Эрлик-бийдин јерине ийген. Гайдарды чочколор кабырзын деген. Ол туку-у чербендеп жүгүр жүрү. Айса онон јакшы кижилор болор, таадазы ошкош” деди. Ойгоно чарчап келзе, күн өксөп калган эмтир. Адазы казан ас туру ошкош. Ол тура жүгүрүп, јунунып, энези эзен жүрерде көктөгөн алтынзымак-сары халатты кийе согуп, ажанатан кыпка кирип келерде, адазы айтты:

— Отур, ажан, — көстөринде кандый да кунук бар.

— Кече мен эмеш... Ол Маргарита Ивановна јакшы кижилор болгудый...

— Сен бойун керегинде санан...

— Чындап, кече солун тушташ болгон. Бир алтай кысла таныштым. Көрөр болзо, Еремей јестейдин јеени. Ады Найран. Сөөгитодош, јаја-ай бала.

Уулынын бу јетирүзүн угала, Мирзабектин чырайы жарый берди.

— Еремей јестейдин јеени?

— Эйе, Туулайлудан.

— Кандый бала эмтир?

— О-о, первый класс, алтай фотомодель. Айылдап кел деп кычырган. Бойы мында, аказынын айлында. Кайда иштеер деп санааркап жүрү. Историк.

— Таныш, таныш! Айса јакшы бала. Кем билер?

— Акыр, мен ол сад-огородты казып, арчып салайын. А ишти таап аларым, папам. Онон ол Оймон јерине бар келейин бе?

— А не барбас? Бар кел. Мен керегинде санааркаба. А не танышпас, не билишпес?

— Төрөөн бала эмес пе?

— Э, ол чек өскө уйадан. Сеге јаныс төөлөс сөөктү кижилор аларга јарабас. Ол, байла, кыдат-тодош болбой кайтсын. Оймонло, Урсул бажыла јаткан улус Наамыкай јайзаннын ач-үүрезинен болды ба? Ойрот-кааннын тергези оодылып, чачылып турарда, Кайрылыкта он эки јайзаннын јууны өдүп турарда, ондо Наамыкай јайзаннын айдары јок јараш кызы, Найра, Чуй бажында Јүс-Тыт деп јерде манјы-кыдаттардын, калкалардын черүзүн оодо соккон Мамыт деп мундустардын баатырына барган. Төрт мун черүлү барала, одус мун черүни јенип чыккан. Ол канду јууда алтай алыптар јен јастанган, аргымак аттар јал јастанган. Мыны ончозын Акбала эжем куучындап отуратан. Мамыт ак телениттер јерине качкан. Ондо оны Бала-кааннын бийлери тудала, кыйнап өлтүр салган. Найранын сок јаныс кызы, карыыр чагында, Кайрылыкта Кара-Боом деп

жерде таайларына келип өлгөн дежер. Найра бойы Тогул суунын ол жанында Тон-Мыс деп жерде сөөгин салган.

— Ада, энемди Танжарыкка не апарганаар? Мында жаткан болзо, мөңкүзине кижиге бар турар не...

— Күүни андый болгон. Энемнин, эжедин жанына жадатам деген. Ол Танжарык кайкамчылуу жер. Калын журт болгон жер. Каан кижинин тергези болгон дежет. Тенкек кара корымнын алдында кара айгыр минген, канжаазында алтын кылыш тагынган баатыр кыстын сөөгү. Эненнин ады Наира эмес, Нарита не. Корымда жаткан кыс та эненнин толынтазы, та энен онын толынтазы. Энен алтай кижиге эмес, адазы туку Чан жеринен, Китайдан, Ялуу талайдын жанынан. Энези Кавказтын кижизиге. Олордын тазылын мен билбем. Же кандый да жебрен колбу бар. Же оны кайдар, балам. Телекейде көп жарты жок немелер болуп жат.

— Маргарита Ивановна?

— Бойу көргөй... Мен тегин де оору кижиге. Бүгүн бар, эртен жок. Мени, калак, Танжарык жаар сүүртебе. Суркурайканын жанында жадайын.

— Оной айтпагар, адам.

— Айт, айтпа, түнөй ле андый неме не. Акыр, балам, сен ол помидордын жерин жазап ий. Онон алама агаштардын төстөрүн күйбүредип ийер керек. Помидор жетире өс калган. Ол верандада тургулары. Энен канайда эткен, мен анайда ла эт жадым.

Бир күн энирде Аяс кандый да кысла кожо жет келди.

— Адам! — деп, ол эжиктен ле кыйгырды. — Айылчы келди! Биске төрөөн кижиге! Найран!

Эжиктин жанында коп-коо сынду, күндий жарык күлүмжилүү кыс турды. Оны көрөлө, Мирзабектин жүреги селт этти. Бу Найран!

Акбала эжедин айтканыла, Найран шак мындый кеберлүү болгон. Бу кыстын ады база Найран. О, кудай! Бу ненин белгези? Ырымы?

— Өткөр, өткөр — деп, Мирзабек айтты. Ижемжиге ле сүүнчиге жүрегин толтырып жат. Айсга болзо, айсга болзо... Же кем билер? Жок, жок! Озолондон сүүнбес керек. — Айдарда, сен Еремей жестейдин жеени бе?

— Эйе — деп, Найран төмөн көрүп айтты.

Айастын адазы оны өрүмдей көрүп тургандый. Жаан борозымак көстөр, буурайып жүрген калын күргүл чач, чала коркок тумчук оны мүркүтке түнөй эдип жат. Жаан куй таштын ичинде отурган кушка.

— Жестей бу мында кел жүрген. Фронтовик деп “Ока” машина

алган. Орөкөннин сүүн турганы коркыш. — Аяс, не турун? Найранды чайлат. Соотот.

Экилези кухня дейтен јаан кыпка киргилеп, аяк-казанды калырадып, нени де шымыражып куучындажып, тыйтылдада каткырыжып турдылар. “Көрзөн оморды, ужо жыткарыш ийген. Э-э, жаш... Жаш улус. Омордо не болзын. Рита не телефон сокпой туру? Ачынды ба? Аяса уял жат? Ох, көөркийимди сени. Ончозы кудайдан камаанду туру. Бу көөркийлер айылду-журтту болзо...” — деп, Мирзабек сананды.

— Аяс! Мен нөкөриме барып келейин, ужин белетеп салгар.

Мирзабек Атагановто нөкөрлөр жок. Бир канчузы ол јерге јүре бергендер. Кезиктериле колбу туку качан үзүлип калган. Омор эмди чек өскө улус. Кизи деп неме кандый капшай өскөрип жат. Акчанын јаны адалу уулды да эки башка бөлип салат.

Туку азыйдан бери таныжы бүгүн университетте иштеп жат. Мирзабекти бежен сегис статьяла бурулап турарда, онын айткан сөстөринде јастыра жок деп ондогон кизи јаныс ла ол болгон. Совет јан, партия өрө өспөй, аруталбай, араайынан чирип жат деген шүүлтеле ол јөп болгон. Је Атагановты айдай берерде, ол коркыган. Тымый берген. Керек дезе обком партиянын лекторы болуп иштеген. Качан јан чайпалып јемириле берерде, ол атту-чуулу демократ боло берген. Партиянын јастыраларын сөгүп, Ельцинди, Гайдарды јөмөп јүгүрген. А бойы јакшы, ак-чек санаалу кизи.

— Слер, Мирзабек Ойгорчынович, јиит тушта кыйнаткан кизи, бисле, демократтарла, јуук колбулу болор учурлу — деп, ол көөрөп, јаан тосток көстөри чагылып айдып турар. — Јайым келди. Демократия!

— Демократияна түкүрейин! Ол ло озогы коммунист, комсомол бийлер демократ болуп кубулып, ороонды тоноп алды. Сеге неме келишти бе, демократ?

— Меге јайым керек! Өскө не де керек жок.

— Јалын јаан ба?

— Је менде кандый јал? Торолоп јадым.

— Торонин демократиязы? Меге ондый демократия керек жок.

— Бу слер, Мирзабек, кайкамчылу кизи! Репрессияга кирген улуска эмди акча бер жат. Јенилте эт жат. Угузу бичигер.

— Јок, кару Ираклий. Омордон меге не де керек жок. Сен, нөкөрим, ол до өйдө јокту јүрген, эмди онон јокту јүр јадын.

— Онызы чын. Кизи јаныс курсакка болуп јүрбей жат не.

Сүрекеј кеберкек өбөгөн. Јараш. Торт ло укту айгыр ошкош. Келиндер, кыстар ого чек ле јапшынлай берер. Сагыжы да терен.

Ўлгерлер кычырар, керек болзо, кожондоп то ийер. Көстөри јалакай-јалакай, сөстөри эрке, ыымжак, кандый да тармалу. Онын койнында канча кыстар, келиндер болгонын ол бойы да билбес. Ол неме јанынан суразан, нени де айтпас, јаныс ла күлүмзиренип салар.

Ираклий горсадта, калын бүрлү јоон јойгондордын јанында, кертек белдү беседка-отургушта узун шайрак буттарын чалый те-бип алган танкылап отурды. Ак штанду, ак чамчалу эмитир. Јаранып кийинерин билер. Аристократ. Мирзабекти көрүп ийеле:

— Эй, Мирзо, князь! — деп кыйгырды. Онон Атагановло јакшылажып унчукты: — Кайран јас једип келди. А үүрелерис кайда? Көөркийлерис кайда? Ой кандый капшай өдүп јат. Бир ле көрзөн, карып калган јүрерин. А карманда шылыруш неме јок.

Азыйда, јиит өйлөрдө, Мирзабек соныркап туратан:

— Бу сени Ираклий деп не адаган?

— Сени Мирзабек деп не адаган?

— Је мени кандый да казах кижии адаган. Ойнодо менин јаан энем, энемнин энези, казах укту кижии болгон...

— Хо-хо! Баш оор јат, Мирзо. Алтай улус балдарын не ле деп адап койор не.

Онон парктан ыраак јок серүүн кафеге кирип, курсак, аракы јакыткандар.

— Нени ичетен?

— Ачу немеден, онон соок сыра — деп, Ираклий айтты. — Бу бир зарплат деп неме арга јок ас. Чек јетпей јат.

— Науканын улузын, писательдерди, артисттерди чек торолот јат ошкош. — Мирзабек бойына “Каберне” јакытты.

— О-о, сен ол ло аристократ бойын: јакшы аракы, јараш кыстар.

— Сеге канай једейин? Бу јанынан сен мастер не.

— А сеге сүрекеј јараш, сагышту көөркий келишкен. Наира. Ол јопон укту дешкен, је кеберинде Кавказтын кызы.

— Демократия учун не аайлу тартышкан. Политиктер не аайлу байып јат. А сен ол ло јокту бойын.

— Ырыс акчада эмес. “Акча — чаазын, кижии — алтын” — деп, менин нөкөрим, улу поэт Лазарь Кокышев, айткан.

Эки ле чөөчөјдин бажында Ираклийдин чырайы кып-кызыл боло берген. Јаныс ла көстөрин эбире, тумчугын эбире ак. Ол бойын арбап јат:

— База ла майя калыктын масказын кийип ийдим бе?

— Ха! Чек ле майя театрдын актеры ошкош. Чындап та, сен алтайга да, оруска да түней эмезин — сен индеецке түней. Айла сени Ираклий деп кем адаган?

— Ол наанам не. Өрөкөн меге алтай ат берерге амадаган. Өбөкөзинде кандый да Ыракы-бий деп ат-нерелү кижиге болгон. Наанам журт Советке келип, мени бичиткен туру.

— Ады кем? — деерде, — Ыракы-бий — деген.

— Иракабий? Бу кандый ат? — деп, орус келин арбаган. — Орустап не адабас?

— Јок! Кижиде бойынын ады болзын — Ыракы-бий — деген. Орус тилде j буква јок, онын учун секретарь келин Ираклий деп бичип салган.

— Фамилиязы кем? — деерде, — мамылказы Чычынаров — деген.

— Титинаров?

— Бичи — Чычынаров.

Јескимчилү фамилия деп секретарь келин сананган. Ондый јаман фамилияла бала канай јүрер? Онон Титанаров деп бичип салган.

— Адазы кем? — деп сураарда, — ада јок, сукас — деген.

— Адајокич! Јарайт па?

— А! Болды. Адајокыч та болгой. Кудай јүрүм берзе, балам мындый да атту јүрер — деп, наанам јөпсинген.

— Онон ло бери мен ак-јарыкта Ираклий Адајокыч Титанаров деп аданып јүрүм. Наанам эмес болзо, мен айса јүрүм јүрбезим.

Ираклийдин таадазын, мундус сөөктү Јамантай Чычынаровты јирме эки јылда ЧОН-нын улузы, тайгада мал кабыр јүрген кижини, сен — качкын, бандит деп бурулап, өлтүрлеп салган. Јаш келин, Танабай, јаныскан арт калган. Јаш балалу көөркий кайда барар ол? Јадар јер де јок, ичер аш та јок. Онын учун бастыра јүрүминде техничка болуп иштеген — школдо, селсебетте, интернатта, колхозтын конторазында. Ондый иште квартира берер. Ас та болзо, јал акча берер. Иштенкейи, ару-чеги коркыш. Уккур. Эрмек айтпас. Коп јайбас. Јаныс кызын кичееп өскүрген, үреткен. Јабыс та иште болзо, тоомјыда. Калын кара чачту, кызыл-күрен чырайлу кызычагы он алты јажы једерде, кайкамчылу јараш кыс боло берген. Уулдар онон көс албас. Танабай оморкоп то, коркып та јүрер: калак, техничканын, јабыс иштү неменин балазы деп, базаынар да неме табылар. Кызын ол бойы Мааш деп адаган. Је журт Советте Маша деп бичигилеп салган. Көрөр болзо, бала орус атту болуп калган. Чыдап келерде, оны Мария деп толо атла адагандар. Омок то, кеберкек те кыс. Комсомол. Пионерлерди баштап јүгүр турар, активте јүрер. Онон јурт Советтин качызы болуп иштеген. Јаантайын кожондоп јүрер. Аттын тибиртин, Мариянын шыныраган кожонун энези угуп ийеле, болчок турадан чыга конор. Каткырза, карануй да болзо, тиштери кажай турар бала. Баштапкы

жал акча экелген, энезине талыйма платье, чололу арчуул. Танабай балазынын экелген акказын, сыйларын сүре пол јунушка карталып калган колдорына алып, ыйлап ийген.

— Энем, бу слер канай тураар? Јүрүм јаран јат. Совет јан тынып јат! Менде иш бар, зарплат бар. Удабас уй садаларыс.

— Уй? А кулактабас па?

— Јок! Кулактабас. Јокту улуска Совет јан болужар.

Мария сүрүк куртказын, кызыл пладын чечип, сок јаныс көзнөктин јанында ак чололорлу чанкыр клеёнкала јаап койгон столдын јанына отуруп айткан:

— Ачыткы калашла кандый јакшы јытан јат. Ох, сүт бар болзо...

Энези крынкада сүт тургус берген. Быјырап турар кадарлу калашты тиле-тиле кезип айткан:

— Уйлу болзоос, элкем-телкем јада бербей бис!

— Болор, энем, болор.

Ол бойынын кандый да санааларына каткырып, апааш тиштери кажайып, кара көстөри суркурап отурган.

Кызыла не де болуп турганын Танабай сезип јат. Быјыл јастан ла ала. Кызычагы чыдап келген, иштеп јат. Удабас кижиге барар, бала-баркалу болор. Кирлү полдон баш көдүрер ой келер болбой. Уйлу болзоос, јакшы јада берер эдибис.

Бир күн Мааш мантат келген.

— Энем, эки айдын жаловазын озолодо ал алдым. Бу төмөн Јымановтор көч јат. Туу Дальний Востокко. Ой! Евдокия уйды једин келедири, энем. Јеерен-чоокыр уй, бозулу.

Кандый да кеден кийимдү, чап-чанкыр көстөри чек ле онкой калган уй кижии уй буулаган бууны Танабайга туттуруп, айтты:

— Танабайушка... Сүди койу, јакшы уй. Кудайдын алкыжыла, ол сеге јакшы мал болгой. А бис көч јадыс. Беш баланы канай азыраар, чыдадар? Колхозтон ал турган неме бар эмес. Көчөлик деп. Балыктаар. Докумийт јазаарга, сенин кызын болушты. Ак санаалу көөркий. Баш болзын! — эмеген крестенеле, јабыс бажыра-рала, јеерен-чоокыр уйдын соок тумчугынан окшойло, көстөринин јаштары төгүлип, ары-бери јайканып база берди.

— Кудай слерди корыгай, көөркийлерим!

Мария Оносто иштеп јат. Кезикте келбес, ондо ло кон калар. Оноор көчөр керек. Патера јок.

— Бу сен не келбес кижии Түни-түжи божобос кандый иш бу? — деп, Танабай арбанар. — Јаныс уйыска өлөнди качан эдер?

— Куда-ай, энем. Бош јок не! Түни-түжи јуун — комсомолдын, партиянын, селсебеттин. Классовый тартыжу тынып јат. Оштүлер,

контралар, шпиондор көптөп жат. Меге де мылтык берледи — деп, курында капту колмылтык көргүсти.

— А бу контраларды үзе өлтүрлөп салды не? Адарын аткан, айдаарын айдаган, кулактаарын кулактаган. Малдап жүргөн аданды манжыт дейле өлтүрлөп салды. Эмди нени бедирегилеп турган? — деп, Танабай арбанар.

— Мындый эрмекти кайда да айтпагар. Контра дейле айдагылай берер, слерле кожо мени база — деп, эрке кызы энезине кату көргөн, эки кабагын түүп ийген.

— Мен сеге айт турбай...

— Меге де андый неме айтпагар! Ончозын улу Сталин билер! Бир күн сүүнчилү жанган.

— Энем, меге патера бер жат. Эки кып тура. Онон мени Григорий Ыманыч журукка салган.

— Кандый Григорий Ыманыч? Чоросов по?

— Эйе, ол кижги. Алтай чегедек, сүүри бөрүк кийдирип, очоктын жанына отургызып жураган. Будукла.

— Бу карган күрүм эмдее тирү бе? — деп, Танабай куужак, чөйбөк жүзин сыймай тудуп сураган. — А мыны контра деп түрме-леген дешти не?

— Энем, ол — улу журукчы. Оны Москва билер, телекей билер. Божотлоп ийген. Ак-чек кижини канай бурулайтан? Ол эмди сок жаныскан. Эш-нөкөри туу качан божоп калган. Жаныс ла журан жат. Амыр жок.

Кызынын чырайы кызарып, көстөри күйүп чыкканын энези көрүп ийген.

— Портредин музейде, выставкада турар — деп айткан.

— Мамыйланды чий күйер бе?

— Жо-ок. "Алтай келин очоктын жанында". Ол ло. Чычынарова деп канай чийетен?! Јескимчилү фамилия! Күрүмдер јакшы, јараш ат та аданлабаан! Культура јок немелер. Карануй улус. Мен фамилиямды өскөрт салгам. Јаны өйдин, революциянын адынан. Эмди мен — Титанарова.

— Чычынардын ордына Јытанарова бол калган ба?

Канай та тын курчанза, ич деп неме јаанап јат. Мария Чороско јолыгала айткан:

— Григорий, ичим јаанап јат. Мен көчөлү.

— Көчөлү? — деп, бийик сынду, чөкпөк мандайлу, јаан эмес, је өдүни көстөрлү Чоросов чочып сураган. — Качан? Кайдан? Кемнен?

— Канай кемнен? Слерден. Өскө кижги мени койдонбоон! Мен

кыс болгом. Слерди мен сүүгем, эмди де сүүп жадым! — Мариянын көстөринен жаш табырай берген.

Чоросов жураныжын токтодып, колында будуктарды арчып, унчупай турган. Мастерскойдо жетире жуалбаган журуктар. Будуктын жыды. “Көрмөсти сени! Бала болор деп кем бодогон? Мен карган кижине! Жаш көөркийди кинчектеп салдым” деп сананган. Калганчы кожон, калганчы сүүш. Ырысту тушташтарды, изүү кучакташты эске алып, жүрегине изүү кан толып келген.

— Мария, карыкпа, эркем, — деген. — Мен сени корып аларым. Бала чыкса, өскүр аларыс! О кудай! — Ол Марияны дивантактага отургызып, онын алдына тизелей тўжўп, жүзин, кургак, изүү эриндерин окшой берген.

— Же болды, Григорий. Сенде буру жок. Мен бойым бурулу. Мен бойым сени күүнзегем. Сыйды сенен бойым сурап алгам. Мыны жангыс ла кудай билер. Энем мени өлтүрер болбой...

Онон Кадынды кечире жойу кижине кечер күрди жүгүрө базып кечип, ол жанында буулап койгон адына мине согуп, адын сайгалада бастырып, колын жанып турала, ары болуп, агаш аразына жоголып калган. Григорий Чоросов онын кийнинен ары көрүп узак турган. Кызыл-жеерен атту, кызыл арчуул тартынган, акар ак тонду кыс онын алдына жуалып, өлөрдүн өлгөнчө жүрегинде артып калар. “Мария, көөркийим! Сүүгеним” — деп, ол та кыйгыр турган, та шымыранып айткан. Жаан жүрүм өткөн, жаан жашту эр жаш балага канайып жараган? Сүүштин тармазына канайып туй соктырган? Ойгор, көп шыра көргөн жүреге канайып жүүлгөн болотон? Жиит тужында ол кайкамчылу жараш кыстарга, келиндерге көп туштаган. Кайкамчылу кеен телекейди, агаш-ташту Алтайын ол не аайлу сүүген. Баш болзын! Адазы иштенкей, же кату кылыкту кижине болгон. Тере ачыдатан, көм эдетен. Кайыш сүре ле ачу, сазу жытанып туратан. Байат жеринен келген кижине. Орус кижине алган. Канай азыранар? Канай жадар? Ол Гришаны приходской школго берген.

— Үрен, балам — деген. — Үренип алзан, ак өтпөк жиирин, ару кеп кийерин. Чочко чылап жүрбезин. Абыс болорын. Айса којойым болорын. Ого жүк — приказчик.

Байат улус садыжарын сүүйтен. Өбөкөлөри туку Аба-Туранын жуугында жаткан. Качан Калдан-Ойрот кааннын тергезинде чак тўжерде, каандар ширеезине курчу болгон, каандыкты башкарган чоростор кырылган. Ойроттор башкараачы уйа болгон. Онон эмди не арткан? Агаш-ташту Алтайга качкандары тирүү арткан. Олордын калдыгынан артканы — Күрке, крестүү ады Григорий. Узун сынду,

кырлан тумчукту улус. Бөккө, курч. Олордын бирүзи — Абуя эмдее јетире бар дежетен. Аbugаннын тайгазында, аба-јышта.

Кичинек Гриша кудайдын сүрлерин јурайтан мастерскойдо үренген. Олорды ол тушта богомаз дежетен эмей. Салым оны Санкт-Петербургка апарган. Је оны академияга албаган. Өскө уктан бүткен кижн — кыйа көрлөп јат. Кайдан да, Азиянын түбинен келген кижн. Кудай бар! О, кудай бар! Улу орус јурукчы оны үренчик эдип алганы кандый ырыс. Шишкин оны көпкө үреткен: јураарынын узына, ар-бүткенди тынду, ээлү, сүнелү эдип көргүзерине. Өрөкөн онын колында өлгөн эмей.

Чоросов кайыр ташту јаратта карануй киргенче отурган. Ол канча јолдор өткөн. Нени ле көргөн. Революция. Јайым келди деп сүүнип, ондый ок омок, эрчимдү нөкөрлөриле республика төзөөргө ченешкен. Кара-Корум. Канча чактарга кыйында, шырада јаткан албаты танынан госудаствоу јадар учурлу. Је оны Колчактын јаны Арасейден айрыларга туру деп бурулап, Јаш-Туранын түрмезине суккан. Большевиктерге ол база јарабаган. Алтай албатыга јайым берер күүндери јок болгон. Олор Бийскийден черү ийип, Кара-Корумды тоскырған, калыктын канын көп төккөн.

Кара-Корум кайдан бүткен
Кара албаты билер бе?
Кара канын неге төккөн
Калык-јондор билер бе?

— деп, Чагат-Строев бичип јат. Советтерге, большевиктерге јарамзып јат не. Канайдар база. Ол бойы Совет Башкарудан суранып, јанып келеле социализм учун иштеерим деп айдынып, партизандарды јураган, мактаган. Ненин учун? Өлбөскө, тынын аларга.

Түн кирип, јылдыстар койылганча отурган. Кайа таштын алдында Кадын күркүреп, шуулап ла јат. Карагайлар ол шуултты онон ары улалтат. Кайдан да суркураган јылдыстар ортозынан Мариянын шыныраган кожоны угулат. Адынын туйгактарынын тибирти јаныланат па? Айса онын бойынын јүреги түрген типилдейт пе? Ары јанында кызыл чобралу јажыл карагайлар, бери јанында чанкыр Кадын. Кызыл-јеерен атту, кызыл-күрен чырайлу кыс адын сайгаладып, колын јанып туруп јат. Бу көрүм качан да ундылбас. “Јаш көөркий менен нени көрди не? Мен карган кижн не, менин өлөр куним јууктап келген. Ого дезе јүрер керек, сүүр керек. Көөркий јүрегинин алдында менин үренимди, баламды, алып јүрү” — деп, Чоросов сананат.

Бу неме туку јаста башталган. Марал чечектеп турар өйдө. Кадыннын ташту жараттары, Ийт-Кайа, меестер, бүткил туулар марал чечектериле туй жабылып калган. Жараш деп немени не деп айдар? Туулардын өни оошкы-кызыл боло берер. Олор энирдин тандагыла биригип, жарып, жаранып, кенете сеге кайкамчылу чөрчөктин жерин көргүзөр. Журукчы, жаныс ла жура, кайкат! Поэт, үлгерлер бичи! Кожончы, кожондо! Бу Куйумда өскөн Ийт-Кулак Кучияк үлгерлер, тууылар бичип жат.

Сүре ле жуундар: журт Советтин, колхозтын, комсомолдын, партиянын, женсоветтин. Мария канча жуундарда туружып, жалбышту куучындар айдар: социализм керегинде, партия керегинде, комсомол керегинде. “Бу судомойка Титанарова Танабай кандый жараш, курч, санаалу кыс өскүрүп алган. Орустап та айдарынан айабас. Адазы Ламантай не онду неме болгон эди? Малдын өтөгине жаба кат калган неме” — дешкилеер кезиктери. Бош өйлөрдө Чоросовтын мастерскойына келер. Журуктарды унчукпай көрүп отуар.

— Бу слердин, Грыгорый Лыманыч, суулараар шуулап жат, агаштараар күүлеп жат, туулараар санан жат. Жураныжаардын жажыды неде? — деп сураар.

— Јер-Алтайын, албатызын сүүр керек. Туунын, суунын ээлерине бүдер керек. Искусство — ол улу сүүш. Чын сүүш, кудайдан.

— Слер кудайга бүт жадаар ба?

— Бүтпей база. Менин кудайым — ол Алтайым, искусство.

Мария улу тынып айткан:

— Мен кудайга бүтпей жадым. Коммунисте кудай жок. Партия анай үрет жат. А сүүш база кудайдан ба, Грыгорый Лыманыч?

— Кудайдан, Мария.

— Слерди кандый бир кыс сүүзе, канайдараар?

— Мени? Карган немени?

— Бу канай тураар, Грыгорый Лыманыч. Слер бүдерде — жараш кижги. Слер эмди де баатырга түней — Алтай-Буучайга.

— Мария, сен мени не Грыгорый деп айдып жадын? Мен Григорий не.

— Алтайсу эдерге. Грыгорый алтайлап жакшы угул жат.

“Акыр, бу бала мени не айланыш турган? — деп, Чоросов аланзыган. — Комсомол, коммунист бала. ГПУ-дан жакылта алган болор. Нени айдар эмеш, тында дешкен. Националист неме ненинени айдып ийер болор бо?” Је Мариянын чырайында кичинек те сүмелү темдек жок. Ачык-жарык, жалакай бала. Је кем билер? ГПУ онын кийнинен кос албай турганында аланзу да жок. Јетирүлер бичип турган немелер база бар. Ажарынкай, кестенкей коммунист-

тер айдып жадылар: “Националист, контра Чоросов ненин учун эмдее жетире түрмеде эмес?” Улу кижиге күйүнгилеп жат: “Чоросов! Чоросов! Бастыра Россияга ады жарлу. А нени эткен ол? Жаан болзо, ол ак кеденди будуктарла былжады не. Алтайдын жаражын бис көзис-ле көр жадыс ол жогынан”. Марияга, жаш коммунистке, бир катап ОГПУ-нын ишчизи бойынын өн-сүр жок кыбында айткан:

— Мария Емантаевна, слер партияга, Совет жанга чындык кижги, бу кату өйдө, классовый тартыжу тынып турар тушта, көскир, ук-кур болыгар деп сурап турум. Слер — алтай кыс, слерге алтай улус бүдүп жат. Григорий Чоросов — улу журукчы, же политический жанынан ого бүдөргө жарабас. Слер ого сүре ле жолыгып туругар. Болгобос жанынан нени-нени айдып ийер болор бо.

— Мен копчы болбозым.

— Жок, жок, Мария Емантаевна! Ондый неме керек жок. Бис Григорий Ивановичке болужарга жадыс — жеткерден айрып аларга. Слер, Мария Емантаевна, Сталинге бүдүп жадаар ба?

— Сталин учун тыным берерим!

— Чындык коммунисттин сөзи.

✓ Мария сүре ле Чоросовко жолыгарын, оныла куучындажарын, онын журуктарын көрөрин сүүйтен. Кандый күчтү, кайкамчылу бүдүмдү кижги. Ол журуктары керегинде, Санкт-Петербуртта үренгени керегинде, орус аристократтардын, журукчылардын жүрүми керегинде куучындаарын сүүйтен. Эригип жат. Эш-нөкөри туку качан божоп калган. Нөкөрлөри база ыраган, өлөри өлгөн. Чорос Алтай республика төзөөргө ченешкенин, гран ары жанына качканын, алтай албатызына болужарга амадаганын шовинисттер ундыбаган. Олор бис — интернационалист деп кыйгырып, нажылык учун деп кедендегилеп те турза, ичтери кара баткак, жыду сары клаптын ачу сидиги. Онын учун ол бичиген: “Бис, алтай улус, олорго алтын муусту андарга түней. Онын учун олор автономия деп чеден тудуп жат. Алтын муустерди кезип алар, бойысты кыйнап, базынып жадар”. Чоросов бойы орус үй кижиден чыккан кайлык кижги. Орустардан ол көп жакшыга үренген. Ол Шишкиндий, Анохиндий, Потаниндий, Алексеевтий улус кандый улу, ару күүн-санаалу. Алтай албатыга болужарга белен. Ондый да болзо, эки башка телекей, эки башка кылык-жан. Алтай улус ойинен өткүрө жобош, коркынчак дежер. Кобы-жикке кирип калган улус ондый болбой база. Адмирал Колчак алтайлардан кавалерия төзөп, казачий жуучылдын кемине жетире өскүрип ийерде, олордон кандый жуучылдар өзүп келди. Кайгородов — кайлык кижги, Төжлөй Ташкинов, Чукураковтор, Кучуковтор, Кармановтор...

Мария Оносто иштеп турган. Јаткан јери Чопошто. Энези ондо. Јанар керек, је ургун јанмырлу, салкын-күкүрттү тун турган. Кадыннын суузы көпчип, толкулар күркүрөп, жылым кайалардын төштөрине күнкүлдеде согул јат. Ай-карануй тунде кайда барар? Ургун јанмыр. Чоросов айткан:

— Мария, сен мында, мастерскойдо кон. Мен барып, чадыр айлымда конотом. Төжөктү орын ол кыпта. — Онон бойы јаан некей тонын јабынып, турадан чыга конгон. Айылда кандый јакшы. Чобыра јабынчыда јаш кандый јараш бийелер бийелеп, кожондор кожондоп јат. Терен уйкуга бастырып ла барадарда, эжик кылырт эткен. Онын јанына кем де базаып келгенин сезип, уйкудан јүк арайдан айрылып, Григорий Иванович сураган:

— Бу кем?

Јалкын јалт эдип, Мариянын чырайын элес јарыдып ийген.

— Не болды, Мария?

Мария јаан јалбак орынга чыга конып, јуурканды бойына тартып айткан:

— Ары јаткар, Грыгорый Иванович, мен коркып турум.

Турада көрмөстөр јүгүр јат. Ол јурукта кам туранын ичинде айланып, көстөри көк отторло јарып, тунүрин не аайлу сокты: тун, тун, тун!

— Ол Кадыннын толкузы не, Мария, кайа-таштарга согул јат. Онын јанылгазы Ийт-Кайага тоныл јат.

Кыс калын тере јуурканнын алдына кирип, бастыра бойы сиркиреп, јапшын јат. Турадан айылга јеткенче, ургун јанмыр јунуп ийген эмтир. Көөркий жылынзын деп килеп, Григорий Иванович оны купчуп ийди. Кыстын төштөри болчойып калган эмтир. Онын эди-канынан келип турган изү Чоросовты торт ло өртөп турды. “Бу канай турган бала? Айса эр улусла ойноп үренип калган. Је мен карган кижине”. Ол чек ле јапшын јат. Колы ол тийбес јерге тийе берген. Чоросовтын јүреги аай јок тирсилдеп, эди-каны база кызып келди. Эр ийдези ойгонып, кысты кучактай алганын билбей калды ошкош.

— Бу сен канай турун, Мария?.. Јарабас. Ујат... Акыр, акыр.

— Тун, карануй. Ончозын јажыр салар. Мен күүнзеп јадым. Мен бойым, бойым... — Ол чечинип, јайа салды. Јайнайт. — Көөркийим, сүүгеним. Мен сеге беринейин деп...

Јакшы окшожып та билбес, а күйүп, ойноорго јат. Онон араай кыйгырып, онтоп ийген. Кыс! Кижиле јүрбеген кыс. Керек башталган. Чоросов чек эзирип, изү телекейге чөнүп, эркенин татузына чыдашпай, бойы да онтой берген. О кудай! Бу кандый тату јыргал. Кандый кайкамчыл ойын. Төштөри кату болгон. Соорылары кан-

дый бек. А тыштынан көрзө, арык неме. Күкүрт күзүрөп, жалкын жалтылдап, жанмыр шуулап жат.

— Санааркаба, Грыгорый, түней ле болотон неме. Кандый бир кал неменин алдына жатканча, сенин алдына жадарым.

— Мен жажым жаан, карган кижги, Мария. Сен чек жаш. Жандар нени айдар?

— Арык ла семистин бооры жаныс, жаан ла жаштын салымы жаныс. Жандар? Сүүш жайым болор учурлу. Жайым! Кемди сүүрин, кемге берерин бойым билерим. Билени жаныс ла сүүш тözöp жат. Сен — жайым журукчы, жайым кижги. Мен сенин мойнына жүк болбозым. А журтаар болзо, журтайлык.

Тан эс-бос жарып келедерде, Мария түрген кийинип, журт Совет жаар жүгүрген. Ондо, кичинек кыпта, кыс кижинин тапчы, кату орыны бар. Улус көрбөзин, тегин ле куучын болор. Же түней ле көс көр салар, кулак ук салар.

Бу түнди Чоросов өлөрдин өлгөнчө, качан да ундыбас. Адар эдип жаргылап та саларда, ол Мария керегинде сананган, алтай кожондор кожондогон. Ойрот каандардын жеени, каан укту кижги орустын карануй түрмезинде өлүп жат. Алтай калыкты эм кем де корыбас...

Ол очүп калган оттын жанында узаак отурган. Жаш тушта кижиге мындый кыс не туштабас. Өлөр алдында, очөгөн чилеп, сүүш деп неме келди не. Ох, көөркийдин сыны кандый коо, жараш. Алтай мадонна. Канча журук жураган, канча жолдор өткөн, же онын улу амадузы бүткен бе? Жок, ого мындый жүрүм керек жок. Ончозын кижендеп, чедендеп салды. Колхозчыда паспорт жок. Ол кайдаар да барып болбос. Кызыл крепостной жан. Кычырулар жараш, а жүрүм? База ла кан керек... Контра бедиреп жүгүриш ле жат. Эмеш иштенкей дегендерин, аргалу жаткандарын кулактар деп айдагылай берген. Тундрага апарып, томонокко жидирип, торолодып, үлжү састарга чөнүрип, өлтүргилеп салды. Качкандарын ол жердин улузы, чолдондор дейтен орустар, атлап салар. Олор НКВД-дан жакару алган, мылтык-жепсел алган, азык алган.

Бир канча күндерге Мария көрүнбей барды. Чоросовтын жүреги сыстап жат. Журанар да күүни жок. Кисть колдон түже берер.

Бир күн Мария мастерскойго кире конгон. Азыйдагызынан жараш бол калган. Жаныс ла күндий чагылып жат. Григорий Ивановичтин де ал-санаазы жарый берди.

— Мария? Узак көрбөдим... Кайда болдын?

— Жуундар, жуундар! Чек бош жок. Эмди бу амыраар күндерде өлөн чабар керек. Эмди бис уйлу. Сүт, каймак толтыра. Энем энирге-

ри јана берер. Мен ондо конорым, келзеер. Ајса озочыл комсомол өлөн ижинде деп јурараар? Оны “Кызыл Ойрот” деп газетте печетеп ийер.

Јаан кара көстөринде кандый да илби-тармалу оттор мелтирежип, бийележип јат. Јаңыс ла сүүген кижизине мынай көрүп јат. Чоросовтын жүреги јайнулу сыстап, ырыс, сүүш, сүүнчи оны ич јанынан јарыдып јат. Ол жиидиркеп, бастыра кебери өскөрө бергенин сезип турды. Мария каткырып, јаан көрнөштин алдына айлана согуп, бойын бойы кайкап, көрүп турды.

— Ох, ох, Мария, каткынын бажы калак болгой — деп, Чоросов унчукты.

— А! Не карыгар! Јүрүм бир катап берилген. Келедеер бе, Григорый Јыманыч?

— Келерим...

Мария мастерскойдон чыга конуп, кызыл-јеерен адына мине согуп элес этти. Мынай турганча, Онос-Бажынан Капчыкай таайы келди. Ол адынан түжүп јакшылашты:

— Јакшы ба, Крыша!

— Јакшы, таайым, үйге киргер — деп, Григорий Иванович атты чакыга буулап, арчымакты сынар колыла түжүрө тартты. Уур эмитир.

Чадыр айылдын ичинде серүүн. Күн жаңыс ла түнүктен, эжиттин бажында јыртыктан чалып јат. Чоросов јаан кара тажуурдын бөгин болт эттире ача тартып, аракыны Петербурган экелген ташпак учалу эмеендер јурап салган шаајын бокалга уруга јадарда, таайы атпас этти:

— Ары кедери эт! Јескимчилү кааттар јурап салган немеге Алтайдын ажын уруг ба? — Ол койнынан кайыннын уурынан эткен мөнүн курчулу чөбөйин алып берди. — Боо ур. Отко үрүсте. От-Эне, Умай-Эне күндүде болор учурлу. Кайлык көрмөс, крестү-кинчектү неме улу ойроттор јанын билер бе?

— Бу таайым кижини јаантайын ла адыл турар. Мен — алтай. Алтай-Кудайыма бажыр жүрүм.

— Оруска јайыл јадаар. Сары курумжы бол барадаар. Орус тегин де чымалы ошкош көп. Оны не көптөдөр. Бу Табакайларды, Суртайларды, Чекпиндерди көр. Јааналары тат-кара алтайлар болгон, танкылагылап отуратан. Онон орустарга барып, кинзү, клапту тураларга кирип, тынзынлап јат: “Бис — орус, бис культурный” деп. Алтай улусты кыйнап, јамандап жүргүлеер. И-та-тай!

— Ондо улус кандый јадыры, таай? Јенем кандый жүрү?

— А, бис јатпай ла база. Јаман ой келди, јеен. Сени контра деп

ойто ло андаар болды ба? Чочып турум. Бу Меджит-Жымановты алып барды дешти. Чаат сөөктү Пашаны база, Ламырдан уктым.

— Менде буру жок — деп, Григорий Иванович айтты. — Мени Совет жан туку качан актап салган.

Чөөчөй айлан ла жат. Куучын өдүп ле жат. Чоросов Жер-Алтайын таштап качан да барбас.

— Мен жолды жакшы билерим — деп, Капчыкай туйук кара сагалын сыймап айтты. — Чамал бажы, Сымылты, Кадрийин, Жайлагуш, Сөөктү-Тайга, онон ары Чибит, Чанкыр, Аркыт, Ак-Кем, Ак-Алаха, Көрмөстү-Өзөк, онон Кытай.

— Кытай база кызыл.

— Сен Төбөттөн уулан. Анда чагандык сөөктү Акбала деп кижиге жуунан, чактан качып жүргөн. Бырчыт деп жаан байдын балазы. Менин таай-эжем болор. Ол Самтактын аказынын балазы. Намалардын болужыла, жуу ойинде, туку Казахстан ажыра жер-Алтайына жан келди не. Танжарыкта жадып өлди. Сенде документ жок. Онын учун наманын кебин кийип ал. Күзүнине шынырадып, мүргүүлдин сөстөрүн кожондоп, тенип жүр. Кандый-бир монастырда агару намага бар. Ол сеге ончозын айдып берер.

— Мени ол канайып таныыр?

— Алаканынды жайа тарт, көргүс. Ол алаканда чийүүлөрдөн ончозын кычыр ийер, айдып берер. Озодо Алтайдын улу камы, Ыртак, Төбөттүн агару намаларыла колбу туткан деп уккам. Ол Самтактын таайы болгон. Барарын ба?

— Алкыш болзын, таайым. Алтын сөөгим Алтайда жатсын. Кызыл-Өзөктөн ыраак апарбас болбой?

Чоросов таайынын арчымагына эки этюд сугуп берди.

— Кереес болуп артып калзын, таайым.

Капчыкайдын туйук кара сагалы төмөн тосток-тосток ачу жаштар тоголонып, бойы адынын жалынын үстине энчейип, ары болуп жорто берди.

Көлөткөлөр узундап, туулардын көксине чыга берген ой.

Сары-Кобынын кичинек кертек боочызын ажып барза, жаш кайынаштардын ары жанында чалгыны шанкылдада кайраганы угулат. Танабай чичкечек орык жолло базып баратты. Ол бурылчыктын ары жанында жоголып каларда, табыш эдип жөткүрүп, кайындардын ортозынан чыга базып келерде, Мария жаны жолды баштап жаткан эмтир. Ол чабыжын токтодып, кайа көрүп, сүүнчизин жажырып болбой, кыйгырып ийди:

— Ой, Григорий Иваныч, бу слер азыктуу келгенеер бе?

— А не? Азыктуу келбей. — Ол байбак кайынын төзінде жажыл

өлөннөн салган жапаштын ичине торбычказын салып, жаны чапкан өлөннин жараш жыдын тынып, кайыннын жалбрактарынын эзин-салкынга тылыражып турганын тындап турды. Мариянын чырайы кыпкызыл — терлеш тын болгон эмтир. Оошкы-кызыл кофтазы көкмөөн. Онон кичинек содон төштөри көрүн турды. “Кандый эптү, жараш бала. Көөркий меге санаазын не салды не? А-а, Мария карган Мазепаны, гетманды, канай сүүген эди. Бойынын кин адазын. Ох, ол сүүш деп немени жартаарга күч” — деп, бойында сананды.

— Энегин чалгызы мында ба? Кай, экел.

Ол чамчазын, сопокторын уштуп чачала, талтайа туруп, шуула да чаба берди. Жолынын жалбагын! Чалгынын мизинин алдынан өлөн жагыс толголып-толголып, прокоско түп-түс жада берет. Жарындары жалбак, балтырлары бырчыт. Онын узун, жаан колдорында чалгы ойноп тургандый. Мария ого канай жедишсин. Үч жолдын бажында, Григорий чалгызын шынкырада кайрап айтты:

— Мария, сен от сал, чай ас. От чокту болзын, эликтин эдин тиштеп берерим.

Чоросов карануй киргенче чапкан. Онон оттын жанына отуруп, эликтин эдин тиштеген. Жаан эмес борбойдан аракы урган.

— Ичерин бе?

— Јок, јок. Бу канай тураар?

Тенериде жылдыстар койыган. Кайындардын бүрлери салкынга шуулаган. Жагыс ла кайыр кырлардын карануй сомдоры көрүнгөн. Ол жанында куран багырат.

— Мария, амыраар керек. Јажыл жапажында уйукта. Мен оттын жанында уйуктарым.

Мария жапажына кирип шылырайт, үшкүрет. Онон араай айтты: — Григорий, мен коркып турум. Бу көрмөстөрлү, үзүттерлү кобы деп уккам.

— Уйукта, Мария, жарабас.

— Менин белим сыстап оор јат. Оны ныкып берзен...

Чоросов жапашка жылып кирип барза, Мария көнкөрө јатты. Чындап та, бели оорыган болор. Өлөн чабары — женил иш эмес. Ол кыстын бел-арказын сыймап, белин ныкый тудат.

— Ой... Ой... Кандый јакшы. Уучамнын үсти јанын ныкы.

Онон ныкый тут ийерде, болчок уучазы кызып, Мария андана согуп, оны кучактай алып, кулагына изү тынып, уйатту сөстөр айдып турды.

— Мен эмди сенин үйин не, Григорий. Эркелет ийзен база. Коркышту-коркышту ойноор күүним кел јат. Ол неме сурап јат не, көөркийим. Ойноп алаак, јыргап алаак, онон арыгызын кем билер?

Чоросов ойноорун да, эркеледерин де јакшы билер. Мария јангыс ла тату онтоп, күүнзеште күйүп јаткан. Түниле ойнойло, таныры јуук Мария мылырап айтты:

— Сен — менин өбөөним, мен — сенин катын. Кудайдын алдында өскө эр менде болбос.

— Коммунисттер кудайга бүт јат па? Партия — ол чаазында сөс. Бистин сүүжис кудайдан. Ох, кандый јакшы...

Чоросов уйуктабаган. Тан эс-бос ло јарып келерде, чалгыны алып, шуулада чаба берген. Өлөн толголып ла јат. Чечектер баштарын бир аай салып ла јат. “Көөркий уйуктап ла алзын. Эзен јүрзем, өлөрдин өлгөнчө болуш јүрерим”. Јер текши јарып келгенче, ол камык јерди јулдай чаап салган. Кече ле Марияга айткан:

— Энен сураза, ол бир бригадир украин уул чапкан деп айт. Сенен ол көс салбай јат.

Терлегенче иштенеле, Чоросов јүре берген. Мария күн көдүрилгенче уйуктап калган.

ЫРАКЫЙ ЛА КАРГАН ЭНЕ

Ираклий кара папказын ачып, онон Чоросовтын јуруктарын, фотолорын алып чыкты. Бирүзинде Григорий Иванович бийик маңдайлу, бир көзи селбилү, кара сопокту узун буттарын чалый салып алган столдын јанында отурды.

— Мирзабек Ойгорчынович, бу картычканы лаптап көрзөөр. Кемге түней? Онон мениле оны түндештирип ийзен.

Мирзабек бирде јурукка көрүп, бирде нөкөрине көрүп унчукты:

— Сыны јаан кижиге... Маңдайы... Сенийи ошкош. Тумчугы сенийи ошкош. Кырлак, је јаан эмес. Көстөри кичинек. Је кайлык кижиге. Сен оны бойына түнейлеп турун ба?

Ираклий Титанаров јаан чөйбөк көстөриле ары-бери ширтеп көрөлө, кафеде улус јок то болзо, Мирзабектин кулагына изүү тынып шымыранды:

— Ол менин адам.

— Адан?

— Эйе. Је сен оны кемге де айтпа. Улу кижинин адына јапшын туру дежер. Энем корколо, баланы бригадир уулдан, украин кижиден, тапкам деп айткан не. Партийный јуунда. Ол украин уул энемге чын ла санаазын салган болбой кайтсын. Энемди корулай алып, бала менин деген. Онон башка энемди контрала, Кара-Корумнын башчызыла, колбу туткан деп айдай берер эди. Јаанам ла энем оны меге де айтпаган. Ол Иван деп уулды черүге алган. Онон

ло суру-чап јок. Энемде эки түптү чемодан болгон. Онон мен, качан энем јада каларда, бир канча самаралар тапкам.

“Уулыс кандый ѳс јат, Мария? Мен сени не аайлу сүүгем, је сен ѳскѳни сүүдин. Качан бир бу јажытты Ираклийге ачар керек” — деп, ол бичиген. Чоросовтын самараларында — сүүш. Јаан јашту да болзо, энемди тын ла сүүген болгодый. Эмди мен билерим — мен онын уулы. Энем бара-бара сүрекей тын сталинист боло берген. Темир большевичка. Райком партиянын агитаторы бол јүрер. Оносто јурт Советтин качызы болуп узак иштеген. Мен Оносто ѳскѳм, ондо школдо үренгем. Орус тилди јакшы билерим. Он эки јаштуда библиотекада ончо бичиктерди кычыр салгам. Төртѳн тогус јылда городко кѳчкѳнис. Энем горкомнын пропагандизи болгон. Биске кухнялу бир кып берген. Мен нацшколдо үренгем. Оной турала, бир балага бала эт бергем. Кѳрмѳс бойы јапшын турган не. Бис экүни школдон чыгара сүргилеп ийген. Је мен экстернле он классты божот салгам. Јаш үйим фабрикада иштеген, јаанам бала алган. Је, Мирзабек Ойгорчынович, база бирден кѳдүрип ийелик. Сен, аристократ кижѳ, кабарнѳ ич. Мен кабак ичейин. Сенин кудайын бийик. Јүрекке операция — ол тегин неме эмес. Онон сени јараш, јакшынак келинек таап алган дежет не. Айла алтай дежет не. Меге орус кыстар, келиндер учурап јат.

— Уулдарын кайда, Ираклий?

— Туку Северде иштегилеп јат. Олор мени ундугылап салган. Светала бис јакшы јадар эдис. Је мен кей-кебизин кижѳ не. Јараш кыс, келин кѳрзѳм, чек чыдашпазым. Онон бойлоры јапшынар. Мен ол Чоросовты тѳзѳгѳн болбойым. Алтан алты јаштуда мени јазап күйгенде. Энем јүк ле он сегис јашту болгон не.

* * *

Танабай кѳр јүрзе, кызынын, Мариянын, обору јаандап јүрген. “Бу мынызы кѳчѳлѳн јүрген бе, кандый? Кандый да украин уул эбире јүгүр јүрү дешкен. Онон Григорий Иванович Чоросовтын мастерскойында бол јат. Ол — карган кижѳ, јаш кысла урушпас керек. Је јаныскан кижѳ, үйѳ туу качан божол калган. Аракы ичсе чалчык, калју. Эмеенин токтоптоп то ийетен. Бойы кайлык, үйѳ база кайлык. Орус ла алтай бириксе, онон кѳрмѳс чыгар не. Је Чоросов јаан журукчы, јаан бий. Түймееннин кийнинде алтай албатынын кааны болотом деп тапкан. Јербойынын онорлоры оны кѳкидип ийген болгодый”.

Мариянын ажаныжы јакшы: каймак, иритпек, сарју, калаш

Чоросов ойноорын да, эркеледерин де јакшы билер. Мария жаңыс ла тату онтоп, күүнзеште күйүп јаткан. Түниле ойнойло, таныры јуук Мария мылырап айтты:

— Сен — менин өбөөним, мен — сенин катын. Кудайдын алдында өскө эр менде болбос.

— Коммунисттер кудайга бүт јат па? Партия — ол чаазында сөс. Бистин сүүжис кудайдан. Ох, кандый јакшы...

Чоросов уйуктабаган. Тан эс-бос ло јарып келерде, чалгыны алып, шуулада чаба берген. Өлөн толголып ла јат. Чечектер баштарын бир аай салып ла јат. “Көөркий уйуктап ла алзын. Эзен јүрзем, өлөрдин өлгөнчө болуш јүрерим”. Јер текши јарып келгенче, ол камык јерди јулдай чаап салган. Кече ле Марияга айткан:

— Энен сураза, ол бир бригадир украин уул чапкан деп айт. Сенен ол көс салбай јат.

Терлегенче иштенеле, Чоросов јүре берген. Мария күн көдүрилгенче уйуктап калган.

ЈЫРАКЫЙ ЛА КАРГАН ЭНЕ

Ираклий кара папказын ачып, онон Чоросовтын јуруктарын, фотолорын алып чыкты. Бирүзинде Григорий Иванович бийик мандайлу, бир көзи селбилү, кара сопокту узун буттарын чалый салып алган столдын јанында отурды.

— Мирзабек Ойгорчынович, бу картычканы лаптап көрзөөр. Кемге түней? Онон мениле оны тундештирип ийзен.

Мирзабек бирде јурукка көрүп, бирде нөкөрине көрүп унчукты:

— Сыны јаан кижиде... Мандайы... Сенийи ошкош. Тумчугу сенийи ошкош. Кырлак, је јаан эмес. Көстөри кичинек. Је кайлык кижиде. Сен оны бойына түнейлеп турун ба?

Ираклий Титанаров јаан чөйбөк көстөриле ары-бери ширтеп көрөлө, кафеде улус јок то болзо, Мирзабектин кулагына изү тынып шымыранды:

— Ол менин адам.

— Адаң?

— Эйе. Је сен оны кемге де айтпа. Улу кижинин адына јапшын туру дежер. Энем корколо, баланы бригадир уулдан, украин кижиден, тапкам деп айткан не. Партийный јуунда. Ол украин уул энемге чын ла санаазын салган болбой кайтсын. Энемди корулай алып, бала менин деген. Онон башка энемди контрала, Кара-Корумнын башчызыла, колбу туткан деп айдай берер эди. Јаанам ла энем оны меге де айтпаган. Ол Иван деп уулды черүге алган. Онон

ло суру-чап јок. Энемде эки түптү чемодан болгон. Онон мен, качан энем јада каларда, бир канча самаралар тапкам.

“Уулыс кандый өс јат, Мария? Мен сени не аайлу сүүгем, је сен өскөни сүүдин. Качан бир бу јажытты Ираклийге ачар керек” — деп, ол бичиген. Чоросовтын самараларында — сүүш. Јаан јашту да болзо, энемди тын ла сүүген болгодый. Эмди мен билерим — мен онын уулы. Энем бара-бара сүрекей тын сталинист боло берген. Темир большевичка. Райком партиянын агитаторы бол јүрер. Оносто јурт Советтин качызы болуп узак иштеген. Мен Оносто өскөм, ондо школдо үренгем. Орус тилди јакшы билерим. Он эки јаштуда библиотекада ончо бичиктерди кычыр салгам. Төртөн тогус жылда городко көчкөнис. Энем горкомнын пропагандизи болгон. Биске кухнялу бир кып берген. Мен нацшколдо үренгем. Оной турала, бир балага бала эт бергем. Көрмөс бойы јапшын турган не. Бис экүни школдон чыгара сүргилеп ийген. Је мен экстернле он классты божот салгам. Јаш үйим фабрикада иштеген, јаанам бала алган. Је, Мирзабек Ойгорчынович, база бирден көдүрип ийелик. Сен, аристократ киж, кабарнэ ич. Мен кабак ичейин. Сенин кудайын бийик. Јүрекке операция — ол тегин неме эмес. Онон сени јараш, јакшынак келинек таап алган дежет не. Айла алтай дежет не. Меге орус кыстар, келиндер учурап јат.

— Уулдарын кайда, Ираклий?

— Туку Северде иштегилеп јат. Олор мени ундугылап салган. Светала бис јакшы јадар эдис. Је мен кей-кебизин киж не. Јараш кыс, келин көрзөм, чек чыдашпазым. Онон бойлоры јапшынар. Мен ол Чоросовты тözөгөн болбойым. Алтан алты јаштуда мени јазап күйгенде. Энем јук ле он сегис јашту болгон не.

* * *

Танабай көр јүрзе, кызынын, Мариянын, оборо јаандап јүрген. “Бу мынызы көчөлөн јүрген бе, кандый? Кандый да украин уул эбире јүүр јүрү дешкен. Онон Григорий Иванович Чоросовтын мастерскойында бол јат. Ол — карган киж, јаш кысла урушпас керек. Је јаныскан киж, үйи туу качан божоп калган. Аракы ичсе чалчык, калју. Эмеинин токтоптоп то ийетен. Бойы кайлык, үйи база кайлык. Орус ла алтай бириксе, онон көрмөс чыгар не. Је Чоросов јаан јурукчы, јаан бий. Түймееннин кийнинде алтай албатынын кааны болотом деп тапкан. Јербойынын онорлоры оны көкидип ийген болгодый”.

Мариянын ажаныжы јакшы: каймак, иритпек, сарју, калаш

жеткилинче. Сүре ле уйуктап турар боло берген. Чанакка өлөн саларда, ыкчап турды.

— Бу сен канай эңилбес, бүктелбес бол калан? Бу көрмөстин балазы көчөлөн калган эмес пе?

Мария төмөн көрүп айткан:

— Мен уурлан калгам, энем...

— Канай уурлан калган, кадыт? Кемнен, кемнен, күрүм? Мен мыны кижиге берип, жыргалын көрөйин деп санангам! И-и-и! — деп, Танабай чанакта өлөннин үстине жыгылып, ыйлай берген. — Көрмөсти мыны мен не өскүргөм, чыдаткам? Улустын алдына уй-атка түштим! Кемнен, кемнен таап алдың, көрмөстин, алмыстын, шулмустын балазы?

— Иваннан, ол украин уулдан.

— Экел оны, күрүминди! Айылду болды деп алкап салайын.

— Ваняны черүге ал барган...

Танабай ыйлап, ишке шилтигип, куужайып калган колдорула чөйбөк боро көстөрүнүн жаштарын арчып, арбап ла жат, айткылап ла жат.

— Болор, энем! — деп, Мария кургак жажыл, жайдын чечектери-ле жытанып турган өлөнди айрууштап, чанакка салган. — Баламды кемге де жарбыбазым, азырап аларым. Ваня жан келзе, айылду болорыс.

Онон энелү-кысту унчугышпай иштенгилей берген. Бастырык тартарда, Танабай кызын туура ийдип, бойы тарткан. Энезинин өзөк-буурында не болуп турганын Мария сезип турган. Канайдар?

Чеденге өлөн түжүрерде, энези айткан:

— Уур неме көдүрбе, тура дөөн бар. Мен бойым болчоктоп күйейин.

Мариянын көстөрүндө изү жаштар айланыжа берген. “Энейим, көөркий энейим. Сенин кыйын-шыран качан түгенер? Менде буру жок, энейим. Сүүген кижинин адын да адаар учурым жок. Ваня... Ол мени сүүген. Же менин санаам улу кижиге жеткен. Онын салымы та кандый болор? Апарар ла болор... Алтай албатызын ол не аайлу сүүп жат. Же кулдар, кул күүндүлөр оны качан да корый албас. Карын өлтүрер, божодор дежер, ненин учун десе ол олордон бийик, ойгор. Ого үзери ол Калдан-Ойроттын уйазынан таркаган эр. Сөөги чорос”.

Григорий Иванович бойынын салымын бойы билип жат. Өштүлери там ла көптөп туру. Коптошту, жабарлашту бичимелдер ОГПУ-нын ишчизинин столында чогул жат. Бурулаганду статьялар газеттерде кепке базылып жат. Мария, жиит алтай кыс, ого ару сүүжин сыйлады. О кудай, кудай! Ондый болор учурлу.

Бир күн Танабай чочып калган жанды.

— Чоросовты апарлап јат. Колы-будын кижендеп салган. Абранын эки јанында эки мылтыкту солдат. База сүрүк тонду улустар...

— Григорий Иванович? О-о-о! — деп кыйгырала, Мария үйден чыга жүгүреле, ээрлү адына мине согуп, ары болуп элес ле эткен.

Танабай кирнестенен кыйгыр ла јат:

— Мария! Мария!

Мария Кадынды јакалай учуртып, Чопошты өдө коноло, адын оозын бура тартып, тракты өрө јортты. Мылтык-јепселдү улус келип јат. Абрада Григорий Иванович. Ол Марияны көрүп ийеле, чырайы јарый түшти. Онын элес көрүжинде канча кире карузыш, сүүш толуп калганын Мария көрүп, өкпө-јүреги өртөлө берди.

— Туура јорт! Туура јорт! Куучындажарга јарабас!

— Бу не кадыт? Јараш эмтир.

— Јурт Советтин качызы.

Аттардын тибирти, абранын көлөсөлөринин күлүрежи, онон кожон угулды:

Куулу көл дө куулу көл,
Куулар түшпес кайтты не?
Кудай салым бар болзо,
Быйан бербес кайтты не?

Анырлу көл дө анырлу көл,
Аныр учпас кайтты не?
Алтайыма чак түшти
Аргадап кудай алгай не?

— Кожонды токтот! — деген кыйгы.

Мария сыр магла мантадып келеле, адынан түже секирип, үйге кире конып, орын-төжөгине көнкөрө жыгылып, өксөп-өксөп ыйлай берди.

— Григорий Иваныч! Григорий Иваныч! Сеге жүрерге бербес деп сен сес жүрген. Эмди өлгөнин бу туру! Кайраным!

— Бу кадыт нени айдат?! — деп, Танабай тура жүгүрди. — Кандый кайранын? Карган күрүм сеге не керек? Бу күрүм, чындапта?!

Ол орында көнкөрө јаткан Марияны андандыра тартып кыйгырды:

— Бу онын үрени бе? Карган неменин алдына јадып кайткан күрүм сен? О-о, кудай! Кудай! Гэпзунын улузы укса, сени контра-нын каты деп айдай берер! Түрмеде кыйнал өлөрин. — Танабай

фартугыла жүзин жаба тудуп, ыйлай берди. — Бу боо эр жетпеген бе? Коммунист болуп учуп турган эдин ле. Эмди жаман адыс чыгар. Танабайдын жангыс кызы эрзек бала дежер. Кемнен тапканынды улус билер бе, ырбак?

— Ончозы Ванянын деп бодоп жат.

— Оной ло айт! Онын адын адазан, өлгөнүн ле ол!

— Билерим, энем. Оноско көчөр керек.

— Көчөр болзон, бойын көч. Уйды-малды кайда тудатан?

Мария Онос төөн жүреерен. Энези — Чопошто. Нек-сагын жууп алып, энези кызына ла яедер. Ондо улус Марияны, бичитпеген де болзо, кызылчерүчинин, Иван Никифорович Гайдуктын, эш-нөкөри деп айдыжатан эмтир. Ивановнын самараларын Мария журт Советтин исполкомынын члендерине де кычырган дешти. Журт Советтин качызы граждандар жуунын геройы, Нукереков, ого карузып жүретен эмтир.

Мария бир күн кошөвка чанактуу учуртып келди. Тышкары корон соок. Элик тере жакынын жаказы ак кыру.

— Энем, ондо тура соок. Онон одын-суу экелерге күч болуп туру. Кол-бут женилгенче, слерде жүрзөм кандый?

— Эмене келбей, кайда барайын деп?

Танабай эмди ачынбай жат. Канайдар оны. Кандый-бир жаман күчүк таап алза, кем билер, меге шидеен тайак болор.

— Айы-күнин жеткелен эмес пе? Эмди эмеендер балдарын больницада таап турган дежет не.

— Лок, энем. Эмди де узак болбой.

Кочкор айдын соок күндери турган. Салкын түшпейтен жерге салкын түжүп, куйундап жат. Танабай түште мылчага от сал койгон. Энирде мылчага барала келзе, Мария орында толгол жатты.

Ол балазын жакыла ороп, мылчага апарала, жакыны жабыс тактага жайып айтты:

— Јат. Јыланаштан. Терле.

Тура јаар жүгүрүп, ару простынь, чуу эдетен бөстөр экелди. Ол Мариянын чербей калган ичин төмөндөй-төмөндөй ныкый сыймап арбанды:

— Ыгын! Ыгын! Багырба, күрүм! Сайыжарында тату болгон эди бе? Эмди көр! Чыгаратаны кандый эмтир? Кел јат! Кел јат! Ыгын!

Энезинин ачу кыйгызынын кийнинде баланын чынырыжы, ыйы угулды.

— Ой, иркек туру не мынын!

Энези жаңы кижинин кинин кезип, буулап, оны јылу суула јунуп, кандый да кудайдын алкыштарын айдып, чуулап турды.

Мария бастыра бойы мылырап, жеңилип калган жатты. Яныс ла бала чыккан жер сыстап, оорып жат. Энези баланы чуулап ийеле, тонына кумуп, тура дөөн жүгүрди. Онон анча-мынча болуп, мылчага келди. Чырайы сүүнчилү, үни жардак.

— Же ле деген уул. Баатыр. Баланы бойым адаарым. Өбөкөбисте Ырака-бий деп ат-нерелү кижиге болгон.

Мария тенкип, ондол келеле, энезинен сураган:

— Ырака-бий? Оны орус улус айт болбос.

— Баланы сен оруска чыгарган ба? Очиствозы Ыманыч болгой, канайдар оны. Кебеделинен эмди де көрүн жат. Чыдап келзе, айса өскөрөр?

Озо чакта ойротторды башкарган чоростордын калганчы калдыгы кабайда жадыры. Мынан кижиге болор бо? Онон бери жүс жеткен жыл өткөн. Ончозы ундыл калган. Кааннын журтында казык та артапаган. Григорий Иванович Чоросов Томскта болгон көрү-выставканын кийинде, эмеш акча-манат боло берерде, телеуттардын жерине барган. Угы-төзи онон деп уккан. Ак-Жар деп журт. Төндө жер тура, сок жагыс көзнөктү. Янында содон чадыр айыл. Онын жабыс эжигинен Чоросов эки бүктөлип кирип барза, оттын жагында узун соруулду канзазын попылдада соорып, карган эмеген отурды.

— Жакшы ба!

— Жакшы! О, көдөк. Мынзы кандый немеги кир келди?

— Мен — Гриша Чоросов, сөөгим чорос, адам — Күрке.

— Күрке? Чорос? А-а, мен ончозы божогон деп бодоп жүргем. Адан эзен бе? Жаанын да көрмөс эске албас! — Ол жеңил өрө туруп, болчондоп чөйгөнүн отко какты. Та не де керегинде шымыран айдын жат. Мүргүүлдин сөстөрүн айт турган ба, кандый? Чегедектү, болчок, күреелү алтай бөрүктү, жаказында кызыл куйкалар, жыламыштар, суркураган ак таналар. Бычкак өдүгиге чек майчы калган.

— Баламнын балазы мени көр жадыры. Ол эмес болзо, менин сөөгимди кем тудар эди? Сөөгим тудар, сөзүм айдатан балам.

Чоросовтын экелген конфет-шикирин, ак калашты көрүп айтты: — Ак калаш жип турган ба, балам? Слуший болбойын? Ак өтпөккө жеткенде, жакшы жүрген эмитирин. Менин күйү балам жер алдынан көмүр кодор турган. Көрмөстүн курсагы на ол.

Григорий Иванович бир шил кабак арагы тургускан.

— Э-э, кааннын аракызы туру не бу! Оймукло ичетен. — Өрөкөн аракыдан отко үрүстеп, аш-курсакла От-Энени күндүлөп, алканып ла жат. Удабай ээк-жаак изип, эреен-тереен куучундай ла берген.

— Мен — меркит. Энем база ол уядан. Чоросторло журт тут-

кан улус бис. Туку озо чакта ондый болгон дежет. Менин энем јаман чакты јакшы билетен. Моолдоп куучындап, кожондоп отуратан. Ойрот каандар калыгы эки тилдү, эки кудайлу болгон дейтен. Туку Кара-Эрчиш бажынан, Буурыл-Токой Алтайдан бери јуртаган дейтен. Бойы Кулчугай јайзаннын балазы. Терен Алтайда, Кайрулук деп јерде, алтай јайзандардын јууны болордо, адазыла кожо келеле, артып калган. Ондо ло ат бажында той болгон. Наамыкај јайзаннын балазын, Найраны, Мамыт темичи алган. Олорло кожо Аба јышка көчүп, Тогул суунын јанына токынап јаткан. Найра өрөкөн база узак јаш јажады. Уулынын уулы Терен Алтайга јана берген дежетен. Озо чакта өдүжип, төрөөнзижип јадатан албаты болгон эмей. Эмди ондо Шабрактар, Тыдыктар, Көчөйлөр өс јат деп угуп туратам. Онон бу граждандар јууда кезижип, өлүжип, тазыл-тамырын јоголтып, ундып салган болгодый.

Оной отурганча, копшык кара чырайлу, чоокыр плат тартынын алган келин кир келди. Јакшылашты.

— Марыйам, бу сенин јаан аба-таайын болор. Чорос сөөктү кижиди. Сен айла бу айылга барып кон. Менин чадырыма јарабас — кир-тор.

Куучын өдүп ле јат. Келин чайлабай јүре берди.

— Эјем, бис кайдан келген улус?

— Кайдан келер? Калдан-Ойроттын јуртынан келдис не. Наратан-Нойоонын уулынан чыккан улус. Туку Буурыл-Токой Алтайдан, Кара-Эрчиштен, каан јуртаган јерден. Калка-манјылар канча түмен черүлү јуулап келерде, кайда баразын. Бойы бойын кырыш турала, Боодо каанга јуулатканы, кара кыргыска јем болгоны, Бала каанга бакканы ол не. Калын калык, өрткө күйген өлөн чилеп, јап эт калт. Кайрако-он! Сенин өбөкөн, Ортон-бек деп баатыр-бий, Сары-Чөл деп чөлди өдүп јадарда, коркышту јаан салкынга кумак төндөр көчүп баштаган, алтын коштогон төөлөрүн, ас-мас улузын куйун кумак алдына чөнүр койгон. Эки төөнүн ичин јара кезип, онын ичине үйи, бойы, уулчагы кирип, тындарын алган. Онон Терен Алтайла кел јадарда, оны калкалар танийла, эки кайынга кере тартала, көксин јара кескилеп салган. Үйи уулчагын јединип, Аба-Турага једип, орус бийден бичик алган туру. Карын, берген болгодый.

Кааннын бийи сураган:

— Уулчактын өбөкөзи, угы-төзи кем?

Көчүрөөчи көчүрген:

— Чорос.

— Је, айдарда, Чоросов болзын. Онон ло бери слерлер Чоро-

совтор бол калдаар. Ойрот деп слерди кем де билбес, каан укту деп санаада да јок. Онон башка божоткылап салар эди. Эмди де бу алтай-телеудынды көрлөбөс. Ондузын өлтүрлөп салар. Тенектерин бий эдип көдүр күйер. Калыктын үстинде кара каргыш тур јат.

— Ненин учун, эје? Кандый кинчек эткен бу?

— Агару каанын кыйнап өлтүргөн. Ширее блаажып бой-бойын кырган, јишкен, садышкан. Өштөжөлө, өрт чыккан, өргөө-јуртын өртөп салган. Өчөш, өштөш өкпө-јүрегине кир калган. Буркан јанынан мойногылап ийген. Јүс башка кудајлу болгон, јүс башка санаалу бүткен. Онын учун Талай-нама түкүр салган, каргап салган.

— Ол каргыш качан чечилер, эје?

— Оны јаңыс кудај билер. Сендерде кудај јок. Кејегелери чычандап, кејирлери кырландап јүгүрлөп јат: мен, мен, мен! Бу татарларды көр: аягына мүргүп јат, аякта ажын үлөш јип јат. Ончолоры нак. Талай-намага једер керек. Ого бажырар, мүргүүр керек. Ол тушта каргыштын кара танмазы јогылардан аябас. Сен бойын да санан јүр, балам. Јолын кату болор, ады-чуун бийик болор. Акыр, акыр, чала эдиреп турум ошкош.

Өрөкөн ары-бери јайканып, Эдил суу керегинде, Эр-Мырат керегинде кожондой берди:

Эдил деген суу болор,
Кай кечерин, Мырадым?
Эки калын јурт болор,
Кай јенерин, Мырадым?

Эдил деген ол сууны
Эки чомуп кечерим.
Эки калын ол јонды
Эрлү бойым јенерим.

Албатызы учун тартыжып, Ойрот деген республика тазөп, тагынан јадарга амадаган Чоросов эмди Барнаулдын түрмезинде отурды. Оны јеткерлү өштү, националист, Кара-Корумнын башчызы, Монголияда јүреле, јопон агентурала колбу туткан шпион деп, јаңыскан отураp камерага суккандар. Оны адар эдип јаргылаары јарт. “Эх, таайымнын сөзин уккан болзом, Төбөткө кача берер эдим” деген санаа меени өрүмдеп јат. Је кезикте Кадын суунын, Кан-Алтайдын кайкамчылу јараш кебери јурала берер. Марал че-

чектери ортозынан телекейди кайкаган кара көстөр көрүп турар. Мария! Көөркий кандый жүрү не? Жүрегинин алдында менин баламды алып жүрү. Өлөр алдында кижини база мынаып сүүйтен туру не. Геннадийди база түрмөлөп салды деген табыш түрменин калын стенелерин, темир чарымдарын өдүп келди. Меджит-Ивановты, Алагызовты, Сафроновты, Сарысеп-Конзычаковты, Хабаровты, Иван Толтоқты түрмөлөдү деген табыш база угулды. Былардын ончозын Совет жанды антарарга, түймөөн көдүрөр төс жер төзөгөн деп бурулап жадылар. Националисттер, японнын шпиондору — кату бурулаш. Үзүгү жок шылу. Керекти күн эртеден белетеп салган. Кандый да керечилер табылган. Олор кыйынга чыдабай, бойын бойы бурулап жат ине. Этпеген немени эттим деп айдып жат. Акта-нар арган жок. Сени туку качан өлөр эдип жаргылап салган. Шылу тушта ончолорынын аттарын адап жат. Билерин бе? Болгон бо? А Чоросов туку он сегиз жылдан ала Ойрот республика төзөөргө сананган. Алтайдын атту-чуулу байларыла колбу туткан контра. Оны тын кыйнабай, адып салар дешкен болгодый. Ол канча-канча шылуларда бурузын алынып, ончо чаазындарга колын салып берген. Албатынын өштүзи, Совет жаннын өштүзи.

Камерада карануй, соок. Потолоктын алдында темир чарымалу көзнөк. Чаазын болгон болзо, журанар эди. Онын меези тирүде Алтайды онон кем де айрып болбос. Самара алыжарга жарабас, жууктарыла жолыгыжарга жарабас. Яныс ла өлөрүн сакыыр керек. Кем оны, Григорий Иванович Чоросовты, корый алар? Таш түрмеден кем чыгарар? Алтай улус тегин де коркынчак, жалтанчак. Бирлик, омок болгон болзо, кызыл партизандарга баштарын кестирбес эди. Уулчак тужында адазынын тере жыдыткан туразынын жыды, ачу капыстанын жыды, чочколордын өтөгинин жыды көксине өдүп калган. Онын учун ол ар-бүткенде жүрерин сүүйтен. Кадынды, мөш жабынган тайгаларды сүүген. Өлөрдин өлгөнчө сүүр. О кудай! Ино-родецтин уулына жүрерге женил болгон бо? Лаш-Турада кудайдын сүрлерин жураарына үренген. Онон ары жураган. Журуктарын Санкт-Петербургка ийген, иженген, бедиренген. Салым оны улу журукчыла, Шишкинле, тушташтырбаан болзо, журанарынын узына үретпеен болзо, ол бу једимдерге једер, та јок.

Григорий Иванович өткөн јолын эске алынган: Монгол јерин, Тываны, эки уулыла кожо Монголдо кийис айылда канайып кыштаганын, бай Кулдин Аргымайла кожо Монгол јерине барганын. Јебрен Алтай! Эјезинин куучыны. Чоростор Ойрот каандыкты башкарган улус. Косколон чак келерде, каандык јемирилди. Табаачы Пекиннин түрмезинде өлди. Амыр-Санаа качып жүрүп, Түмен каладан

ыраак јокто кара кезү оорудан оорып блди. Онын өбөкөзи Түндүк Алтайга качып, тынын алды. Айса артканы јангыс ол?

Бир күнде канча катап шылу.

— Нөкөрлөрүн кемдер? Совет јанды антарар деген јакаруны кемнен алдын? Јопон кааннын кижизи канча мун берди? Сен — националист. Оштү. Кара-Корумды сен башкарган? Айт! Айт! — деп согуп јат. Тиштерди оодо соккон, кабыргаларды сый соккон.

Бир јаан јашту шылуучы келеле айткан:

— Григорий Иваныч! Тегин јерге не кыйнадар? Бис ончозын билерис! Болгон ло деп айткар. Буруны алынганы учун айса јенилте болор.

Учы-учында кыйынга чыдажып болбой, ончо чаазындарга колын салып берген. Большевиктер туку качаннан бери онын тынын некегилеп јат. Ай-карануй түрмеде, темир чарымду кыпта ого төрөл Алтайынын түрген сууларынын шуулап акканы угулар. Тун калган көстөрине Алтайынын ак карлу чанкыр сүмерлери көрүнөр. Бу ончозы санаазында, јүрегинде. Је оны тайарга, канзыраган јутпазына такыырга турганы јарт. “Је мен бурулу болгойым. Алтай јоным тан алдынан јатсын деп күүнзегеним учун. Је уулымда, Геннадийде, кандый буру бар? Оны не кыйнагылап јат? — деп, Григорий Иванович буурайып калган бажын бийик тизелерине салып, сананып ла јат. — Камерада отургандар кызыл тынын корып аларга, бойбойлорын јамандап, садыжып тургандары јарт. Мынын кийнинде ак-јарыкта ак-чек кижии артар ба? Јангыс ла Марияга јеткер тийбейтен болзо кайдат! Көөркийди Алтай-Кудай корыгай. Оны кандый салым сакып јат”.

САЛЫМДЫ КЕМ БАШКАРЫП ЈАТ?

Кижинин салымын кандый ийде башкарып јат? Ненин учун бир кижинин салымы ончо јанынан јарамыкту, экинчизинин — кызаланду, кыйынду, көп кату некелтелү? Сенин амадуун, эткен керегин бийик учурлу болзо, сеге јабарлаштар, истештер јапшына берер. Карузыган да улузын каралап, туйуктап келер. Ненин учун андый?

Ираклий Титанаров јаан чөйбөк көстөри јалтырап, јаан мандайы терге мызылдап, демократияны мактап отуры. Бүгүн ол јалбышту демократ, республиканын башчызынын нөкөри.

— Тоталитарный режим божогон! Јайым! Слер, Мирзабек Ойгорчынович, јаны јуруктар јурагар. Јаны кеберлер болзын. Озо-чылдардын сүрлерин јурайтаны болор! Ленинди јурайтаны болор!

— Кемди журайтан? Гайдарды ба? Чочко ошкош немени бе? — деп, чала калай берген Мирзабек атрайып чыкты.

— Чубайсты жура — ол жараш.

— Јок, журабазым. Ол Гитлерге тўней. Онын өзөгинде Гитлердин сўнези отур јат.

— Бу слер кем, Мирзабек? Коммунисттер јанында тўрмелеткен. Демократтар јанын јаратпай јадыгар. Слерге кем керек?

Бу ла ойдө кафеге таныш кижиди — Айдын Мергенов кирип келди. Кормок тумчукту, тозрак кара көстөрлү, калјайа тазап жүрген эр. Милициянын полковниги, отставкада.

— О-о! Ираклий — деди. — Слердин Кокышев керегинде статьягарды кычырдым. Слер, чындап та, ойгор кижиди. О-о-о! Мирзабек Ойгорчынович! Мени Афганистанга канай үйдешкен эдигер. Алкыш айтканаар. Онын учун мен от калап жуудан өлбөй јан келдим!

— Отур, Айдын, ичерин бе?

— А не ичпес? Давай.

Онон јүс граммды јык берип, тегин де тосток көстөри там тостойып айтты:

— А-ах, армян коньяк. Аристократтар мындый аракы ичер не! Мирзабек — аристократ. А Ираклий каан укту кижиди.

— Э-э, Айдын Кўндүич, кайда иштеп турун?

— Кижинин салымы сан башка неме, уулдар. Мен — милициянын полковниги. Јан бузаачыларды, уурчыларды, өлтүрөөчилерди тудуп, тўрмеге суккам. Бир кезек бандиттерди адар эдип јаргылагам. Бүгүн мен — адвокат. Чарым темир эжиктердин ары јанына киргендерди онон чыгара тартып аларга кичеенип јадым. Бистин алтай уулдардын бир кезеги кал-тенек немелер. Көрзөн лө эш кереги јок неме учун тўрмеге киргилей берген турар. Јасакты тузаланып, оларды онон чыгара тартар керек. Тўрме кемди јакшыга үреткен эди?

— Слер экү кожо Кадын ичинде өскөн эмезеер бе? — деп, Мирзабек сурады. — Бой-бойоорды јакшы билереер.

— Ираклий — алтайлап Јыракы-бий. Калы-ын бичиктер кычыр жүретен. Эн санаалу уул. А мен андаарын сүүйтем. Сени эликтин эдиле азырага-ам. Санаана кирет пе?

— А кирбей. Чимиригин салактап та жүрзе, сен бойынды “мен — герой” дейтен. Мактанчак неме. Кырлу мылтыкту жүрер

— А не мактанбас?! Эргекче де болзом, эр болгом, кажыкча да болзом, калапту болгом.

Эске алыныш, кокырлаш.

— Бу неме Оносто јадарда, мен Кадыннын бери јанында Эби-ремеес деп јерде јаткам. Ол менен јаан. А мен көрмөстин балазы болгом не. Бешпелтирдин школына барарым, мылтыкту јүрерим. Онон башка бөрүлер јип салар. Олор ондо көрүнер, мында көрүнер. Школго келеле, мылтыгым јөлөп саларым. Ого кем де тийбес. Менин тоомјым бийик. Мылтыктын кындагы карды ыр јүрер. А торо кандый болгон. Менен бир јаш јаан Паслей деп уул тородон өлди. Јаанам, карган кижии, базып та болбос. Салкында агаш чылап, јайкан турар. Энемди Кебезенде агаш ижине ийлеген. Јаанам ыйлап-сыктап јат:

— Ой, Паслейбым! Көзимейимнин оды, көксимейимнин каны! Адазы јууда өлди, балазы тородон өлди. О, кудай, кудай!

А мен чананы кийе соккон ло, Бешпелтирге јетире јүгүрген ле. Селсебетке барала айттым:

— Паслей өл калган!

— Канай өлгөн? — деп сураарда, — Тородон өлгөн — дедим.

— О, кудай, кудай! — деп, јурт Советтин качызы үй кижии калактады. — Тородон өлди деп бичиирге јарабас. Аймакка апарар, кезер дежер. Оны неле јетиретен? Неле, неле оорыган ба бу? Справа бар ба кандый-бир?

Мен карманымнан чаазын ал бердим.

— Ой, өкпөзинен оору болгон туру не. Туберкулез, чемет деп бичип саларыс. Спесоктон кыр койорыс. Божогон! Өлгөн! Оны эмди кем јууйтан? Улус айбылап ал. Оноор эм кем барар? Сагы!

Бис сагыганыс. Эниргери сынар колду фронтовик, Николай-таай келген, эзирик.

— Мынаар ол төнгө көм салаак — деген.

Ол төндө, байбак кайыннын төзинде, борсуктын ичеени болгон. Ичеенди јаанада казала, эски тонло оройло, ого көм салганыс. Николай-таай карманынан аракы чыгарган. Јарым стаканды урала айткан:

— Аканды эзеп кой!

Бастыра бойымды өрт-јалбыш өртөй согуп ийген, тыныжымды бууй тарткан. Бис кандый да јуучыл кожон кожондоп, төмөн басканыс. Јаскыда көрзөм, акамнын сөөгин түлкүлер, јоонмойндар казала, јигилеп салган эмтир. Ондо кускундар куркулдажып отурды. Болчок бажы јадыры. Арткан-калганын ойто көм салдым.

— Чындап та, сен, о-о, көрмөстин бойы болгон — деп, Ираклий унчукты. — Бойынан јаан уулдарды сабап түжүр ийер. Күрүм мени де токпоктогон. Менин јаанам онын энезиле таныш. Айдыннын энези картошколу дешкен. Бис картошко сурап келгенис.

— Акыр, акыр, Ыракый жееним! Мен айдайын. Жаскары кыш. Кар жаан. Же меестерде эликтер көп. “Эй, уул! Элик андайлык. Сен агырт бер, мен тозойын” — дедим.

— А кай агыртар мыны? — дейт.

— Же ле деген өгөөн андап билбес. Алтай кижин андый болор бо? Бу меести эбире базала, кобыны өрө бас. Кыйгыр. Табыштан. А мен туку белде тос аларым.

Мен белге чыгып алдым. Ыракыйдын табыжы угулбайт. Же эликтер артка чыга кондылар. Жуук не. Тын мантап болбой жадылар. Кар жаан. Жоон куранды колтык жапшыра салдым ла. Ыыр! Куран бир-эки калыйла, карга сүксүриле берди. Мен оны сүүртеп, төмөн жүгүрдүм. Көрсөм, Ыракый кырланнан аш келеет. Узун сынду неме шайрандап, шөлир жарма карды ыр келедири.

— Бу неме эликтин ичин жара кезеле, бөөрөгүн кодоро тартып, жип туру. Меге бир бөөрөкти берди. “Жи” дейт.

— Чий немени кай жийтен? — дедим.

— Сеге ол тон картоп эмес, аннын ару бөөрөги.

Лизем, чындап та, чала жылымзу неме эмтир. Амтанду.

Онон арай ла болзо кожондобой, айылга жеттис. Эликтин эди, картошко. Жаанам сени мактады. Сенин энен, кызыл-күрөң чырайлуу жараш кижин, айткан:

— Ойинен өткүрө шулмус, хуйлиган, шүүлик болуп, түрмеге кирер болды ба? Былтыр күскиде табылбай калган. Кандый да анчы кижиле тайгалай берген. Бир айдын бажында келген. “Бу сен кайда болдың, көрмөстүн балазы?” — деп сураарымда, “Андап жүргөм. Байыыр керек. Школды кайдар оны” деген. Мен жаан анчынын жаргак штанын түжүрөле тартала чыбыктагам.

Сенин жаанан айткан:

— Менин жаман немемнин эткени жаңыс бичик. Ончо бичиктерди кычыр салган.

— Ха, мен хулиган болбой, милиционер болдым. Полковникке жеттим — деп, Айдын каткырды. — А Ираклий үй улуларга мастер.

Онон уулдардын каланызы жаанар барадарда, Мирзабек “жанаактар” деди. Жаан келеделе, Ираклий сурады:

— Ол слерле кожо жүргөн коп-коо сынду келин кем?

— Блаап аларга ба? — деп, Мирзабек каткырды. — Күрүм көрийен турар.

Жаңыл торко жай жайылып, сайрап жадыры ла. Көрсөң лө күрөң күс жет келер. Аяс ондо кандый сал туру не? Асфальтта өскөн уулчак. Ондо түргөн суулар, учар туулар. Айлынын жаанына бас келзе, эжик

ачык эмитир. Мыны кем ачты? Аяс кандый капшай жан келди? Кирип барза, Рита пол јун јат. Јенди шыманган, штанды өрө түре тарткан. Ол Мирзабекти көрүп ийеле, полдон өрө өндөйип, карызыла мандайында бызырай берген терди арчып, күлүмзиренип ийди:

— Мындый ишчи слерге јараар ба? Полды кандый јунган эмитирим?

— О, Рита! Пол јалтырап јат. Куда-ай! — деп, Мирзабек ботинказын уштып, тапочка кийип, сүүген көрүжиле быйанду көрди. — Мен бодогом, сени келбес деп, Рита.

— Мен сеге кул болорым. Сүрзен де, барбазым. Мен сеге керек. Уулын ачынза, ачынгай. Кайдалык! — Ол ижин божодып, ваннага кире конды. Суу шолырайт. Јунун туру ошкош. Онон чырайы кызарып калган чыгып келди. — Бу сен ууртап ийген бе, мындый изү күнде? Јарабас, Мирзо, јарабас, көөркийим,

— А бу уулдар туштаган не... Ираклий, Айдын. Јаш тужысты эске алынып, көөрөп ийгенис.

Кару кижии јанында болзо, кандый јакшы. Рита казан-айакты капшай башкарып ийген. Үй кижинин колы кандый эптү. Соок шампаннан хрусталь бокал кандый јараш терлеп јат. Рита јүгүр барып, садтан јиилектер терип экелген. Виктория — јаан-јаан кызыл јиилектер. Шампанды ичип, оны јизе, кандый серүүн.

— Эмди сен кайда да барбазын. Мында јадарын. Мени өлүмнин колынан айрып алган болзон, мениле јурта. Салым андый. Кудай анай бычып салган. Загска барып, бичидип аларыс.

— Загсты кайдар оны, Мирзо. Салымыс түней ле бир.

Түниле куучындашкан, сыймашкан. Сүүштин изү јалбышту ойынын ойногон..

— Сен база чакту ла эр. Эмди мындыйында, јиит тушта кандый болдын не? Чагым чыгеерт, көөркий... База ба?

— Аяс нени айдар?

— Аяс сүүн јат — деп, Мирзабек айтты. — Кандый да болзо, адазын кичеер кижии табыла бергенде. Онон кандый да алтай кысла таныжып ийген. Көрөр болзо, ол бала менин Еремей јестемнин сыйнынын уулынын балазы. Бойынын кижизин алза, кайдар? Онон өскө орустын талайына чөн калар не. Ол ло Ираклий јүрү. Канча катап орус үй улус алган. Уулдары эмди адазын таныбас.

Салым деп неме сан башка. Онын јанында өскө үй кижии јадар. Ол кару кижии боло берер деп, Мирзабек качан бир сананган ба? Јок! Санаада да јок. Наира јүрегииин түбинде, кандый да мөнкүлик ыраакта јүрүп јат. Маргарита оны там ырадып турганы јарт. Аяс-тын салымы та кандый болор? Ак-јарыкта тазыл-тамыры артар ба?

Ол ло Ираклий бойы айткан: "Мен Чоросовтын уулы" деп. Чындап та, ол ого түней. Айдарда, ол туку ойрот каандардын калдыгы, ач-үрезинин арткан калганы. Же онон эмди үрен артпай жат. Орустын, улу калыктын, тенизине чөнүп калды. Же Аяс та чулу алтай эмес не. Ол Найран деп кыс оны аптап ийетен болзо кайдат.

1937 жылда, сары бӯрде, улу журукчы Чоросовты адар эдип жаргылап турар тушта, онын каны, онын жүрегинин жалбыжы, калганчы сүүжинин эрјинези јаактары бултандап, энезинин тынгыску эмчегин эмип јаткан. Түрмеде отуларда, бут телчидерге чыгарып турарда, бежен сегис статьяла бурулаткан јерлежи араай айткан:

— Гриша, Мария уул бала таап алган. Сеге түнгейи коркыш. Же оны колхозто иштеген Иван деп украин уулдан тапкам деп, Мария айдып јат. Ол уул черүде. Мария оныла письмомлош турган болгодый. Ол уул јурт Советке Титанарованын балазы менин деп самара ийген.

Григорий Ивановичтин көстөринде јаштар айланыжа берген.

— Мария... Мария... Көөркийим кандый жүрү?

— Јүгүр ле туру Ол ло озогы омок-сиден бойы. Же карыгып, ыйлап турганы јарт. Эртен тура эки көзи тиш калган ишке келер. Бистин керегис коомой. Ол ло коркышту статья: националист, јопоннын шпионы. А јопон деп немени мен көрөрдө көрбөдим.

— Мени Новосибирге апарып, тройка адар эдип жаргылап салды — деп, Чоросов айтты. — Барнаулга та не экелген? Кайкап турум. Алтай албатыма болужарга санангам, ол агару санаам учун эмди өлтүр јат. Мени эчий келген баатырды база өлтүрлөп салар. Орус биске качан да өрө өзөргө бербес. Олорго бистин јерис керек, байлыгыс керек. Боодо каанга чындык болгон болзоос, мындый болбос эди. Буурыл-Токой Алтайысты јылытпас эдис. Бистин бир кезек јайзандарыс төрөлин, албатызын садып ийген, Амыр-Санаага удур болгон. Онын да учун Төбөттин Талай-намазы бисти каргап салган.

Онон ойто ло Чоросовты өлтүрөтөн кижинин камеразына сугуп койгон. Ол Алтайын сананган. Санаазында ак-чанкыр туулар, Кадыннын көк толкулары, јажыл карагайлар, колында бошпонош уулчак кучактанып алган Марияны көрүп отурган. Танары јуукта камеранын эжиги канкырт эткен.

— Чоросов, өй келди — дешкен. Оны кайдаар да апарып јадылар.

Чоросов тегин кижн эмес. Ол улу журукчы. Ады-јолы бастыра Арасейде, Монголдо, Тывада, кунбадыш ороондордо јарлу кижн. Онойдо ок ол туку Калдан-Ойрот кааннын калдыгы. Чоростор —

каандыкты башкарган улус. Оны принц деп айдар керек. Олордын түүкизи Китайда. Жайым сүүген көчкүн, жуучыл калык ойроттор. Кудылай кааннын жеендери. Ширееге отуруп жанду улус. Онын учун олорды тазылы жок эттире кыргылап салган. Арткандарын Эдил суунын жанына көчүргөн. Ол тушта олордон Орус каандык жалтанып турарда, Орто Азиянын ороондору жууладып турарда, улу Кыдат сүре ле чочыдуда жадарда — бу жуучыл, тын калык болгоны јарт.

Јаш-Турадан казахтын ээн чөлдөри кечире канча мун калыкты айдап апарганы, олордын көп јаны јолдо кырылганы керегинде бүгүн кем де айтпай јат. Григорий Чоросов ол керегинде угуп јүргөн. Је эмдиге јетире ол јажыт. Ойрот каандардын архиви кайда? Алтын-мөңүн кайда? Каандык тоолу јылдарга изи јок јылыыйп калган.

— Слер, гражданин Чоросов Григорий Иванович, айла самара бичип салараар, калганчы сөзөөрди айдып койороор — деп, түрменин јааны айтты. — Өлөр алдында слер ончозын айдып салар аргагар бар. Слер бу кыпта артараар. Каруул көр тураар, өскө кем де болбос. Курсак керек пе? Ачу аш? Ол јерге барарга јенил болор.

— Меге не де керек јок — деп, Григорий Иванович айтты. — Јаныскандыра артыр салыгар, кыска да өйгө болзо.

Ол столдо јаткан ак чаазынга бир де сөс бичибеген. Ончозы калганчы санаада артсын. Айса онын сүнези бу таш түрмеден чыгып, Алтайына јана берер. Ол алты јыл мынан озо божоп калган эш-нөкөрине јолыгар ба? Уулын, Геннадийди, аргадап алар ба? Иван кайда јүрү не? Ол тирү јүретен болзо, чоростордын ујазы кургабас. Је көзине Онос көрүнип јат: Ийт-Кайа, мастерскойы, айлы, кичинек көличек, онон шоркырап аккан карасуу, бойы отургыскан мөштөр, чибилер, јиилектү агаштар.

— Мария! Мария! — деп, ол араай онтогон. — Көөркийим! Сүүгеним! Өлөр алдында јарык күйген јылдызым. Мадонна! Алтай мадонна! Мен өлбөзим, Мариям! Мен Алтайымда јүрерим. Сенин јанында. Уулчагысты чыдат, өскүр. Түней ле јаны ой келер. Бисти эске алынар. Кереес тургузар. Сеге туштаганым — салым берген ырыс. О кудај!

Санаазында Мариянын үни, эрке кару сөстөри:

— Мен сени сүүдим, көөркийим! Сен карган эмес, сен јаш, јараш, ийделү... О, көөркийим, арыј бердим...

Кандыктыј тиштери кажайып, чийнедий эриндери јайылып, кара көстөри ырысту суркурап, ол окшоп, эркеледип јат. Алтай чечектейт. Солоныдый чечектер. Онын журуктары “Альпийский чечектер”, “Кадын јаскыда” ла онон до өскөлөри Паријте, Москвада,

Томскта тургулап јат. “Кан-Алтай” деп журукты ол Танјарыктын бажында, Чибит-Чанкыр дейтен тайгада, жураган. Улу Алтай. Ак сөн кырлар. Кајуда каныл мөш.

Салым не мындый кату? Сүүжимди өлтүр јат. Сүүгенимди кыйнап јат. Је сүүжим өлбөс. О кудай! Кудай!

Оны, Григорий Иванович Чоросовты, арестовать эдер тушта, онын калганчы журуктарын НКВД-нын шылуучылары рамдардан кодоро тартып, тепсегилеп түкүргилеген. Карып калган кижиде килебей соккондор. Олордын санаа јок калжу көстөринде ол улу журукчы эмес, чаазын былјаачы, бандит, националист, јопоннын шпионы, макка эжинген неме. Олор бойлорын онон бийик деп бодогондор.

Бир катап текши прогулкада ого јерлежи, Карастанов Эндрей, туштаган.

— Мени бежен сегисле алдылар. Јопон шпион дешти. Јопон деп немени көрөрдө көрбөдим. Националист дежет. Орус албатынын өштүзи. Мен үйим орус деп айттым. Уккан та јок. Мен кузнес кижиде не. Сен аш кезер машиналарды үреген дейт. Јыргаштарды чирик кайыннан эткен. Вышка келижер дешти.

— Јо-ок, сеге вышка бербес. Колымага ийе берер.

— Григорий, сенин журуктарын кеденге јуралган не. Олордон эмеендер картап салар таарлар көктөп алган јүрлери. Чочколор — олор нени билер.

— Картап салар таарлар?

— Эйе... Журуктары арчылбай јат.

Чоросовтын јаан чөйбөк көстөринде изү јаштар айланыжа берди.

— Өлзөм дө ижим артар деп санангам. Кайран картиналарым бойымла кожо өлүп јат. Музейдезин база өртөп салдылар ба?

— Лаамырдан уксам, музейделерин өртөбөгөн. јаныс ла улус көрбөс эдип сук салган. Айса арт калар. Је база бир солун. Онос-Бажында јаткан аданнын таайы јылый калган. Кадыннын јанында кийими јаткан, бойы јок. Сууга барган дешкен. Мен бодозом, ол Алтайынан јуре берген. Буурыл-Токой Алтайына барган, айса Танјы-Төбөт јерине...

Подвалда кижиде өлтүретен јаан эмес залга апаргандар. Јаргынын јөбин кычырлай бергендер. “Качан? Качан?” деген санаа меени өрүмдеп јат. Не удадат? Не? Не? Јөпти бүдүречинин колы сырас эткен. Онон күкүрт күр эткен. Түн! Үргүлји түн! Шыра да јок, сүүнчиде јок. Айса улу журукчынын сүнези таш түрмеден учуп чыккан. Ол ло минуттарда кабайда уйуктап јаткан уулчак кыйгырып, ачу-ачу ыйлай берген. Мариянын јуреги шимирт эткен. Күски салкын кара-

нуйда көзнөктин шилине типилдеде соккон. Чеденнин төнөштөринде, туранын толуктарында салкын сыгырып, онтоп, ыйлап турган. Мария уулчагын колына алып, жайкап, неге де айдары жок карыгып, ыйлап отурган.

...Ойрот-Жанар каандыкты жоголтоңы, түрк алтай калыкты күнбадыш жаар айдаганы эмдиге жетире жажыт. Ойроттордын журтаган жерлерин өскө укту, канду, жаңду калыктар ээлеп алган. Онын учун бис улу каандарыстын мөнкүлери кайда жатканын билбезис. Онын учун бис тазыл жок, одырган одыбыс жок арттып калдыс. Кудайыс база жок. Алтын тагылда одыс база өчүп калган. Ак-жарыкта бисти корый алар неме жок. А бийлеер, базынар деген немелер толтыра. Олорго удур турган баатырысты, алтай калыкты бириктирип, танынан жадар деген башчыбысты, Валерий Иванович Чаптыновты, өлтүргилеп салды. Эмди иженер кижжи жок.

Ираклий айлына жанып, лекцияларга белетенген, кеендик керегинде статья бичиген. Сананган. Жаш тужын, жааназын эске алган. Энези сүре ле оок-теек партийный иштерде иштеген: пропагандист, агитатор, лектор. “Сталин” деген сөс оозынан түшпес. Олор Оносто жаткан. Онон энезин кандый да кичинек колхозтын председателине туткан. Колхоз уйан, бары-жогы госпоставкага барар. Улус оорудан, тородон өлөр. Олордын сөөгин де тудар кижжи жок. Онын учун он эки-он үч жашту уулчактар оролор казатан. Өлгөн кижини кол-чанакка салып сүүредетен. 1948-1949 жылдар. Ираклий он эки де жашту болзо, сынгыр уулчак болгон. Сөөк жуур керектерди ол башкарып туратан. Онон городко көчкөндөр. Энези городто пропагандист болуп иштеген, жааназы больницада пол жунган. Олорго таш турадан кухнялу бир кып бергендер. Ираклийдин энези танкы тартатан. Кызыл плат тартынып алган жүрер. Сталин өлгөн жыл энези база өлгөн. Улу башчы чылап, меезинин тамыры үзүлип. Энези ол улу журукчынын адын бир де катап адабаган, же жааназы өлөр алдында Ираклийге айдып берген.

— Ыракий балам, сенин адан хокол эмес, чорос сөөктү Григорий Чоросов болор. Угы-төзин каан укту улус болор, эркем. Мүргүген кудайын мүркүт болор. Таайларын — мундустар. Кудай сени корыгай...

Ираклий Иванович Титанаров узун сынду, сүрекей жараш кижжи. Ойгор көгүстү, ончозын билер. Сок жаңыс једикпези кыстарга, үй улуска кару болгонында. Көрзө лө бир-бирүзи кадал калган турар.

— Бу сенен нени көргүлөп ийет? — деп, жааназы, Танабай өрөкөн, арбанып та туратан. Эмеендерден ылам, иштен де чыгартырып турар.

Байа ол уур алтап, суймайтып-суймайтып јана берген.

Түнде улай ла јалкын јалтылдаган, күкүрт күзүреген. Уйку келбей јат. Рита база уйуктап болбой јаткан ошкош. Өткөн өйлөр санаадан чыкпай јат. Јылдарды ээчий јылдар јергележип өдүп јат. Инфаркттан өлүп јаткан кижини сүүрим деп, јаш келин бодогон бо? Озо баштап Рита оны сок јаныскан кижиде деп угала, ого килеген. Ого јолыгарга кем де келбей јат. Шыра көргөн кижиде шыралу кижиге качан да болзо килеер. Озо ол Атагановко килеген, онон — карузыган, оной турала, је кайкамчылу ла неме — сүүген. Ончо јылузын ого берген. Озо баштап ол бойына бойы бүтпеген. “Бу мениле не болуп јат? Уйатту неме. Јүрекке операция уур өткөн, чыдашпаза?” — деп, улай ла бойынан бойы сураган. Је Анатолий Михайлович айткан: “Јүрер! Шырка јаан эмес. Тамырлары кадык. Кудај ого јаан ийде берген. Кичее. Айса ол сеге өгөөн дө болор аргалу. Ончозы јеткил”. Салым деп неме сан башка... Улу Јайаачы ончозын башкарып јат, А бис нени билерис?

ЈЕБРЕН ТАЗЫЛ. ЈАШ КОРБО

Өйлө кожо улус та өскөрип јат. Кажы ла үйе бойынын јүрүмин јүрер. Бойынын сөзин айдар. Олордо бойынын кожондоры, бийелери, көрүштери, көрүмдери. Кийген кеби де башка. Ол ло Еремей Табунов, Тойно Јолдуевна ол ло Тегенектү-Кобыда, јеезелү јуртында, колхоз-совхозы чачыл та калган болзо, артып калган. Јүрүм түней ле барып јат. Ас-мас мал да бар, балдары, олордын балдары малды-ашты кичееп јүрбей база. Бу тогузон јылдарда ончозы байыырга не болбоды. Капиталдын јаны келди дешкен. Камык малды саткан, камык анды кырган, тооргылардын кинин кайдан да келген јелбистерге саткан, иномаркага минип, ийдеркеп јүгүрген. Оной турала түрегилеп, түнзүйижи, эне-аданын айлына келбей, кайда баратан эди.

— Капиталдын јаны кату неме эмтир. Рынок деп неме ыра тартеерт. Төгүндеткен, јидирген, алдырган. Бийлер карын некеер, калан деп неменин јааны база коркыш — деп, Еремейдин јаан уулы, Василий, айлына, азыйгы үйине, ада-энезине јан келеле комыдаган эмей.

— Шайрак буттарлу эмеен таптым — јаражы коркыш, јажыл өндү доллар деп неме таптым, алтын ошкош деп, сен көкиген эмезин бе, балам, Баслей? — деп, Еремей агаш буды чыкырт эдип сураган.

— Ончозы төгүн неме не, адам — деп, Василий айткан. — Кинодон көрзөн, жараш ла, је јүрүмде — башка. Акча божогон, кадыт айткан: “Иди тайга”. Эки кат турамды айралан.

— Ол керек сеге — деп, энези сарсу-сапту тизелерин сыймап унчуккан. — Јер-Алтайын таштап, бала-барказын таштап, кандый да ырбактын кийнинен тенип. Ого акча керек болгон не, сен эме-зин. Акча јок — любовь јок. Ол Нюрканы, эш-нөкөринди көр. Ээрге батпас учалу, јастыкка батпас эмчектү. Эки-јанызын кичее, эрјине малыннын кийнинен бас.

— А Нюрка мыны јуудар ба?

— Эки балазынын адазы, јуутпай кай барар ол? — деп, энези айткан. — Койдонды ба?

— Јок, мылчада кон деген.

— Ченелте өтсин мошейник — деп, Еремей арбанган. — Торо-лозын, какшазын. Онон ого Нюрка тату-у болор. Кургак сөөк эмес не, јулукту-у. Јулугы чек чачылеерер.

Онон бери беш-алты јыл өткөн. Эмди Василий Табунов аргалу-чакту фермер. Койлоры туку алты јүске јеткен, соок тумчукту мал јүске шыдар, јүстен артык јылкы мал. Оныла кожо эки уулы, ада-зынын сыйнынын уулы иштеп јат.

“Јоонду өт өчпös, јаанду јурт чачылбас” деп, алтай улус тегиндү айтпаган. Онын учун Еремей ле Антониданы эбире бала-барказы, ач-үрези јуул турганы ол не. Айла, бу јашöскүрим öнжик, жараш улус. Коп-коо сындарлу, јаан ачык көстөрлү, омок, јалтанбас. Ору-стан да айабас. Азийда алтай улус јобош, јалтанчак болгон не. Онын учун жаржактарга эрјинелү Алтайынан сүрдүр турбай. Эмдиги јаш үйеге тий көр. Туку Афганистанды өткөндөри бар, Чеченде јуулашкандары бар. Айдын Мергенов туку Афганистанда јуулашты. Василий Чанчибаев туку Анголада, Египетте, Мозамбикте јүрди. Ку-бада база. Мирзабектин антыгарлу најызы. Черүнин полковниги.

Ол ло озогы тура. Ырысту јүрүм мында өткөн не. Бу ла агаш бутту Еремей эмес болзо, Тонянын балдары торонон өлөр эди. Ортон уулынын тынын аларга, көөркий эне ууры да эткен. Колхоз-тын койын сойгон. Еремейден өскө кижиде болзо, миллизеге јетирер эди. Тоняны түрмеге сугар, балдарын балдардын туразына ийер эди. Бу агаш бутту, алырак көстөрлү, азу сагалду көрмös оны түрмеге сугардан болгой, ого болужарга келген, балдарын азыра-жарга... “Агаш будын чаптык болбос...” — деп, Тойно ол тушта айдып турбай. Олор јаш болгон не! Антонида он тогус јашту, Ере-мей јирме бир јашту. Антонида — јаш келин. Толонодый сынду, торкодый јымжак чачту, керекшиннин көстөри ошкош, кеен жараш

көстөрлү. Кандый ла уур жүрүмде, керек десе шырада, сүүш деп неме качан да өлбөс. Там ару, там изү, там жараш болор. Оной туруп Дойного (алтай улус Дойно дейтен) бир уул, бир кыс жазап берди не. Онон до көп болор эди. Же Дойно барлу тушта аттан жыгылып энделткен, онын ла кийнинде көөркий бала таппас бол калган. Агаш кату орында айдары жок тату ойындар да болгон, агаш бут сый да тебилген, алтын түштер де түжелген.

Еремей эмди де ол эрезиндеп жазаган бутты кийбес.

— Эрезинле жытан туру — деп арбанар. — Машинанын көлөсөзиле жытан туру. Алтайымда айры агаш жок беде? Мөш жымжак, женил. Кайын бек, же уур. Толоно бек те, женил де.

Толоно төзин тош алды,
Тосток көстөн жаш тамды.
Каргана төзин кар алды,
Кара көстөн жаш акты.

Тонянын тородон ол жаткан уулчагын көрөлө, Еремей үни тыррап айткан эмей:

— Мындый немени мен жаңыс ла Освенцимде, концлагерьде көргөм.

Ортон уулчагы оорынкай неме болгон.

— Энем, мен өлзөм, сөөгимди төндө, таштын жанында, салгар. Ойонот өлөн төжөгөр — жымжак болзын, үстиме тобракты калын салгар, тепсегер. Онон башка кижинин сөөгин чычкандар кемирер айса түлкү жип салар.

Бу сөстөр Дойнонын санаазынан чек чыкпас. Онон уулчагы чыдап, эди-каны өөрип, жараш, сынгыр, омок уул боло берген эмей. Суучыл уулчак болгон. Кадын талайды эжинип кечеретен. Онон талайчы-офицердин үредүзин божоткон. Тымык тенисте суу алдыла жүрер кемеде жүскен. Леткер болуп, тенисте өлди. Талай-тенис онын сүнезин алып барган не. А ой адазына, Еремейге, кандый кару уулчак болгон эди. Кокырчы, кожончы, ойынзаак. Адазына “кортик” дейтен талайчынын бычагын сыйлап берген. Адазы оны баш кайырчакка сугуп салган. Каа-жаада оны чыгарып, куулы кееркемжилерин, көк-чанкыр болот мизин жалтырада арчып, сананып отурар. Байла, уулын эске алынатан. Көстөринен тоолу тамчылар түжер. Ол мызылдаган миске түшкен жашты арча согуп, соок болотты кургак эриндерине жаба тудуп окшойло, кынына кылт эттире сугуп ийер.

— Балам... Мен канду жууларда болгом. Канча өлүм көргөм,

бойым да жаш болгом. Сен амыр өйдө тенистин түбинде өлдин. Мен төрөлим, Совет орооным учун жуулашкам, немец-фашисттерге удур. Олорды оодо согуп, төрөл жеристен сүргенис. Орус-ой, казах-масах, кохол-мохол деп ылгашпааныс. Яныс аданын уулдарынды бек турганыс, бис карындаштар болгоныс. Эмди ол улу орооннон не артты, балам? Улу ороонысты оотлоп салды, ар-жөөжөбисти блаап алдылар. Партиянын бажында турган садынчак немелер бисти мекелеп, төгүндөп койды. Мен алтай жерим учун тартыжарым. Тегенектү-Кобыны, ташту, агашту жеримди кемге де бербезим. Сенин кинжал-кортигин айса меге керек болор? Карган жуучыл багынбас. Шыра көргөнчө, мен өл калайын. О, Алтай-Кудайым, агару жерим!

Еремейдин бу комыдалдарын кем де укпаган. Яныс ла Дойно угатан. Ол тала кружкага толо кабак аракыдан урала беретен.

— Ме, ууртап ал, жүрегин женилзин.

Еремей фронттон экелген беленир кружкадан аракыны ичер. Учы-бажы жок орусту-алтайлу кожон кожондоор. Оной ло баш кайырчактын жанында кургак калын кийистин үстине тыйрыяа жадып, уйуктап калар. Ол кандый түштер көргөн? Кандый жерде болгон? Оны яныс ла ол бойы билер. Дойно-Тоня үч бутту очоктын жанында чербек агаш күпте чегеннин шуулаганын тындап, кызыл костордон көзин албай, бойынын санааларын сананар. Оны политика, парламентте кыйгылар, уурданыш, тонош, өлтүриш соныркатпай жат.. Жаннын бажында акча, алтын турганда, ончозы садуда, садынышта турганда, ак-чек күүнди көмө бас салганда, онон нени сакыйр? Онон бүгүнгү күн жарт эмес. Чур-чуманак, ачыркаш, күйүниш, өлтүриш, уурданыш. Кандый да болзо, Совет жан — ол жан болгон. Албатынын жаны. Эмди улу байлардын, бийлердин жаны дежет. Олорго албаты не керек. Жалку, аракызак немелер, жоктулар торолозын, кырылзын дежет. Олорды азырабас. Онон кем иштейтен? Же алтай кижичи койдын, малдын куйругынан тудунза өлбөс. Озо чактан бери ондый болгон. Самтак абам жаан бай болгон дежетен. Ол Танжарык, Кайрулу, Чийнелү не айлуу кин, кеен алтай болгон. Онын албатызынан эмди кем артты? Коңыркыстын яныс уулы — Атаганов Мирзабек. Ада-өбөкөзи туку Көмүрлүден, Алтын-Көлдөн эмес беди? Төөлөстөр. Эмди Еремейдин жеен уулы Кайрулунын кыдат-тодошторынан, Наамыкай уязынан. Олорды туку Кытайдын жеринен келген деп айдыжар. Наамыкай улу жайзан болгон. Калдан кааннын тойында көжөгө туткан. Кааннын жаш абакайы керегинде кожон айткан. Же ойроттордын тергези чачыларда, кыдат-мунгалдар жуулап келерде, Наамыкай кайыр ташту, жыш тайга-

лу Кайрулукта жажынган. Је ол ойгор көгүстү жайзан чак жууктап келгенин сезип, Буурыл-Токой Алтайын таштап, озолодо көчкөн эмей. Алтайдын он эки жайзаны орус каанга багынар күүнин, жайнулу сөстөрүн Кайрулукта Наамыкайдын айлында бичиген эмей. Мында Абак жайзаннын уулы, темичи Мамыт, айдары жок жараш кыска, Наамыкайдын балазына туштап, эки жиит бой-бойына санаазын салып, корон соок кышта той эткени керегинде албаты ортодо куучын жүретен. Мынан улам мындый кожон табылган дежетен:

Тон агашты чокыган
Томыртканын жайлазын.
Тон кышкыда той эткен
Тодоштордын жайлазын.

Учы-түбинде бу Еремейдин сыйны кыдат-тодош кижиге барып, Найран деп кыс чыгарып алды. Ынжик бала, айдары жок жараш. Ол Јанар эјези ошкош. Туку озо чактагы Найраннын адын ого та кемизи берди болбогой? Оны орустын шибеезинде өлгөн деген куучын жүретен. Мамытка орус не килезин. Ол Абак жайзан, Јарынак жайзан, Айдар жайзан орус кааннын улузыла жүс жылга жуук жуулашкан дежер. Ойрот каанга багынбай, ого база удур болгон. Чак деп неме келген туру. Эмди база јаман чак келди ошкош. Чечендер јери учун, калыгы учун жуулаш јат. Олорды не божот ийбес? Бисти база неге де турбас албаты деп орустар айдыжат. Бис кайда бара-рыс? Боодо каан бисти ойто албас. Буурыл-Токой Алтайысты, Кара Эрчиш талайысты казахтар, уйгурлар бийлеп алды. Бу јеристи — онор, јаржактар. Јан жок. Каан да јангы, Сталин де јангы.

Кидим јас. Агаш-ташту Алтай чечектеп, јажыл тонын јабынып ийди. Аскан аракы ачу. Аарчы-курутла алтай агаш айыл јытана берди. Бир күн тир-мар эткен эки машина једе конды. Бирүзинде јан уулы Баслей, экинчизинде Еремейдин јеен уулы Даныйла. Машиналардан јаш, жиит улус чек ле төгүле берген. Олордын бирүзи Атаганов Мирзабектин уулы — Айас. Мында Найран. Еремейдин кичү уулы Эркемен, база кандый да жиит уулдар, кыстар. Јангы ла јайылып келген јаскы чечектер ошкош јаш, жараш көөркийлер. Јангы үйе, јангы улус. Озо баштап каргандардын айлына киргендер. Јаан улусла јакшылажар, олорго сый туттурар керек. Дойно-Тоня энчейип, эки тизези чоркондоп, озо ло баштап Айасты кучактай алды.

— О-о, Мирза јеениминин уулы, Айасым. Сырадый сынду, сыгындый үндү эр жүрбей. Адан меге жуук кижги. Эненди билбезим. Ыско укту келин дешкен. Је түней ле каныс бир эмей база.

Еремей өрөкөн бу учуралда канча ордендерлү, медальдарлу пиджагын кийе согуп ийген турды. Ончолорыла жакшылажып, каткырып, колы сырас эдип, жуучыл эзен көргүзөт.

Кеен кийимдерден, жаш, жараш чырайлардан айылдын ичи жарый берди. Найран күлүмзиренерде, кардый ак тиштери мызылдап, кап-кара көстөринен кандый да жарык келип тургандый билдирет. Чырайы ак, кабактары жаны жаңырган ай ошкош бөкөн, кара. Кичинек кырлан тумчукту, эриндери костый кызыл, изүү. Быларда кандый да кыдат принцессанын каны бар дегени чын болгодый. Кайкамчыл! Эмдиги билимчилердин айтканыла, кижинин канында хромосом деп неме мун да жылдарды өдүп келер аргалу. Бүгүңги Найран ла эки жүс бежен жыл мынан кайра жүргөн Найраннын каны, хромосомы түней болгоны жарт. Дойно өрөкөннин сүүнип турганын не деп айдар. Ол ончозына чеген урган, жаны аскан аракы амзаткан.

— Кандый эмтир?

— О-о, энези. Тен таары. Ырысту айылчылар — деп, Еремей өрөкөн көөрөп чыкты. — Сен, Баслей балам, нени-нени жазап ий.

— Билерим, адам. Даныйла, Аткаыр, ол бир кара жаакту ирикти сой ийгер. Айылчылар, бү көк чечеги көбүргөн, ак чечеги аңданган арка-тууларла сооттоп бас та жүрзеер кем жок. Найран, алтай жеристи айылчы кижиге көргүс. Эртең тайга чыгарыс.

Тегенектү-Кобы ыжык, берт жер. Мында не ле неме өзүп жат. Байбак ак жодралар сууны жакалай, ак платьелер кийген кыстар чылап, тургылап жат. Толонолор, белелер, карганалар база чечектеп жат. Керек десе боро таштарды кызыл, чанкыр, ак чечектер орой тудуп ийген. Жаландар көс кылбыгар кеен кебистерле түней. Чечектен чечекке адарулар күүлежип учат. Жар алдында түргөн суучак нени де айдып шолырайт. Аркада күүктер үн алыжып күүктейт. Тенери чап-чанкыр, ондо-мында быыраш ак булуттар.

— Кудайдын жери! — деп, жаркынду телекейди аяктап, чечектердин жараш жыдына, коштой базып бараткан кыстын жаражына бажы айланып, Аяс унчукты. — Мындый жараш жерде ончо улус ырысту болор учурлу.

— Оймон алтай озодон бери байлу, агару жер. Кадын-Бажы бу ла жаныста. Онон ару салкындар, кижинин көксин кенидер күүн, күү келип жат. Оймон дегени — Оймани болгодый. Агару лотос чечек. Николай Рерихтин бичигинде эки мун беш жүс жыл мынан озо Будда Шанямуни Кадын бажында монахтын жамызын алган деп айдылган. Ондо агару кижинин жыланаш буттарынын истери тош мөңкүде артып калган деген сооңун-куучун бар. Чындап та,

Оймон ичи лотос чечекке түнөй. Озогы жарлыкчы улус мүргүүлдин “о мани падма хум” деп сөстөрүн билетен болгон. Сенин эненнин эжези, Акбала, Төбөттө болгон деп уккам. Оны меге бир катап Тоня эжебис айткан.

— Таңжарыкта бир карган өрөкөн, озодо Оймондо жаткан кижини, айткан дежет: “Алтай улус эржинелү кежик Оймон жерин онорлорго берип ийген. Чуйдын агару чөлин казахтарга берген, онын учун олар ырызы жок”.

Онон олар кызыл от-чечектерге туй бастырып, өрт чилеп күйүп жаткан кажуны өрө басып, оны-мыны куучындажып, бийик кырланга чыгып баргандарын бойлоры да билбей калгандар. Жабыста озогы турлу. Кажаандар, жакпык тура, содон айыл, онын үсти жанында жап-жаны эки кат котедж-тура. Жаан көзнөктөриле, ару алтынзымак верандазыла телекейге сүүнчилү көрүп жат. Мында Василий Еремеевич журтап жат. Кажаттын түбинде түргөн суучак кожондойт. Јодролор чечектейт. Ончо неме өзүп, чечектеп, жаранып жаткан ой.

— Сени Найран деп кем адаган? — деп, Аяс кандый да чапчанкыр чечекти үзүп, онын жараш жыдын тынып, карузыган, сүүген көстөрүн Найраннан албай сурады.

Онызы кирбиктериле чокту кара көстөрүн бөктөп, толу эринденин учтарыла күлүмзиренип, уулга жарап турганын сезип, араай унчукты:

— Кандый да жаанак адаган. Јаш тушта Таңжарыкта өскөн кижини... Ада-өбөкөнүн уйазында андый кыс болгон деген. Найраннын уулынын балазы Байат жеринен Алтайга келип өлгөн дешти. Јүс жаш жажаган. Адым жарабай туру ба? — Ол узун, койу, кара кирбиктерин көдүрүп, Аяска көрди.

— Јок, јок, бу канай турун? Сүрекей жараш ат — Найран! Бир өйдө алтай да улус жараш атту болгон не.

— Экү бой-бойына көрүжеле каткырыжып, кол-колынан тудужып, төмөн жүгүрдилер. Чечектер јаскы эзин-салкынга јайканыжып, јаш улустын ийделү, коо буттарына согулыжып турдылар.

— Ой, ой! Арай, арай! Аяс! Тизелерим боқырыл туру.

— Туунын кызы мындый болор бо?

— Туунын кызы. Је мен эчки эмезим не.

Экү жиркиреде каткырыжып, чечектерлү кају јаланга отура түштилер. Аяс онын коо белине колын салып айтты:

— Бу сен кандый чыйрак, Найран.

Найран онын колын туура ийтпеди. Уулдын колы кандый изү, сабарлары кандый узун.

Олор кайкамчылу жараш Алтай жерин ајыктап, кажызы ла бой-

ында “сен кандый уул?”, “сен кандый кыс?” деп сананып, тым турдылар.

Јүректөр сүрекей түргөн согулып јат. Айастын санаазында жүрегинин типилдегенин кыс угуп тургандый. А күүктер јанкылдада күүктеп ле јат. Олор база сүүш керегинде кожондоп турган не. Онон төмөртинен кыйгылар угулды:

— Э-эй! Слер кайда? Найран, Айас!

Кожо келген јииттер колдорын јанып кыйгырыжат.

— Јörgөм, кан белен! Еремей таадак сакып туру!

Чындап та, содон айылдын јанында Еремей öрökөн лө Антонида јаанак турдылар.

— Је, јарыжаак — деп айдала, Айас шайрайтып жүгүрди. Найран артпады. Акалай согуп жүгүрди. “Көрзөн оны! Јаныс та јараш эмес, чыйрак кыс турбай” — деп, Айас жүреги сүүнчиле толып сананды.

Кара казан кайнап турды. Антонида Јолдуювна этти чыгарып, теејилей кезип, От-Энени күндүледи:

— Одус башту От-Эне, Кырык башту Кыс-Эне, баш болзын. Семис койдын төжин јигер, теејилү ашты амзагар, о Кайракан. Умай-Эне, балдарыма, ак малыма алкыш бергер, баш болзын.

Ол чичкечек тулундарын сыймай тудуп, мүргүп, айдынып отурды. Еремей энчикпей отурды.

— Је болор, энези. Балдар ачу таннан бери аш ичпеен. Маа ол фронтовой кружкама уруп бер.

Јаан тегерик столды эбире јииттер отуруп ийген. А кан, јörgөм кандый амтанду. Алтай кижинин кујурлу курсагы. Чöөчöй араайынан айлан јат. Еремей фронтовой наркомовскийден ууртап ийеле, чала калай берди.

— Балдарым, агаш бутту солдатты јаман көрбөгөр. Он будым Одер суунын јанында артты. Немец пулеметло үзе кес ийген не. Бис не јуулашканыс? Төрöлисти не корыганыс? Бүгүн Совет јан кайда? Улу орооныс кайда? Гитлердин балдарына јыду политиктер ороонысты јуу јогынан табыштырлап берди! Алзан ол! Канча миллион солдат не öлгөн? Кинчеги јок балдар, јебрейлер Освенцимнин печкезинде не күйген?

— Адам, је болор. Мыны канча катап айттыгар не!

— Эмди ороонго öштү табарза, кем оны корып алар, кем канын төгөр? Сен јуулажарын ба, Айас? Баслей? Данилка?

— Акча төлөзö, барарым — деп, Данилка айтты.

— Чындап та, кемди корыйтан? Уурчы олигарх байларды, сарынчак бийлерди? Ха. Олордын алтыны Американын банктарын-

да жадып жат. Олор оноор качерер — деп, Аяс унчукты.

— Ары кедери мыны — деп, Тоня эже арбанды. — Радиозы айдып жат, телевизоры көргүс жат. Онон не өскөрди, не кубулды? Ыргаар керек, сүүнер керек. Кожондойлы. Кем алтай кожон билер? Сен, Еремей, кожондобо. Сенин үнин ол агаш будыннын чыкырты ошкош.

— Эжем! Мен кожондойун ба? Арасайдын өзөгинде де өскөн болзом, алтай тилим ундыбаам. Акбала эже ал-камык кожондор билетен. Төбөт, төрбөт тө тилдерле кожондоп ийетен.

Көнкөрү дөөн јелерге,
Көкси бийик ат керек.
Көкип, ойноп јүрерге,
Көзи јараш эш керек.
Арканы төмөн јелерге,
Арказы бийик ат керек.
Айылду-јуртту болгожын,
Айрылбас кару эш керек.

Найран бу кожонды тындап, чырайы костый кызара берди. Аяс ого чөөчөйин берди:

— Чөөчөй, Найран.

— Бу канай турун? Чөөчөйди јаан улуска берзен...

— Тут, тут, Найран. Удур кожон кожондо. Оймон алтайдын кыстары кандый эмтир, көргин, — деген үндер јиилей берди. Найран там кызарып, эпјоксынып төмөн көрди.

— Је бу канай тураар, кыстар? Мен јараш кожон билбезим.

— Билерин, билерин. Көрсөн оны, уйалаачы бол турганын.

Найран кенейте бажын көдүрүп, көстөри чагылып кожондоды:

Күрлемелү күр кечү
Күрен тайдын кечүзи.
Күүним јеткен көөркийим
Күрен торко чачакту.

Сайламалу сай кечү
Сары тайдын кечүзи.
Санаам јеткен көөркийим
Сары торко чачакту.

Уулдардын бирүзи сары чечектерди Аястын ийнине салып кыйгырды: “Эй, көрүгер! Сары чачакту кижн Аяс туру не!”.

Кокыр, каткы. Алтай кожондор жиилеп, жиркирей берди. Орус та кожон жиилеп жат. Еремей де өрөкөн шыйкындуш үниле кожондоп, көстөринин жакы төгүлип отурды:

Сталин дал приказ:
Из сотен тысяч батарей
За слезы наших матерей
Огонь, огонь, огонь!

— Изү, тынчу боло берт. Мен балдарды жаны турага апарайын. Озо кожондоп, бийелеп алзындар. Сен койлорды бери жандырий.

— Уйларды кем саайтан?

— Бис саабай кайткан? Жуула тўжўп, сыймай тарт ийерис. Бу Найран уй саап билбес пе? Агания, Вера, Иринушка кайткан? Андый ба, кыстар?

— Анна жаан ташпанажын женил көдүрип, ичкери басты. Жииттер оны, адарулар чылап, курчай алып, ээчий жүгүрдилер. Агаш айылда ын-шын боло берди. Еремей өрөкөн ол ло озогы агаш орынында агаш буды сырайып, азу сагалы сартайып, коркырада козырыктап, уйуктап калды. Тоня эже ол жаар көрүп сананды: “Агаш бутту да болгон болзо, эр ле болгон эмей база. Атка минзе, элес эт калар, анды-кушты адып, арчымактары толу жан келер. Өскүс балдарымды өскүр берген көөркий бу не. Агаш орынды чыкырадып ойнозо, тан атканын билбей калатан эдим”.

Жииттердин табыжы ын-шын ырады, онон жаны турадан музыка угулды. “Эмди чынырыжып, секирижип турган болбой кайтсын” — деп, Антонида Жолдуювна сананды.

— Удабас той болор болбой. Эки жиит жыткарыш туру ошкош — деп, Жолдуювна араай шымыранды. — Атагановтор жакшы улус. Самтаковтор атту-чуулу байлар болгон эмей. Бырчыттын алтыны эмди де жерде жаткан болбой. А Найранды көрзөн, а. Кандый кеберкек, жараш кыс. Эмдиги балдар онжик те болбой база. Бистер чилеп жаштан ала өлгөнчө иштеген эмес.

Жаны туранын жаан жарык верандазында бийе, кожон жынырап турды. Василий Еремеич шашлык быжырган. Анна шампан аракы урган. Бойы болчондоп, ташпандап бийелеп турган. Кандый сүүнчилү, жараш энир болгон эди. Мында он кирези жииттер жуулган.

— Василий Еремеич, слер күлүк кижги. Мынай жадар керек. Кезик койчылар, малчылар ол ло озогы жантик туразында жадар. Киртор, ол ло нек-сак төжөп салган орын. А же ле деген тура деремнеде көндөй тур жат. Ого качан жадар? — деп, Аяас айтты.

— Менде мылча да бар, душ та бар. Иштегенде, кийимди со-
луйтан аңылу кып та бар. Чындап та, жүрүм өдүп жат. Экинчи жүрүм
жок ине. Ойногор, жыргагар, көөркийлер — деп, Василий айтты.

Эңир кире берерде, Нюра, Найран, Валя уй саарга жүгүрдилер.
Каткы, кокыр. Данилка кой жуунат барды. Бир канча уулдар, кыс-
тар түрген сууны жараттай өскөн жодралардын тату жыдын тынып,
кожондожып, сооттоп баскылап жүрдилер.

— Сен эмди нени эдерге турун, Айас? Адан кандый жүрү? —
деп, чөлөө боло берерде, Василий сурады. — Бис кандый да бол-
зо, энелерис ажыра жуук улус не.

— Нени эдер, билбей турум. Фермер болорго санангам, неме
болбоды, күчим жетпес. Үренишпеген неме не.

— Сенен канай фермер болотон? — деп, Василий каткырды.
— Сен городской аспальтта өскөн кижине. Интеллигент. Адазы-
нын, энезинин сок жаным эрке уулы. Же сеге озо ло баштап, кижине
алар керек. Бу Найранды көр: кандый жакшы кыс. Ычкынидин.

— Меге ол жарап жат. Ол мени жарадар ба?

— Онызы сенен камаанду туру.

— Адам оны көргөн. Ырызын бу кыста болбой, балам, деген.

— Мен база анай санан турум. Эртен тайгага көчөрис. Теректү
бажында Көөрөгөш деп тайгага. Онон Танжарык, Чийнелү бажы
көрүнө берер. Найранды кожо баралык деп сөстө. Жер көрзин,
сени ондозын. Же көчүш жеңил керек эмес. Кийимдерди иштейтен
кийимге солып алыгар.

Эртен тура көчүш башталган. Керектү немелерди “Беларусь”
трактордын абразына коштоп ийгендер. Атту улус койлорды, уй-
ларды айдаган. Мал мааражып, мөөрөжип чубажып ла жат. “Бела-
русь” чанкыр ыжы быртылдап, абразын ары-бери жайкап барып ла
жат. Таштарга согулып, онкок-чинкектерге тонкондоп, серпилип,
ары-бери чарчалат. Айас ла Найран абрада ары-бери чарчалып
барып жаттылар. Бир тын чарчалышта Найран жыгылбаска, Айасты
кучактай алды.

— Найран! Сен мени бек кучактай тут. Мен абранын бортынан
тын тудунайын — деп, Айас кыйгырды. — Экүлеп бу чарчалышта
жыгылбай жеде берерис. Бу колосколорлу, сууларлу жол удабай божой
берер. Көр, булуттар чыгып келди. Удабас жанмыр уруп ийер. Пла-
щынды жакшы кымынып ал. Ол матрастын үстине бек отур.

— Сен бойын?

— Мен эр кижине, Найран.

Трактор болкондоп, огуруп, көлөсөлөрүнүн алдынан суулу
балкаш чачылып, барып ла жадат. Сүре ле сан өрө, сан өрө. Кеней-

те булуттар койылып, тумандарла биригип, жанмыр уруп ийди. Тайга жер андый. Трактордын күүлежинен, жанмырдын шуулажынан не де угулбай жат. Найран та нени айдып турган, Айас та нени айдып турган. Жамынчынын алдында жаныс ла изү жаактар тийжишип, кулактарды кандый да жылу сөстөр изидип жат. Жүректер кандый түрген согул жат. Jaаш кенете ле токтой берди. Таскылдын алдында байбак мөштөрлү айанга трактор чыга конуп, токтой берди. Еремейдин jailузы бу.

Василий Еремеевич трактордын кабиназынан чыгып, жардак үнденди:

— Слер кайда, күүлечектер? Тирү бе?

— Ой! Тондолыш база тын ла болды! Куда-ай! Танжарык! Тайгалары ол туку турлары.

— О-ой! Василий ака.

— Түшлегер. Айас, нек-сакты бери түжүр. Ол рулондо тольды. Айылды жабар керек. Алан ачык. Жапыртык орынды күрүмдер одырлап салган. — Будка туранын эжигин ачып кыйгырды. — Ажанатан столды сволыштар баз өртөп койтыр. Тү-үк, чычкүйен тенек, калжу немелер. Ол ло кузукчылар, анчылар, баскындар. Найран, ол туранын ичин жалма. Боктон жескинбе. Ол кургат калган. Айас, рулонды жазып, айылды жабалык.

Онон үчү түрген-түкей иштене бердилер. Удабай очокто от тызырап, жалбырап күйүп чыкты. Турада темир печкеде от база күүлей берди. Василий жаныс ла жүгүре базып иштеп жат. Айылды-журтты эбире, ак таскылды өрө чечектердин жаркындузын, жаражын не деп айдар. Кебис. Кудайдын жайа салган кебизи. Оны күн, ай, жылдыстар, жааштар, тайганын ару салкындары чолологон, чормогон. Оны бу соок арсыл-корсыл тайгаларлу жерде жаткан улуска сыйлаган сый деп айдар керек. Кыска да ойгө болзо, сүүн, жарашты кайка, кижн. Мында алтай кижн арутал жат. Алтай-Кудайына бүдүп, ого мүргүп жат. Онын учун кижн оорып, сүри түжүп, сыны базылып жүрзе, жаан жаштулар айдатан: “Бийик жерге чык, балам. Сынын сергит, кутук суудан ич, жазыл каларын”. Онойып улус бойы эмденип жүретен. Энезинин таайы, Еремей өрөкөн, айдынып, мүргүп турганын Найра көп катап көргөн. Кандый жараш, кайкамчылу сөстөр айдылып жат.

Бүрүнкий кир турарда, мал айдаган улус чур-чуманак жеткилеп келди. Озо ло баштап кийим солыыр, кургадынар.

— Ташпанажын кургат, эркем — деп, Василий Еремеевич үйин, Нюраны, аттан түжүрүп каткырат.

— Сеге ол ло керек не. Үлүш болзо, карын жакшы эмес пе?

Сенин городской немен, фотомодан, сирейе көжүп калар эди. Оны кандый да жаан отко эргис болбозын — деп, Нюра каткырат.

Көө-чанкыр тенериде көс кылбыгар жылдыстар чагыла берди. Мөштөр салкынга күүлежип жайканыжат, чечектер жалбрактарын бүркей тартынып, жайканыжып турдылар.

Найран ла Аяс салкыннын соок тыныжына калтыражып та турза, үйге кирбей, кубулгазынду, кайкамчылу телекейди көрүп турдылар. Жаныс тонды жамынып, белдеринен араай кучактажып алган турдылар. Байа абрада чарчалыжып турарда, арга жокто, кучакташкан эмей. Эмди эки жүрек тын согулып, типилдежип жат. Уулдын тыныжы кандый изү. Кыстыйы — чек жалбыш. Оной турала, эриндери та канай тийиже берди болбогой. Сүүген кижини окшоордо, кандый жакшы. Эки жүрек биригип жат. Эт-кан изип жат.

— Эй, Найран! Аяс! — деген Нюранын үни угулды. — Болор! Бери баскыла!

— Ой... Аяска, божот мени — деп, Найран шымыранды.

Олорды көрүп ийеле, Нюра каткырды:

— Ха! Бу качарга турган бала туру не! Аяс, сен оны мынан ла ары апар, качыреер. Танжарык бу көрүн жады не.

— Бис эмди ле жүгүререерис! — деп, Аяс ырысту каткырды. — Качыар болзо, качыар.

— Ой! Жол билбезин. Колоского түш каларын, айса кайыр жерден тоолоно берерин! Же айылга кирлегер. Баслей, бар, ирикти сыйра тарт ийек. Керзен быш калт.

— Кандый капшай. Тен бөрү туру не.

— Эр кижн бөрү болбой база. Кисек болотон бо?

Койчы-малчы улустын жүрүми, ижи-тожы женил эмес, онызы жарт. Кыштын корон соогы, жастын-күстин жут-жулакайы. Өлөн белетеер керек. Техника жетпей жат. Одырар, күйдүрер неменин баазы не де аайы жок. А эттин, түктин баазы жабыс. Калан деп неменин бийиги база коркышту. Сыйра тарт ал жат. Онон та өл, та канайт, бойында. Онын учун чагы ас кижн күчи жетпей үзүлеер жат не. Байа жакшы жерлү, озодон бери тазылду, ченемелдү улус чыдаш турбай. Бу Тунаров Ошкыш, Капкышев Ошпош. Онылары да Алтай-Кудайдын болужыла, алкыш-бийяныла.

Бу Тегенектү-Кобыны да блаажарга келгилеп жүрген.

— Таадак, бу жерди биске бергер. Мында ан тудар, алтын болор. Бис слерге доллар берер — деп, бир онор тынып турды. Ол бу жердин кижизи эмес болгоны жарт болды. Оныла кожо бу ла Теректүнүн желбистери кандый да жараш шилден аракы урат.

— Ич! Ырга! Бу чаазынга кол сал.

— Салбазым — деп, Еремей азу сагалын сыймай тудуп, жаан, алырак көстөри чагылыжып айтты. — Бу жер менин жерим, ада-өбөкөмнүн жери! Мун жыл мында журтап жадыс, мунгал да бисти сүр болбогон!

— Мунгал ол сендий ле неме. Культура жок, кирлү — деп, жербойынын онору айтты. — Берип ий.

— Бу канай турун, Спиридон, жерлежим?! Мени сүр ийер. Сендерди база сүр ийер.

— Блаап аларыс.

— Блаап аларын ба?! — Еремей агаш буды чыкырт эдип, тура жүгүрди. — Мен фашисттерге удур жуулашкам, Одер суунын жанында будым жылыткам. Россия учун каным төккөм, орус карындаштарымла кожо... Фашисттер ойто тирил келген бе? Сен кем?

— Сен андый сөс айтпа, карган.

— Чанкырлунын капчалында пулемет тургус алзам, кемин де өтпөс. Менде беш уул бар. Ончозы снайперлер.

— Бис вертолётту келерис, самолётло бомба чачарыс!

— Чеченди бомбалайла, танкла бастыра, женип алдын ба, көдөн? Алтай кижжи жобо-ош, же ачынза, тынын кысканбас!

Эн кийинде кирип келген онор куучынды тындап турала, айтты:

— Еремей Майманыч, токынагар, өрөкөн. Слердин жереерди кем де блаашпас! Ончо документ законный.

— Барзын мынан!

— Сен, Спиридон, быларды бери не экелген? Олорго орус та, алтай да жерин бербес. Сен мында чак баштаба. Карган фронтовикке болужар, оны кичеер керек. Адан жууда өлгөн эмес пе? — деп, байа учында келген кижжи эжиктен чыгып жада арбанды.

О кудай! Алтай албатыны Буурыл-Токой Алтайдан, Кара Эрчиштен, Канайдан, Аба-Турадан сүрлеген. Калганчы кайа-ташты блааза, калыктын божогоны ла ол. Туулу Алтайды туристтердин, бай анчылардын жери эдер, онон кирелте алар деп, бир кезек астамчылар, аргачылар ижен жат. Акча болор, же олордын карманына барбас. Алтайдын агару жерин тепседип, Сайланкин алтынмөнүнгө, долларга тойды ба? Онон албатыга кандый кирелте келди? Жер — ол кижинин энези. Ондый болзо, энезин кижжи жүзүн-жүкпүргө, жескимчилү, быяр немелерге тепседер бе? Алтай — бистин кудайыс. Кудайысты кирледип, шорлодып тура, бис кандый быян аларыс?

— Алтайыс кандый кеен, кайкамчыл, же мында жадарга, иштеерге, женил эмес, Айас, — деп, Василий айдын түнде мөштөрдин

төзине чогыла жадып, кепшенгилеп жаткан койлорды эбуре базып айтты. — Койчы болорго, онын корголдорынын жанында өзөр керек. Сен интеллигент биледе өскөн. Аданнын жаныс уулы. Канай фермер болотон?

— Ол санааны мен токтот салгам. Үредүчи болорым. Балдар үредерим — деп, Аяс калын күргүл чачын беш сабарыла тескери тарай тудуп, койлордын кычкыл жыдын тынып унчукты. — Таңжарыктын тайгаларында адам энезиле кожо база койлор кабырган.

— Нени эдетен эдин — эт, же Найранды ычкынба.

— Аястын жүрегине кандый да жылу, жаркынду санаалар толо берди.

— Алкыш болзын, Баслей таай.

— Сен Еремейге, онын уулы меге кудалар ийерин.

— Тоня таай-эжем слер экүни кудалап салгай.

— Энем адамга кудалу тўжетен бе?

Онон бу кудалаш көзине көрүнип келерде, Василий жаркырада каткыра берди:

— Ха-ха-ха! Чындап дейзен, а!

— Мынай ла Таңжарык ажыра жана берер арга бар. Же Аястын Найраннан ырап барар күүни жок. Онын учун эки күннин бажында олор ол ло абралу тракторло өзөк түшкендер. Василий айткан:

— Өлөн эдер керек. Мында Данилка ла Мария артып калар. Уйларды жалкурбай саагар. Аракы болзын, аарчы-курут болзын.

Онон трактор кырландарды ажып, сууларды кечип, онкок-чин-кектерге чарчалып мантап ийген. Найран ла Аяс бой-бойынан бек тудуныжып, каткырыжып, араайынан кожондожып бараткандар.

Тегенектү-Кобыга жеткилеп келзе, эки карганак иштенип ле жат. Еремей өрөкөн обоо салатан чанактар чертип отурды. Агаш тырмууштардын сынык тиштерин жазаган эмитир. Дойно эже уйларды сааган, бала-барканы башкарган жат. Чайлап отурала, Еремей айтты:

— Ол кобы-жиктин, арканын өлөни жакшы чыккан эмитир. Оны колло чабар керек. Жалбракту өлөн. Ол бир деремнеде аракылап жүрген немелерди айбылап алза кайдар? Момыш эдип ийзе? Алтайдын озогы байлары чылап, а, Баслей?

— Кулактын жаныла ба?

— А кулактын жанында не жаман болеерди? Бойы өлгөнчө иштеген, улусты иштеткен. Ол ло аракылу тажуурды тургус күйер. Прокосты жетир барзан, бир кружканы жык берип ал. Онон ойто ло барып, прокосты башта. Кере тўжине же ле деген эрлер канча га

покосты сөгө чаап койор. Ээ кижги жылкы сойор, жылгал эдер, каа-зы-карта салар.

— Бүгүңги немелер иштеер бе, адам?

— Ичер күүни келзе, иштеер. Энен адарунын мөдинен эки бочко сыра ачыт койгон. Тен шуулап, кайнап јат.

— Акыр, акыр... Иш-тош кайда барар ол? Бала-барканын салымын сананар керек. Сен быларды аймакка јетир сал. Айасты үйдеш күй. Найран, бу уул кандый эмтир?

Найран чырайы кызарып, төмөн көрди.

— Айас сен нени айдарын?

— Мен Найранды јарат турум.

— Чын айттын, балам. Јарат турум дегенин јакшы. Јараткажын, јапшынерер. Сүүшкени сүүжерер — деп, Тоня эје айтты.

— Куда сакырым. Ол менин јееним, Ныкалайдын балазы — деп, Еремей сүүнди. — Ичиш боло-ор!

— Сени мен кудалаарым! Мында улусты ончозын мен кудалаарым. Атагановтор ас улус. Мирзабектин јаан-энези — менин сыйным, Коңыркыс. Акбала эзем тенип јүреле, мынайда өтти. Агару өрөкөн болгон. Төрбөттөп, төбөттөп кожондоп отуратан. Јеенинин, Мирзабектин, айлында јүрүп өлди. Сөөги Танјарыкта јадыры. Јаңыс ла телегрем ий. Кудалап саларым, тойго барарым — деп, Дойно эје айтты.

— Айса куданын аракызын эмди ле ур! — деп, Еремей атрас этти.

— Урарым, мен сеге урарым, алмыс-јелмис, ағаш бутту көрмөс. Онон јакшылажып, јиркирежип, атангылап ийгендер.

Найран Айасты аймакка јетире үйдешкен.

Јолдын јанында бийик сынду, калын күргүл чачту уул ла кусун-кара чачту, коп-коо сынду кыс туруп јат. Мынан Кадын-Бажынын ак мөңкү карлу сүмерлери көрүнип јат. Эбире јажыл мөштөр јабынган, жылым кайаларга тайанган туулар, тайгалар. Кадын сууталай кайа-таштарга табарып, көк-чанкыр толкулары јалтырап, үргүлји кожонын кожондоп агып јат. Кандый јараш, кандый кайкамчылу телекей. Јебрен корымдарда баатырлар уйуктайт. Кезиктерин кодоргылап баргылады. Байан ла Көзүйкенин мөңкүлерин алып барлады. Је озор өлзө дө, онын ач-үрези мундар жылдарды өдүп, канча катап өскөрип, кубулып, онон ойто төрбөлјиде кеберлерин алынып, Алтайында јүрлери. Найран ла Айас — Көзүйке ле Байан.

— Мен сени сүүп јадым, Найран.

— Мен сени база, Айас.

— Качан келерин?

— Кудалаш өткөн соңында, Алтай жанды сен билерин не, көөркийим.

Эриндер кандый изүү, көстөр кандый чокту, сөстөр кандый кайкамчыл илбилүү.

Маргарита ойто ло иштеп жат. Эртең тура ишке жүрө берер, ошон эңирде арып-чылап калган жедер. Мирзабек ол ло туразынын жанында ак чечектерге байбайган сливалардын, алама агаштардын төзінде беседка-отургышта отурар. Сананар. Кезикте карыкчалду санаалар, кара булут чылап, бүркеп ийер, кезикте телекей жарып, уулынын, Аястын, чырайы көрүнөр, уни угулар. “Балам анда кандый жүрө не? Та нени айдып келгей? Ол кыс жаркынду, жараш бала. Оны сүүгежин, ошон чындык нөкөр болор бо? Кезиктери кей, кедендүүш болотон эди. А не коркып турун? Наира чындык болбогон бедиде? Беш жылга көөркийим сакуган, чындык болгон. А мен түрмеде отургам, аткакту темирдин ары жанында. Партиянын жастыралу керектерин түзедер деп жүрүп. Ошон күрүмдер ороонун, партиянын сатлап ийди. Эмди алтын-мөнүңгө эжингилеп жүрү. Уяадын садып ийген немелер ороонды ооктоп, башкарып жат. Ондый немелерге кудайдан, кижиликтен качан да алкыш болбос. Же оны эмди карган оору кижин не сананар? Акыр, кандый да болзо, уулды айылду эт салар керек. Рита нени айдар? Кудай меге килеген туру, жолымда андый кижин сакудып”. Кенейте каалга чыкырт этти.

— Эй! Жакшы ба, нөкөр! Бу слер кайда?

Жиилектүү агаштардын ак чечектеринин ары жанынан конкок тумчук ла тосток көстөр көрүндү. Айдын Мергенов, милициянын полковниги. Эмди пенсияда, же амыр отурбас кижин. Туку Афганистанда жуулашкан, канча жерден шыркалу.

— О-о! Айдын Күндүевич! — деп, Мирзабек өрө турды. — Бери бас.

— Кудай-ай! Бу слердин садаардын жаражын. Кажы ла будак чечектеп жат. — Ол Мирзабекке жакшылажып, жаан тосток көстөрү сүүнчиле толуп турды. — Бир куучын бар, Ойгорчынын. Слерге айтпаза, кемге айдар? Бу бистин республиканы жабатан, жоголототон деген табыш жүрү. Канайдар, акабыс?

— А канайдар? Айдар, тартыжар... Жаныс ла бис, тегин де ас калык, ооктол калдыс. Эмди туба, куманды, шалканду, теленит башкаланды. Бис алдынан канду, алдынан каанду албатылар деди. Оны канайдар?

— Олорго Москванын немелери акча көргүслийен не. Ол бир Гаер деп нанай кадыт. Ас тоолу дейле акча берзе, ошон не боло-

тон, уулдар. Слер, Ойгорчыныч, коммунисттин јанында кыйынга кирген кижии, эмди демократия ойинде олорды токтогор деп айтсагар. — Айдын шалмарынын карманынан бир шил коньякты шылырт чыгара тартты.

— Мыны кайтан?

— Оос изизин. Онон башка айдарга кўч. Мында слер јўре беререерде, бис Ираклийле согушканыс.

— Нени блааш турганаар?

— Мен чорос деп тынып јат. А мен — мундус, Абак јайзаннын ач-ўрезинен деп. Абак, тўөлос Јарынак орустарла јўс жылга јуулашкан деп. А ол чорос жунгардын јеринен качып, тенип келген неме.

— Кемигер јенди?

— Ол јаан, шайрак, бөкө неме. А мени соғужарга ўрет салган да. Мен сооры-сараназынан ала койорымда, "Та-айым! Сдаюсь! Ол эрјинеме тийбегер! Јо! Јо-о!" — деп чыныр ийген. Божот ийгем.

— Ол сўрекей санаалу кижии, ойгор көгўстў. — Мирзабек јоон, байбак јойгоннын алдында јажытту јерден эки стакан алып чыкты. — Је, ур, Айдын. Меге ичерге јарабас... Канайдаар оны. Не болзо, ол болзын. — Кўрен коньякты јырс берип ийди. — Бис андый не. Канай ла ичпейин дезе, ичиле берген турар.

— Ойгор! Философ! Балетоман! Бойы јараш! Је албатызына керектў ол нени эткен? — деп, Айдын айтты.

— А нени эдер керек?

— Тартыжар! Айдынар! Бу демократтарга, алмыс-желбистерге не аайлу болушты. Олор уурдан јат, тоноп јат, ороонды бус јат. Јыракый олорды мактап јат, коммунисттерди сөгўп јат. Јараш сўстөр айдарга ўренип алган. Слер озогы партократтарды јара-сөгө айткан болзоор, мен јўпсинер эдим. Ол ойдо јандар кыйнаган, тўрме-леген.

— Бу јан азийгы јаннан јаман. Мен оны канай мактайтам? Азийгы јан кандый да болзо, албатынын јаны. Је кандый суракту келдин? Ой, Маргарита јет келген туру не! Рита! Ритуленька, мен мында јаан јайзанды уткып отурым.

— Јакшылар, Айдын Кўндўевич! — Маргарита ол ло эптў, јараш кийинип алган бойы базып келди. — Ой, Мирза! Кўч болбос по? Ыйге кирзеер.

— Јок, мында, бу чўрчөк јеринин садында јакшы. Ох, бу сливанын чечектери кандый јараш јытанып јат.

— Рита, сооткышта серўўндик неме бар ба?

— Бар. Ох, сүмелү көрмөс. Жаныла ла Аяска телефон сокты. Эртең жан келерим дейт. Үни омок, сүүнчилү. Керек болгодый.

Мирзабектин санаазы жарый түшти. Айсан онын жебрен тазылы кургабас. Кайран Алтайында тамырланып өзөр, тандакталып сүүнер. Айла ол алтай кыстын тазыл-тамыры бек, угы-төзи жаан улус. Найран! Танжарыкта, Кайрулукта өскөн көөркий, Наамыкай жайзаннын балазы, айдары жок жараш кыс болгон дежетен. Мунгалдардан качып, орустар бийлеген жерге барып, орус шибееде өлгөн дежетен. Ол Абак жайзаннын уулына, Мамытка, барган. Оноң чыккан бир уул, бир кыс Төс Алтайына жанган. Олордон бир уйа мундустар таркаган дежер. Бу ла Айдын Мергенов! Омок, жалтанбас күлүк. Афганистанда өрт-калаптан тирү чыгып келген.

Серуун түшкен. Чечектеп турган агаштардын жаражын! Ажып бараткан күннин чогы оларды чала кыскалтым эдип жарыдып жат. Удабас көк-чанкыр тенериде жылдыстар суркуража берер. Кыштын ак шуургандары да, жастын ак чечектү жиилек-алама агаштары да кандый жараш. Рита үйге жүре берген. Мирзабек ле Айдын мынан ары канай жүрер деп, калык-жонло не болор, ол карануй тамыга там ла теренжий түш барадыры деп, комыдаганду куучындашкан. Сөс көп, же нени де эдер арга жок. Жан чек өскө күүндү, өскө санаалу бийлердин колында. Олордо бойынын жилбүзи, бойынын астамы деп, анан ары куныкчылду санааларын чыгара айдыжып отурган.

— Мен нени айдарым, нөкөрим, оору карган кижиге? Мен бу жандардан чек чөкөп калдым — деп, Мирзабек унчукты. — Же түней ле отуарга жарабас. Жолыгыжар, куучындажар, текши шүүлтеге келер керек. Бис ас та болзо, албаты не. Тазыл-тамырыс туку жебрен өйлөрдө адалып жат. Мустан чыккан — мундус. Туку хундардын түүкизинде айдылып жат. Каганнын кызы мус (мөндүр) жийле, бала тапкан. Оноң чыккан баладан хундар (мундустар) таркаган деген сооюн-куучын бар. Ол керегинде Китайдын түүкизинде айдыл жат. Улу шибее-курчуны олар түндүктен табару эдип турган көчкүндөрдөн коруланып тудуп турбай.

— Бис бир ууш калык нени эдерис?

— Иштеер керек, үренер керек. Жаны өйдин некелтези болор керек. Бис өскө албатылардан уян эмес. Ол туба, чалканду, куманды, теленит чилеп колды жайып, акча сурабас керек. Суранчыктап жүрген жүрүм, ол жүрүм бе? Олор кенектер бе, сагыштан тутак ба? Улустый ла улус. Кеберкек те, ойгор санаалу да.

— Онызы чын! Угарга да уятту. Акчага болуп, албатызынан, Алтайынан мойноп ийгендер.

— Јок, бу тура слердин, папам. Онойдо ок Маргарита Ивановнанын болор.

Маргаританын көстөри тозырайыжа берди.

— Ме-ни-ин?!

— Эие, слердин. Айса меге кичинек карындаш таап береригер.

Рита ла Мирза бой-бойына көрүжип, чырайлары кызарыжа бергиледи. Олордын амадузын канайып сескен? Байла, ол Маргаританы жаш көргөн болгодый... Неден не маат жок?

* * *

Былтыр Кара-Сууда болгон жеткер эмдее жетире ундылбай жат. Ого үзеери өткөн күскиде бойынын күүндериле жүрүмнен бир уул, бир кыс жүргүлей берген. Коштой журттарда база андый учуралдар болуп жат. Канайдар? Бу неден улам? Шылтагы неде? Жакшы балдар өлүнип жат не. Жүрүмди билбес көөркийлер. Кандый каргыш түшти, кандый кинчек келди? Мынан ылам улус жарлыкчыларга, экстрасенстерге, камдарга да барып турган. Же туза жок. Жаныс ла бир орто жашту үй кижиге айткан: “Ол Үкекте, Ак-Алакада жаткан кам кыстын соогин не кодоргон, сүнезин не түйметкен? Сооги туку онордын жеринде жадыры. Сүнези Алтайда жүрүп жат. Ол бойына жаш көөркийлерди алдырып жат. Олордын сүнелериле ойноп жүрү. Онын учун онын соогин ол ло жерине ойто жуур керек. Кам жаннын ээжилерин тузаланып, сүнезин ол өйлөргө ойто жандырат керек. Озогы жанла өлгөн улустын сүнелерин ол жерге база үйдежер керек. Мынан улам Алтай үстине кара ийделер, көрмөстөр, шулмустар толуп жат. Ол улу кам кыстын соогин жуубазаас, өлгөн улустын сүнелерин ол жерге үйдешпезеес, амыр жүрүм болбос. Арутанар, алканар, кудайга бажырат керек.

— Оны канай эдер, былар?

— Улу жандарга багынар керек — Буркан-Буддага, Магометке эмезе Христоско.

— Баштаар кижиге жок.

— Биригер арга жок.

— Кайда ла булгак-телгек.

— Бис, чындап та, каргадып койгон калык болбойыс?

— Газетте жүзүн ле жүөр немелер бичип жадылар.

— Акабыс, келгенеер жакшы — деп, Борис айтты. — Маргарита женем, слерге база жаан быян.

— Канайдар, карындаш, өлгөн немеле кожо өлөр эмес — деп, Мирзабек оны кучактай алып айтты. Онон араайынан ыйлажып ийгендер.

Аламалу агаштар өскөн садта төгүнин ажын тургускан столдор турды. Ританын өңдү жаан фотожуругы мында турды. Журуктан кеберкек жараш кызычак күлүмзиренип көрүп отурды. Незиле де Мирзабекке түней кызычак. Кан деп неме канча-канча жылдарга, чактарга бүдүмин жылытпай жүрөтөн неме турбай.

Жерлештер келген, жаан жашту улус жуулган. Туку Көжө-Агаштан жаан жашту өрөкөн жет келген. Бористин таадазынын карындажы. Улус келип, баланын чайынан ичип, ачу аштан амзап, жүргилей берет. Учунда эн жуук улус артып жат. Оны-мыны куучундаш жат. Көп неме айтпас. Жаңыс ла карузыган көрүшлө көр салар. “Кандый кыс болгон эди” дежер.

— Жергелей бабышка түш көргөн. Кандый да кысла кожо жүгүр туру деп. Сан башка бала: орус та эмес, алтай да эмес, жаражы коркыш, кеби бу ла акар алтай тон. Көстөри көк. Чек ле көк отло жарып турар. Алмыс-көрмөстин көстөри андый болотон дежет не. Кийиминде күзүнчиктер, эдинде журуктар, ийиктел айланза, куйун ошкош.

— Ол Ыкектен табылган кыс бала андый дежет.

— Ыни база жараш, кожоңы кижинин сагыжын кубултып жат.

— Ондый болбой база — деп, Бористин абазы, сегизен жашты жажап койгон өрөкөн, Каракуш, унчукты. — Бис кам укту улус. Өбөкөлөрис туку озо чактан бери куулгазын, ээлү камдар болгон. Ол Ыкекте жаткан кыс жебрентик өйдө улу кам болгон ошкош. Мен онын сүнезин ойто жандырага камдагам, учуна жетир болбодым. Кайдан да илби тармазы, жаан билимдер ундыл калтыр. Оны кайташтарда бичиген болор бо деп бодогом. Билимчи уулдар ол өйлөрдүн бичиги жок деп айтты. Оны жаңыс ла Чан жеринен бедирер керек. Онон мөнкүни ойто жаткан жерине салып, тайылга тайып, адай Эрлик-бийге бажыраар керек. Онын сүнезин ойто алыгар деп. Ыйдежүнин жыргалын эдер керек.

— Онор онын сөөгин бербес, оны көргөни учун улустан акча алып жат — деп, үредүчи болуп турган уул айтты. — Онон омор бу алтай кижин эмес, скиф, орус кижин деп кыйгырыш жат.

— Кем де болзо, ол Алтайда чыккан, мында өскөн, өлгөн. Ол Алтайдын кызы. Ол тушта бүгүнгү алтай да, орус та болбогон. Чөрчөк жеринин улузы жаткан. Олордын сүр-кеберлери алтай кай чөрчөктөрдө артып калган. Орустарда андый неме бар ба? Жок! Бисте бар. Олордын каны бистин каныста.

— Мыны билимчилер билгей. Бис оны канай ондоорыс? Ол принцесса бала кыс болгон дежет, кижиге барбаган, бүдүн. Онын учун бойынды ару кыстардын, үй кижин койдонбоон уулдардын

сүнелерин алып јат — деп, аймактан келген үредүзи бийик врач келин айтты.

Мирзабек ле Борис тан атканча отурдылар. Рита кыстын энези ле кожо тан ашкан. Кыстын јуругынын алдында күндүүлү тепши туруп јат. Сүнези келзе, аш-курсактан јиир, ада-энезин, јерлештерин көрөр.

Куучындаш отурала, Мирзабек кенейте үргүлей берген. Көрзө, столдо ончозы јаш, јараш улус отурды. Рита ыйлап отурды. Кара-күрен чырайлу кайкамчылу јараш кыс кожо отурды. Ол сан башка кийимдү, оштин, карызын татуировкаларла чололоп койгон. Ол айдат:

— Не ыйлайдың, көөркий?

— Мен айлу-күндү јерде јүрерге санангам. Сен мени меке-төгүнле, јараш јанарынла ол јерге алып бардың.

— Ой, тeneгим, бу јерде јүрүм кыска. Ол јерде — үргүлји. Менин ол јерге барганымнан бери үч мун јыл өтті. Ол јүк ле бир элес. Алтыгы ороонго ойто барзам, ончогорды апарарым. О-о-о! А-а-а!

Атаганов ойгоно чарчап келзе, кем де јок. О, кудай! Бу кандый туш? Јок, мыны кемге де айтпас. Је нени де эдер керек. Нени? Ол “Өлгөндөрдин бичигин” кычырып, абамга айдып берзем, айса ол јолды таап ийер.

Бу ла тушта Каракуш абазы базып келди.

— Көрдин бе, ачым?

— Көрдим...

— Көрөр учурын бар... Бойын ол јерге барып јүрдин не? Тоо-докуш ондо јүрген. Ол “Өлгөндөрдин бичигин” тап. Ондо улу јажыт. Ондо јебрен камдардын көрүми.

— Мыны слер кайдан билереер, абам?

— Бу мени камдадын деп түрмеледи не? Отур јүргем. Меге анда кожо отурган јебрен калыктар јүрүмин билер јаан билимчи кижии айткан: “Каан-фараондор болгон. Ол тушта “Өлгөндөрдин бичиги” деп улу јажытту бичик болгон”. Бу бир Элексей Калкин тын эр болгон эди. Чөрчөк айдып сооттобой, түнүр тудуп камдаган болзо, ол нени этпес? Бу көөркий кызычактын сүнезин ол јебрен јелбис кам бала ал баады не. Оны токтодор керек. Ого тогус јашту түн-кара бука берер керек. Тайар. Эмезе килин-кара айгыр.

— Ол корымдар касканын слер јаман деп тураар ба?

— А јаман эмей. Ак-јарыкта көрбөйтөн алмыстардын сүрлерин ал чыккандар. Ээлү, тармалу немелер ондо јадар учурлу. Ак-јарыкка чыгар учуры јок. А бис чыгар алдыс. Эмди бу бир ученый дейтен

кайрактар сөөк блаашкылап јат дежет. Орузы менийи деер, алтайы база артпас. Өлгөн неме өлгөн. Ого не тийер. Алтайыста јаткан улус мында ок јүрген, мында ок өлгөн.

— Слер кайдан келдеер, абам?

— Чанкырлуда, Кара-Суу деп јерде јадырым. Мен сок јангыскан. Эш-нөкөрим, эки балам туку качан өл калды. Сегис јыл түрмеде, катунын јеринде јүргем не.

— Слерди түрменин эжиктерин өдүп чыга беретен деп уккам.

— Эйе, чыгеретем. Је айлыма јанзам, балдарымды, бабышкамды эрин кайда деп кыйнагылаар не. Мен ыраак барбайтам. Орусой до болзо, јакшы улузы база бар. Суранчыктап кир барзан, курсак берер. Бу өйдө охрана түймеп јат: карганак кача берген! Каруулды канай өткөн? Эжикти канай ачкан? Оной турала, көр турза, мен камерада отурарым. Мени “колдун” дежер, “гипносту кўрўм” дежер. Катунын јеринен јан келзем, меге кем килейтен эди база. Мынай јүрүп, Чанкырлуда Јаприн Эрел Миронович деп кижиге јолыккам. Кайлык кижиге, сөөгиге мундус, је кара алтай калыгына јуук. Кара-Сууда кандый да койчынын турлузын каруулдап, база картап-неме салып, такаа-макаа азырап, курсактан јаткан көөркий эмир. Ол өйдө бежен сегисле отурган кижиге пенсиени кем беретен? Бис ондый кыйынду статьяла отурган улус не. Буру јокко бурулу, кыйын јокко кыйынду. Сен бойын отур келдин не, ачым. Бат, ол коркышту санаалу, ой көгүстү эр болгон. Мен оноң көп неме уккам. Ээлү камдар учурын јакшы билетен. Слердин төс таааар улу, ээлү кам — Јыртак болгон не. Онын адазы Тоодокуш Төбөттин кара намаларыла тудуш болгон. Олордын таайлары бис болгон турубыс. Алтын-Көлдин төөлөстөри, Кату-Каранын ач-үрези. Сен, Мирза ачым, эки јанынан кам укту. Онын учун Эрликбийдин јеринен јан кел турбай.

— Эйе, абам, өл јадарымда, јүрегиме операция эткен. Мен ол јерде болгом, нени ле көргөм. Адай өрөкөннин алтын бозогозы јанында тургам. Мыны слерге кем айтты? — деп, Мирзабек кайкап калган отурды.

— Э-э, ачым! Мен бар јүрбей, кайткан эдим? Көрийбей, сокор бедим? Каракуш — Тоодокуштын јеени. Бис — ончобыс өдүш калган улус не...

— Ол Јаприн деп нөкөрөөр бар ба?

— Јо-ок! Туку качан өлди. Өлөр алдында тенкек јаан корымнын јанында сөөктөп салгар деп сураган. Меге ол нөкөрим айткан: “Ол корымда јаш баатыр јуртап јат. Ол меге канча катап јолыкты. Каан кижинин уулы. Принц. Ол јуу-согушта өлгөн. Јуучыл чокыш

малтала чокызын ойо чаап салган. Бир катап ол менен чай сураган, онон танкы. Хань орооннын чайы ба? — деген. Слер кандый тилле куучындашканаар дееримде, алтай ла тилле, је бир кезек сөстөрдү ондобой тургам деген. Ыни күнирт-күнирт эт турар. Мындайда атту черүлер де өткөн, кайкамчыл жараш кыстар да көрүнгөн. Мен озо баштап быларды арчистер, кино соклоп турган немелер деп бодогом. Олор кенейте жап ла жогол калган. Истери де жок. Өлзөм, айса ол нөкөриме туштаарым. Сүнем онын өргөөзінде жүрөр. Аргымак ат минип, жуу-согушка барарым. Онын учун сөөгимди ол төндө корымнын жанына салыгар” — деп сураган.

Каракуш аба нени де сананып, тым отурган. Улус ойгонып, ойто ло чай ичкен, туш-башка барган.

— Сен карыкпа, ачым — деп, Каракуш айткан. — Карыкчалдын кара армакчызы ороп жүрү. Өлгөн неме өлгөн, барган неме барган. Канайдар оны. Бу да балдарын жүрү. Олордын сүүнчизиле сүүн, жүрегинди жарык отло жарыт. Айдын аразында мен сени арутарым.

Кам кижини жаңыс кара неме эт турган дегени тогун. Онын санаазы ак болзо, ару болзо, ол Уч-Курбустанга да чыгар, Ылген-Жайаачыга да једер. Мен база чучурап, бала-баркамды, эш-нөкөримди жылытып, каргандардын туразына да бардым. Анда јакшы. Азырап јат. Аручек тут јат. Је эрикчел. Алтайымнын агаш-тажы, аржан-кутук суузы санаама кирер. Айла анда јадарга ујатту не. Бала-барказы да, төрөөнтууганы да јок, кемге де кереги јок неме дејер. Алтай улус качан да карган-тијенин таштабайтан, угы-төзин ундыбайтан. Бир күн отура ла ыйладым. Көзимнин бир тамчы јажы јеенчеримнин ајагына түшкен эмир. Ол онын өзөк-буурын өртөй согийбей база. Бир күн талтанмылтан “Жигули” машиналу јет келди!

— Карган таайым, мында не карыгып отураар? — деди. — Чанкырлуда Чанкыр-Боом деп јерде јадырым. Јаналык, таайым, јаналык — дейле, тосток кара көстөринин јажы табырай берди.

— Мени апар јадарда не айтпадын, Айасту?

— Ол бир кадыт тыртындай берерде.

— Эмди тыртындабас па?

— Јок! Јок! Капшай бар, таайысты экел деген. Ујады ойгон келген ошкош.

Мында ок докумейттерди алган. Жигулига кедейе отура ла, элес эт калдыс. Себи бажына токтой түжүп, ак-јарыктын төрт талазына, Алтайымнын алты талазына мүргүп, алкап салдым. Айландыра турган тайгаларымнын, Алтайымнын јаражын, улуркагын не деп айдайын. Онон көрзөм, Чанкырлу алтайым, Кара-Боом јерим көрүнди.

Күрен бее кулун таап алган, онызын оқыранып жалап туру. Кымыс женижок көктөп отуры. Калганчы жикти сал жат. Сүре ле көзнөк төөн көрөт, Айастуны сакып турган болгодый.

— Нени көрдөөр, таайым? — деп, Айасту сурайт.

— Күрен бее төрөп койтыр, кулдын жалап туру. Кымыс женижок көктөп отуры.

Чанкыр-Боомго жетлеп келзе, керек чын ла андый эмтир. Айасту мен жаар көрөлө, каткыр ийди.

— Таайым, бу слер тен телевизорлу болбойоор?

Карган өрөкөн атанар алдында айтты:

— Же, карындажым, ачым, журтына уул баланын судазын тудуп салдым. Угы-төзин кургабас, карыкпа.

Онон Айастунын уулынын машиназына отуруп, ары болуп элес эт калды. Же бу ла карчыяа карып калган кижиде андый ийде бар деп кем билетен?

Рита ол ло туразынын эжигин ачып, жунып, от салып алган отурды. Уулчагынын мөнкүзине барып жүрген болгодый.

— Балам божобогон болзо, же ле деген эр бол калар эди... Эмди Аяска айылду болзо, бис бери де көч албай. Аймакта база бир мындый турам бар.

— Бу сен бай келин турун не — деп, Мирзабек каткырды. Онон Ританын арык ийиндеринен кучактай алып айткан:

— Санааркаба, көөркийим. Уулымда энези энчилеп салган квартиразы бар. Онон аймакка иштеп келзе, ондо до турабыста жатпай. Ой, уйкум кел туру. Эмеш тууурап алзаас кайдар?

Орында жадала, көөркийинин коп-коо сын арказын, болчомдо-рын сыймап, изип чыкты.

— Бу сен канай турун? Түш не?

— Түни-түжи не керек.

Онон ол ло эрчимдү, тату ойынды ойноп божойло айтты:

— Көөркийим, бисте уул бала болор.

Рита ойто ло ого изүү эдиле жапшынып, ачылып шымыранды:

— Кудай берзе...

— Кудай берер. Онызы чын, же биске база албадан иштеер керек.

ЖАЙГЫДА ТУТКАН АЙЛЫҢА

Женил эмес ой. Кызаланду чак. Ондый да болзо, албатынын жүреги тирүү, омок. Жаны ой. Жаны улус. Канай да калакташ турза, жыргал-мөтөлдү эткен, жынырада кожондогон, жызырада бийелеген

турар. Азыйда алтай тойдо эки-үч кой сойгон эмезе жылкы сойгон, көчө аскан турар. Эмди жаныс ла көчө, эт эмес — жүзүн-жуур курсак, аракы салып жат. Алтай жанды жандаар, тон-чегедек кийдирер, аластаар, алкаар. Онон ак платье, ак фата кийдирер. Музыка жынырап жат. Алтай, орус кожондор жиилеп жат. Тойдо канча жүс кижиге тойгон, ичкен-жиген турар. Төрөөндөри, айылдаштары, нөкөрлөри, үүрелери — ончозы болуп жат. Бу Кан-Оозы, Ондой, Шабалин аймактарда кудалаш деп неме туку алтан айылга једе берген турар. Алзан ол! Ненин учун? Бу жуук улустардын биригүзи. “Бүгүн бис сеге болужарыс, эртен сен биске, бистин кижиге алган уулыска эмезе кижиге барган кызыска болужарын” деген ондомолло эжиленип, айылду-журтту болуп жаткан улуска ончо керектү немелерди сыйлап бергилейт. Керек дезе жадатан тураны, мантадатан машинаны, малданатан малды энчилейт. Кем кийим жунар машина, кем сооткыш, кем орын-төжөк, кем телевизор экелген турар.

Мыны Мирзабек те, Еремей де, Дойно-Антонида да жакшы билер. Же былар төрөөн-тууган жанынан чала кобыр улус. Ого үзеери бир журтта бириге жадып турган эмес. Кезик төрөөндөриле жакшы билишпес. Наира өскүс-жабыс, өскө укту кижиге. Мирзабек — кара жаныс эр. Адазынын жеендери бар, же олор чала кырч улус. Бир күн Василий Еремеевич энезиле кожо једип келген.

— Акыр, бу керектин аайына чыгар керек, Мырза — деп, Дойно эје айтты. — Тойды кайда эдетен, канай эдетен? Ол тышкары изү де болзо, терлеп те турза, изү чайга оозын өртөдип, ичип отурды. — Суузап турганымды не дейдин! Чайын жакшы эмтир, Рита. Суум макалу канды.

— Чындап, мыны канай эдетен неме, эјем? — деп, Мирзабек унчукты. — Танжарык барза, бисте анда жуук улус јок...

— Мыны Еремей јестенле кожо база шүүштис. Көп төрөөн-тууган бар эмес, тойды городто ло эдер. Бу ла турада. Бу наайлу јаан сад туру. Мында ла столдорды тургус ийбей. Тура да јаан.

Василиј ле Рита баштарын кекиди.

— А куда-кубуйды канайдар?

— Мен ончозын кудалап салгам. Еремей маа кударкаган, эки күнге аракыдаган. Николай — јобош кижиге. Көп неме айтпаан. Каракыс база нени айтсын? Уул да ологго јараган болгодый. Же ыйлай сок ийди. Ачу. Кујурлуда эјезин, јестезин база кудалап койдыс.

— А бала кайда, эјем?

— Качырененис. Эртен мында болор.

— Капшуундарын! — деп, Мирзабек айтты.

— А бис улустын учы ба? Самтак, Бырчыт, Карамай, Жолду калапту эрлер, байлар, бийлер болгон дежет — деп, Василий айтты. — Бу ла субботто тойды эдер керек. Ай жаны, айас кундер турар. Койлорды сойоло экелерим, санааркабагар, Ойгорчынович. Ончозын белетеп ийерис.

Айас мыны угуп, баштап алаатый берген турды. Онон чырайы жарып сурады:

— Найран кайда?

— Келинди качырып, экелгилеп јат. Эртен мында болор! — деп, Василий сүүнчилү унчукты. — Белетен, јиит алып-баатыр.

Бу ла куннен ары ончозы айланыжа берген. Тойго белетениш башталган. Жаны ак платье керек. Түлкү бычкак бөрүк керек. Уулдын костюмы кайда? Кыс кандый туфля кийер? Тойго кемдерди кычырар? Кара-Суудан Борис аканы, Света јенени алдырар. Чанкырлунан јаан абаны, Каракушты экелер. Танжарыктагы јеендерге база тил јетирер. Еремей јестей, Николай куда айдыжы јок келзин. Найраннын үүрелери, Айастын нөкөрлөри канча кижиге? Мирзабектин таныштары кайда?

Керекти башкарарын Маргарита колына алды. Мирзабек јаныс ла кайкап калган отурды.

— Мен бойым-бойым, Мирзо! Сен киришпе. Сеге манзарыырга јарабас — деп, Рита мендештү айдат. — Сен ол келген јаан јашту улусты уткы, олорло куучындаш.

Јиилектерлү јажыл агаштар ортозында турган столдор, такталар кандый жараш. Улус јуулып јат. Еремей агаш буды чыкырт эткен, азу сагалы сырас эткен, ордендери, медальдары шыныраган једип келбей база. Аба Каракуш база једип келген. Ол јаан кара кресло-отургушка кептей отуруп, үргүлей берди. Орой энирде калјан бажы терге мызылдаган, кара көстөри тозырайган Айдын јетти.

— Мирзо, мен сеге келдим! Аргада мени, болуш, көөркий. — Ол Мирзабекти садтын учы јаар јединип, тынастап айтты. — Бир мындый неме, нөкөр. Биле чачылардан айабас. Менин Мариям сүреен күнүркек эмеен, бойын билерин.

— Кылынба, ол тушта күнүркебес. Је не болды?

— Куда-ай! Је мыны кай айдар? Мен Афганда болдым, јуулаштым, өлүм көрдим, олјодо болдым, је мынай коркыбадым.

— Билерим. Сен куучындадын не.

— Бу узун куучын. Онон мен сеге ончозын айт берерим... — Айдын тас бажын сыймап, төмөн көрди. — Байа бир бала келген.

Мен сенин балан дейт. Туку Таджикистаннан келген. Оны эмди кайден эдейин? Мария укса, мени өлтүр салар. Үрени төгүл жүрген күрүм деп айдар. Оны кайда жажырайын? Канай аткарайын?

— Јараш кыс па?

— О-о, көс чолмон, көчүк чокпок, эки эмчеги содой калган.

— Оной айтпас. Ол сенин балан не!

— Сен менин будымнын јанында турдын ба? Айса өскө неменин үрени?

— Је, экел. Мында бош кып бар. Онон Найранла таныштыр саларым. Рита да оны сүрбес.

— Ол мында чеденнин ары јанында сакып туру...

— Экел.

Карануйда калјан бажы агарандап ары болды. Онон бир кыс јединип келди. Јоон кара кејегелу, јаан алчак кара көстөрлү, эдиканы өрүп, толуп калган бала эмтир.

— Адын кем?

— Менин адым Чулпан. Атам Айдын.

— Рита, бу кызычакты ол бир кыпка кондыр сал. Ыраактан келген айылчы. Ады Чулпан. Бистин тилле Чолмон.

— Успек кызычак па? — деп, Рита сурады. — Тили бистин тилге јуугаш туру не.

Олор жүре берерде, Айдын айтты:

— Кудай-ай, нөкөрим, өлөрдин өлгөнчө ундыбазым. Аргада, болуш.

— Эртен тойго кел. Ираклийге телефондоп ий. Ол сенин кызынды, Чулпанды көрзө, алатам деп таппазын. Кей-кебизин күрүмдер.

Рита, Света, Борис, Василий кухняда иштенгилейт. Алама-шикир курсак јазап јадылар. Јүзүн-јүүр тамзыктар белетеп турган болгодый. Чулпан рис арутап отурды. Бу ишти ол јакшы билер. Кыс адазын, Айдынды, төзөгөни јарт. Көстөри јаан тосток, тумчугы коркок, эриндери бошпок. Јаныс ла кабактары калын ла кирбиктери узун. Афган кеберден алтай кебер көрүнип келбей база. Кан кайда баратан эди? Каракуш өрөкөн кирнестеде танкылап отурды.

— Отур, ачым, — деди. — Атагановтордын тазылы кургабас, өзөр. Ол сенин уулын тодош сөөктү кыс алып јатканы база јаан учурлу. Озо чактан бери төөлөс, тодош удур-тедир төрөөн болгон улус эмей. Бистин өбөкөбис туку Уралда јаткан. Эјегей кааннын күйүзи болгон. Онын учун онын ады Гураган. Монол тилле күйү дегени. Онын сөөги Уралдын јеринде јадыры. Эјегей каанды ши-

реезинен антарып, аймагын жайрадып ийерде, калык канча башка жайрай бербей база. Онон орустардан качып көчө-көчө, Кызыл-Жарга, Энесайга жеткенис, онон Абаканнын чөлдөрүн ээлегенис. Јүс жылга орустарла, Алтын-Каанла, Төрбөн-Ойротло база жуулашканыс. Ойроттор бисти Кытайдын кыйузуна көчүрерге ченешкен, бистен бөктүүр эдерге. Учунда Алтын-Көлгө, Чолушпага шаалдыс — Кату-Кара деп калапту жуучылдын уулдары. Кату-Кара Абак жайзаннын күйүзи, Жарынак жайзаннын аказы болгон дежетен. Мундустар бистин озогы таайларыс туру. Је Галдан-Ойрот төөлөстөрди, мундустарды кыргыз јерине көчүрген — Или деп суунын јанына журтаткан. Кыргызтар биске эн ле жуук калык. Тилис јаныс, сөөктөрис јаныс. Јебренде бир калык болгоныс. Је Магомет јангы бисти бөлий сокты, кудайыс башка боло берди. Эмди мыны газат-камырында онон-мынан чокуп туру дежет.

— Кыргыз орооннын јааны, президент Аскар Акаев, төөлөс сөөктү кижидежет. Чырай бажы Күл-тегинге, бистерге, төөлөстөргө, түней — деп, Мирзабек унчукты.

— Ондый болоры јолду. Је эмди ол өскө калык, өскө ороон — деп, Каракуш айтты. — Эмди өскөлөниш көптөди, биригери астады. Бу Аба-Јыштын кижилери бис алтай эмес деп кыйгырыш јат. Акча берерим деп көкит ийерде, ада-энезин де сатлап ийбей база. Өлөр алдында өкпөлөн јат, барар алдында баарын јип јат.

Ай толун. Тышкары түштиј жарык. Аламалу агаштардын көлөткөлөри карарат. Төн алдында суу шуулап, шылырап агат. Наританын сүүген јалангында туралар тут салган. Коркок күричектин ордына јаан, јалбак бетон күр салып койгон. Суунын табыжы араай, чек ле тайызап калган. Суу бажында агаштарды кезип, састарды кургадып салганда, суу база кайдан келзин. Түнде карган өрөкөн улаарып эрмектене берди.

— Јакшы ба, балам, јыргалга келдин бе?

— Јакшы, өрөкөн! Уулымнын јыргалына келдим. Келдимди көрдим. Јараш кыс эмитир. Чан јеринин кыстарына түней.

— О-о, онызы чын. Ол кыдат-тодош. Сен кайдан келдин?

— Ол ороон ыраак-ыраак. Кумдар база койгон, талайлар чөнгүр салган. Је мен Алтайда јүрүм, Танјарыкта. Ондо менин эјем журтап јат. Килин-кара айгырга минген кыс. Оны јүрегине алтын кайчыла сайып өлтүрген. Каганнын күнүркек абакайы.

— Ак-Алакада, таш үкпекте, кысты билерин бе?

— О-о, ол ээлү кам кыс. Оны не түйметкен? Ак-јарыкка не чыгарган? Ыйлап јүрү, комыдап јүрү. Алтын јериме јанатам дейт.

Онын учун ол ачынып, јаштардын тынын үзүп, үргүлјинин јерине апар јат.

— Оны канай токтодор?

— Оны ол талага аткараар керек.

— Абам оны бойы билер. Је мөнкүзин ойто јерине салары бийлерден камаанду туру. Слерде бий де јок, каан да јок. Слерди өскө калык бийлеп јат.

— Абам! Бу слер улаарып, тўженип јадаар ба? Айса камдап?

— А, Мырза ачым. Тўжен те јадым, камдап та јадым. Кам кижинин сўнези үч телекейле бирик калган не — ўстиги ороонло, алтыгы ороонло, ортозында бистин јүрген ороонло. Олордын ортозына азып та јүрбей. Сенин эш-нөкөрин, Нарита, кел јурди.

— Кел јурди-и?

— Уулымнын тойын көрөтөм дейт.

— Бу мынызы јаман неме бе?

— Јаман неме јок. Онын сўнези канча катап кубулып, аруталып калган. Онон башка ол сени өскө телекейде арттыр алар эди. Сўнен алтыгы ороонго тўш барарда, ол сеге јапшынды ба? Артып кал деп сурады ба?

— Јок... Ол мени көрбөөчи бол турган... Айдып салган сөзи бар: “Ол ороонго јуре берзем, менин кийнимнен мендебе, уулысты кичее, айылду-јуртту эт сал. Бойын да эш-нөкөр таап ал. Јаныскан канай јүрерин, көөркийим, сен кичү бала ошкош” деген.

Тышкары тал-табыш, машиналардын күүлежи. Василий Еремевич койлорды сойоло, тарт келген эмтир.

— Тўнде серүүн. Јорторы јенил — деп сўүнген турды. — Эмди иштенер, јыргаар. — Бир стакан аракыны јык берип ийди. Ыни жардак, јаан. Чек ле јиит Еремей ошкош. — Эй, уулдар, этти ооктор керек. Незинен катлет-матлет эдер, незинен шашлык-машлык эдер? Эй, Рита јене, Света! — деп кыйгырды.

Иш кайнай берди.

Той эдетени кандый күч неме деп, Мирзабек сананды. Онын бойынын тойы кандый болгон эди. Бу ла мында кичинек болчок агаш тура турган. Стенелерин ақ черетле черетеп, көзнөктөрин эбире көк будукла будып салган. Туранын бел агажы сынып бардарда, ого бакана тургус салган. Тойдо тоолу ла улус турушкан: Акбала эје, Кузнецовтор — Роза ла Саша, Эркејаш, Раиса, аказы Байјүрек. Је тўней ле кокыр да болгон, кожон до болгон. А Нарита кандый јараш болгон эди. Ол, Мирзабек, бойы да сўрекей өнжик уул болгон. Пружиналу темир орын, көзнөк јанында чанкыр чололу клеёнкала јапкан ажанатан, бичинетен стол. Эки кып тура. Баш-

тапкы кыбы кухня, анда казан-айак салар шкаф.

Бу тураны садып аларга, эжей болушкан эмей. Кандый агару, кандый ойгор көгүстү кижилер болгон эди. Ого үзеери көспөкчи, ырымчы болгон. Намалардын жажыдын база билер. Эң ырысту күндөр ол болчок турада өткөн эмей.

Мынан оны тунде алып баргандар. Мында онын тын кызы, Суркурайка, соокко өдүп, өкпозинен оорып өлгөн. Мында сүүген көөркийи жаныскан шыралаган. А ол бойы катунын жеринде жүрген.

А бүгүн Аясканын тойи! Ончозы жеткил. Акча-жөөжө дө бар. Ырс эт калган тура. Бырчыттын жеен уулында алтын да бар... Оны айтпайтан неме. Оны жажытту тудунып билер керек. Онон башка өлтүргилеп салар. “Көөркийим эзен жүрген болзо, не айылу сүүнбес эди. Ол кызычагын, уулчагын сүреен тын сүүген эмей” — деп, Наританы сананып, ыйы келди.

Рита онын чырайына элес көрөлө, оныла не болуп турганын сезип ийди ошкош. “Канайдар, эске алын жат” — деп, Рита сананды. Нени де айтпады. Жаныс ла карузышла, сүүшле толуп калган көстөриле көрүп салды.

Садтын жиилектү агаштары ортозыла ак мөш жостордон столдор, такталар эдип салган. Керек десе бийелейтен жерди плахалардан жазап салган. Бийеде тызырап, жызырап турзын деп. Кажы ла кижинин отуратан жерин ээлеп салган. Жуулып келерде, жүске шыдар улус. Көп сабазы — жииттер: Аястын ла Найраннын нөкөрлөри, үүрелери. Ас та болзо төрөөндөр сыйлу келген эмтир.

Уул ла кыс кандый жараш! Озо баштап алтайлап кийингилеген, онон бүгүнгү күннин жаныла — ак платье, кара костюм. Алтайлап сүт ичирлеген, алкыш-быйан айткан. Аяс жаш эш-нөкөринен чек ырабай жат. ЗАГС-ка барып бичидерде, кутук сууга жетире мантадарда, Мирзабек барбаган. Ончозын Маргарита башкарган. Олор экү, Аяс ла Найран, бой-бойларынан көс салбай, ырысту күлүмзиренип жүргендерин көрөгө кандый жараш. Жаны үйе, жаны жүрүм. Кожондор, бийелер, куучындар. Мындый ырысту жыргал мында качан да болбогон. Еремей де өрөкөн агаш буды чыкырап, бийелеерге ченешкен. Мында жуу ойинин кожондоры да жыныраган. Алтай кожондорды орус кожондор солып турган. Жаны алтай кожондор ол ло Сорпон Этеновтын, Ыман Белековтын, Эркемен Палкиннин. Хрусталь бокалдар күнге чагылып, ондо урган шампан шуулап, үнди кенидип жат. Николай ла Каракыстын, Найраннын ада-энезинин, сүүнгилеп турганын не деп айдар. “Кызыбыс жараш та, ырысту да. Балдарыска “Жигули” сыйлап жадыс” дешти. Кем уй сыйлаган, кем — ат, кем гарнитур сыйлап,

Жайгыда туткан айлына
Жажыл торко жайылзын.
Жаттан тапкан көөркийин
Жаражыла кайкаткан

— деп кожондожот.

Таджикистаннан келген кызычак бойынын кожонун кожондогон, бийелеген. Онын жанында Василий Еремеевичтин кичү карындажы, Артур, айланып турды.

— О-о, кандый жараш кыс! Сөс айтсам, болгой не?

— А не болбос? Сен коомой уул ба?

— Чулпан, сен мени суурин бе? Меге барарын ба?

— Атам жөп берзе... — Чулпан төмөн көрди.

— Сенин адан кем? Ол кайда?

Бу ла өйдө тас бажы терге мызылдап, Айдын бас келген. Ол куучыннын учы-бажын угуп ийген болгодый. Көстөри суркурап, суунчилү унчукты:

— Мен жөп, Чулпан, мен жөп! Артур, мен бу кыстын адазы болуп турган кижги. Сен оны апар. Кижиге жүрбеген кыс, сеге сүрекей чыдык эш болор.

Табыш Артурдын адазына, энезине жет барган. Василий айдып ийген болгодый. Дойно эже айтты:

— База кандый бала табыла берди? Баскын-тоскын неме не керек? Жок! Жок!

— Кижги ал дезе, болбос. Айса ол оны сакыган? — деп, Василий айтты.

Еремей агаш буды чыкырт эдип, медальдары шынкырт эдип, уулды ла кысты эбире базып көрди.

— Дойно-о! Бис экү узак сөстөшкөн эдис пе? Көришкен, суушкен, алышкан. Сеге жарап туру ба, балам?

— Жарап турбай база, жаражын көрбөй тураар ба?

— Уй саап билер бе бу?

— Уйды бойым саарым, ишти бойым эдерим.

— А ол нени эдетен?

— Балдар чыгарар...

— Еремейдин уулы эр эмей база. Ал, балам, ал! Койдонорго жакшы көөркий ошкош. Попазы ден болчой келген, ха-ха — деп, Еремей каткырды. — Тегенектү-Кобыга једерис, телекей кайкаар той эдерис.

— Нени айт турун, карган көрмөс? Тили-оозыңды тарт. Эй, Айдын, бала сенин неен? Айт! — Антонида Жолдуевна унчукты. — Айса мыны катыннан коркып, жажыр турган ба?

Айдын канайып та кичинектеп, терлеп калган тас бажын сыймап, Антониданын жанына бас келеле, эрин сагалыла онын кулагын кыйкайлап шымыранды:

— Эжем, табыш этпегер. Ол менин балам. Энезинин угы-төзи туку озо чакта оноор көчө берген бистин улустан. Бабур каанга баштадып. Ол Кадын олжанда, чөлдин кыйузында, Бабырган деп кыр онын адыла адалган. Мен база эмеен-самаан күнүркеп, күли чачылбазын деп тургам не, былар. Ол алтай бала. Сөөги мундус. Энези найман. Мен болужарым, менде акча кө-өп...

— Куда-ай! Бу кижини база нени ле көрөтөн, угатан туру не... Артыр балам, чын ла санаан жедеерт пе? Мынызы кандый капшай немези туру? — деп, Тоня-Дойно өрөкөн сурайт.

— Көргөн, сүүген, алган.

Чулпанды тойдын кийинде машинага отургузала, агаш бутту адазын кийин отургушка кыйын жаттырала, бир шил коньяктан тутурала, Артур Оймон жерин көстөп, сыр кожонло учурта берген.

Той божогон. Айылчылар тарап-таркап жанды. Николай ла Каракыс айдышты:

— Бир неделенин бажында балдарыс айылдап келзин. Мирзабек куда, Маргарита кудагай, база кожо келигер.

— Иш табылза, мында арттыгар. Эненнин белетеп салган квартиразы бар. Оны арендага алган улусты мен чыксын деп айдарым. Ондойдо бистин тура база бар —деп, Мирзабек айтты.

Ончо улус жүргилей берген. Маргарита база ижине жүгүргөн. Көөркийдин ичи болчойып жүрү. Ырысту чырайынан күлүмжи түшпей жат.

Айдын телефон соголо, кирейин бе деп суранды.

— А не кирбейтен? Кир. Баш та жазар неме бар.

Туранын айылчылык кыбы серүүн. Жаан кресло-отургуштар ыымжак, сооткыштан чыгарган аракы, суузын соок.

— Мен Афганистан барып жадарымда, сен мени Москвадан үйдештин не. Ондо сүрекей изүү, салкындаак жер. Афгандар сүрекей жуучыл улус. Тайга-тажы бийик, кайыр. Кажы ла таштан, дувалдан бисти аткылап жат. Же ондо башка-башка тилдү, жанду, укту албатылар бар: Дари, таджик, узбек, хазарей ле ошон до өскөлөри. Сен айттын не, Мирзо, Күнбадыш Моголдон, Алтайдан оноор жуучыл албаты көчкөн деп, Бабур каан оморды баштап апарган деп. Олор Индияны жуулап, ондо улу моголдордын каандыгын төзөгөн деп.

— Эйе, айткам. Сен анда алтай улус бар деп айдарга ба?

— Лок, жок! Алтай кижини ондо кайдан келзин. Ол тушта бир кишлакта жуу-согуш болгон. Контузиянан санаам эндел калган тушта,

мени олјого алгандар. Билин келзем, кандый да кыпта јадырым. Ёспекчин ёчёмик јарыдып јат. Мени эбире шалпык шалмарларлу, баштарын бёслё ороп алган кёлуктер отурлары. “Бу кара кижн. Узбек? Јок! Кандый калыктын уулы?” дежет. Тили бистин тилге туней.

— Олтүрер! Терезин тирүге сойып олтүрер! Гяур. Јамызы орус сахиб.

— Сен кем? — деп, јаан јашту, ак сагалду кижн сурады. — Узбек пе?

— Јок. Мен — алтай.

— Алтай... Алтай... — деп, ак сагалду ёрөкөн айтты. — Ол јердин ады Алтай? Бис анан келгенис. Бабур. Мен — кыпчак.

— Мен база кыпчак.

— О-о, тёркин. Сен биске туней.

Мени соккон до, кыйнаган да, карануй орого до отургыскан. Онон ол ло ак сагалду ёрөкөн келген.

— Сен бистин јанга кир — деген. — Аллах кудај сеге болу-жар. Онон башка сени эртен кыйнап, тереңди сойып олтүрер. Ырыс болуп тирү артсан, Алтайына јанарын.

Мен “Јёп, Аллахтын јанын алын јадым” дедим.

Онон бир канча јуучыл эрлер јуулган, молдо келген. Коран кычырган, мургуген. Менин чороножымнын терезин курч бычакла шыйт кезе соккон. Сүүнлеп тургандары коркыш. “Аллахтын улузы база бир кижиге көптөди! Бу Аллах-Акбарга јарамыкту керек!” дешти. Онон “Бабур! Бабур!” деп кыйгырышты. Кой сойгон, казан аскан, јыргал болды. Јаныс ла аракы јок. Коркышту кудајзак улус эмтир. Онон тоолу күндердин бажында бир кыс једингилеп келди. “Бу сенин эш-нөкөрин, катын болзын” дешти.

— Эр кижн үйлү, айылду болотон. Онон башка сеге серемји түжер — деп, ол ло ак сагалду ёрөкөн айтты.

Јараш кыс, јаш көөркий. Бүдүн. Олор кыстарын сүрекеј кату тудуп јат. Кижиге барбай ойногон кысты, өгөнине чындык эмес үй кижини таштарла шыбалап, өлтүр сал јат.

Јерим, Алтайым санаама кир турганын не деп айдар. А качар арга јок. Оной јадып, бир кыс таап алдыс. Оны Чулпан деп ададыс. Сүрекеј эптү јатканыс. Мен оны, Гульнарамды, сүүгем. Оны таштап ийеле качарга ујатту болгон. Оной турала, Гульнарам оорыган. Ол өлөрин сезип айткан:

— Айдын, көөркийим, кайраным, Чулпанды таштаба. Алтайына алып бар. Бистин тукумыс Алтайдан келген. Ол алтай бала. Аллах анайда јайап салган. Ол јаалакы, килемкеј, түбекте арттырбас.

Мен эки јашту Чулпанымды јүктенип, Кабулга атангам. Бистин черү ороонды таштап, барып јат. Кандый да јокту афганга кем ајару эдетен. Афганда посол мени билетен — Табаев деп татар өрөкөн. Сүрекей санаалу кижии. Ол мени сүүнчилү уткыган.

— Бис сени өлгөн деп бодогоныс. Бу кемнин балазы?

Мен ончозын јартап бергем. Чулпанды меге бичип берген. Энези өлгөн деп јартаган. Бу документле мен Москвага јеткем. Баламды афган балдардын интернадына бергем. Оныла сүре ле колбу тудуп тургам. Сыйлар апаратам, акча беретем. А Мария бодоп јат — акчаны ойношторына берип турган деп.

— Сен — кей-кебизин. Ираклий база.

— Онын балдары кайлык. Онон ол үчинчи кижии алды. Ончозы ла орустар. Чоростордын угы артпады, үзүл калды.

— Сенин јүрүмин кайкамчыл эмтир, Айдын. Ол Чулпанда сенин кеберин база бар. Артурдын тойына кожо барарыс.

Јүрүм өдүп ле јат. Арсыл-кырсыл тайгаларлу, ак башту сүмерлерлү, аржан-кутук сууларлу кайран Алтай! Јебрен ле үргүлји кеен Алтай! Меес јерлери манырлу, арка јерлери кузукту, јылдыстары чечектерге түней. Өзөктөрдө јебрен корымдар, каныл мөштөр, кай чөрчөктөр. Бис не улус болгоныс? Кулдар ба? Куулгас камдар ба? Улу јуучыл баатырлар ба? Ненин учун бис ас? Бирлик эмес? Күйүнчек? Оштонкөй? Уйан кылык улу чөрчөктөр айдып болор бо? Ол чөрчөк эмес, бистин түүкибис. Эрчиш бажында јонысты Эдил сууга айдабаан болзо, Буурыл-Токой Алтайыстан бисти өлтүрип сүрбеен болзо, бүгүн бис те јаан калык болор эдис. Казахтардан да ас эмес.

Канча јылдарга Мирзабек Атаганов јада калган эш-нөкөрин сананып, карыгып јүрген. Керек дезе, өлөргө сананган. Ол до јерге барып јүрген. Ондо энезинин таайы, улу Тоодокуш кам јүрген. Найран-Нарита база ондо. Керек дезе, генерал Белбеков, крестенген кийнинде Борисов. Акбала эјези ого Төбөттө туштаган. Адазынын таайы... Оны көспөкчи нама көрүп ийген. Тоштын-таштын үстинде јаткан кижини ол тиргис алган. Ненин учун дезе учуп јүретен камды илбилү нама билетен болгон. Је түней ле Сергей Степанович ол јерде јүрди. Јамызы бийик. Үзүттердин јааны. Јастыра керек эткен үзүтти јаргылайла, сүнезин өртөп ийетен эмтир. Адай Эрликти де Мирзабек көргөн. Темир өргөөнин алтын бозогозынын јанында јаргы сакуган. Тоодокуш эмес болзо, ол ак-јарыкка ойто јанбас эди. Тоодокуш ол Каракуштын таайы не. Маргарита көөркий ого өлүмди јенерге болушкан

Энирде уйуктап јадала, Рита онын узун сабарларлу, изүү ала-канду қолын киндигинин алдына салып, ырысту шымыранды:

— Өс јат. Сес турун ба? Ајас карындашту болор. Ој, кандый ырыс! Улу Јайаачыга, Умай-Энеге санаамда мүргүп жүрүм!

Кандык ай, 2002 жыл — Кочкор ай, 2005 жыл

БАЖАЛЫКТАР

ОЛ ЈЕРДЕН ОЙТО КЕЛГЕНИ	3
СҮҮШТИН ЈАҢЫЛГАЗЫ.....	24
ЈЕБРЕН ТАЗЫЛ. КӨРӨ ТҮШТЕР	45
АЛТЫН КУДАЙ.....	54
ЧАКТАР ТҮБИНЕН ЈЕТКЕН КАРГЫШ	62
ИЖЕМЈИ УЧЫНДА ӨЛӨТӨН	76
НЕНИ САКЫЙДЫН?	101
АК-ЈАРЫКТА ЫРЫС ДЕП НЕМЕ БАР БА?	113
ЈЫРАКЫЙ ЛА КАРГАН ЭНЕ	137
САЛЫМДЫ КЕМ БАШКАРЫП ЈАТ?	147
ЈЕБРЕН ТАЗЫЛ. ЈАШ КОРБО.....	156
ЈАЙГЫДА ТУТКАН АЙЛЫҢА	181

Подписано к печати 14.11. 05.
Формат 84x108 1/32
Печать офсетная. Бумага офсетная.
Усл. п. л. 12. Тираж 500 экз.

Отпечатано в ГУП «Горно-Алтайская республиканская типография»
Адрес типографии: 649000, Республика Алтай, г. Горно-Алтайск,
пр. Коммунистический, 35.

100-00

